Pleskovics Viola Júlia

Három királyi központ a két világháború közötti magyar műemlékvédelemben: Esztergom, Székesfehérvár és Visegrád építészeti helyreállításai

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola
Doktori iskola vezetője: Dr. Őze Sándor DsC, egyetemi tanár, intézetvezető, tanszékvezető

Témavezető: Dr. habil. Szakács Béla Zsolt DsC, egyetemi docens, intézetvezető, tanszékvezető

Budapest, 2024

Tartalomjegyzék

Bevezetés

A dolgozat kiindulópontja ***2.oldal***

Kutatástörténet ***2.oldal***

Fogalomhasználat a dolgozatban ***9.oldal***

Külpolitika és műemlékvédelem kapcsolata a Gerevich Tibor vezette MOB időszak alatt ***12.oldal***

Az esztergomi palota helyreállítása 1934 és 1938 között

Egy jelentős felfedezés és egy korszakalkotó helyreállítás kezdete ***31.oldal***

Eredeti faragványok felhasználásával történt építészeti helyreállítások ***38.oldal***

Eredeti faragványok kérdéses felhasználása a felújítás területén ***46.oldal***

Neutrális és kortárs építészeti bővítések a palota helyreállításán ***50.oldal***

A helyreállított palota mint múzeum ***63.oldal***

Az esztergomi palotafelújítás értékelése ***69.oldal***

A Székesfehérvári Romkert kiépítése

A Romkert víziójának megszületése ***82.oldal***

A Székesfehérvári Romkert tervváltozatai ***86.oldal***

Adalékok a Székesfehérvári Romkert részeinek építéstörténetéhez ***99.oldal***

A Székesfehérvári Romkert együttesének értékelése ***113.oldal***

Ásatások és építészeti helyreállítási munkák Visegrádon Schulek János és Lux Kálmán irányításával

A MOB tevékenysége Visegrádon ***130.oldal***

A visegrádi királyi palota felfedezésének és ásatásának kronológiája 1934 és 1949 között ***133.oldal***

Rekonstrukciós és bővítési munkák az alsóvár területén ***140.oldal***

A királyi palota helyreállítási és romkonzerválási kísérletei ***158.oldal***

A háború, mint vízválasztó ***164.oldal***

Konklúzió

Külpolitika és műemlékvédelem összhangja Magyarországon ***173.oldal***

Modern műemléki elvek hatását tükröző helyreállítások a három királyi központ területén ***175.oldal***

Lux Kálmán: historizáló vagy modern életműről beszélhetünk? ***179.oldal***

Egy korszak lezárul: új elvek a II. világháború után ***184.oldal***

Felhasznált irodalom ***189.oldal***

Forrásként használt irodalom ***203.oldal***

Rövidítések ***209.oldal***

Összefoglaló ***210.oldal***

Summary ***211.oldal***

Nyilatkozat ***212.oldal***

Bevezetés

A dolgozat kiindulópontja

1934-et írunk. Magyarországot áthatja az irredenta mozgalom, a trianoni békeszerződés pedig súlyosan kihatott a nemzet identitását meghatározó műemléki területre is. Örökségi állományunk hatalmas veszteségeket szenvedett, s mindez komoly kulturális, turisztikai és ezúton gazdasági következményeket is okozott az országnak.

Trianont követően a magyar épített örökségvédelemért felelős szerv még mindig az 1881 óta működő Műemlékek Országos Bizottsága volt, melynek a század elején körvonalazódott tervei komoly újragondolás előtt kellett álljanak, hiszen a tervbe vett fejlesztések architektúrái immáron idegen szervezetek fennhatósága alá kerültek.

1920 után a revíziót elsőként Európában egy állam, pontosabban egy személy támogatta, Olaszország miniszterelnöke: Benito Mussolini. A külpolitikai kapcsolat megerősítésének egyik alappillére a két ország kultúrpolitikájának szoros egymásra hangolása volt, a diplomáciai lépések pedig odavezettek, hogy Klebelsberg Kuno kultuszminiszter már az 1915-ben megszüntetett Római Magyar Történeti Intézet újjászervezését készítette elő. Klebelsberg Gerevich Tibort, a későbbi olasz-magyar kultúrdiplomácia főszereplőjét kérte fel a tárgyalásokra, akit 1934-ben a MOB élére is kineveztek. Ennek köszönhető, hogy az 1930-as évekre az olasz-magyar külkapcsolat láthatóan rányomta bélyegét a magyar műemlékvédelemre és azok legfőbb beruházásaira is.

Gerevich Tibor MOB elnöki tevékenységéhez többek között az ország három középkori királyi székhelyének felkutatása és helyreállítása is köthető volt, amelyeket az új határokon belül kellett feltárni. Mindennek Trianon után szimbolikus jelentősége volt a tudományosság szempontján túl. A visegrádi királyi palota ásatása (1934-1944), a Székesfehérvári Romkert újszerű bemutatása, kiépítése (1936-1938), valamint az esztergomi királyi palota nagyszabású feltárása és helyreállítása (1934-1938) nemzetközi minőséget felmutató munkák lettek végül, a dolgozat pedig pontosan e három eset alaposabb megismerésére és összehasonlítására törekszik.

Kutatástörténet

Korunk műemlékvédelmi szituációja bizonyos pontokban hasonlít az 1920-as, 1930-as évek állapotára. A bizottsági formában működő műemlékvédelemnek se forrása, se valódi hatalma nem volt, míg a fővárosi ingatlanfejlesztők egyre nagyobb álmokat dédelgettek a régi épületek helyén. Vidéki örökségeknél a stílustisztaságra törekvő, művészi egységet megcélzó,

évtizedekkel ezelőtt fénykorát élő purista helyreállítások még jelen voltak –, ám ezen kívül a historizáló szellemben történt továbbépítések, átalakítások is tetten érhetőek ekkor műemlékek esetében. Az 1920-as évekre azonban kritikai hangnem már megfogalmazódott ellenük.

Az Enigma művészetelméleti folyóirat két dupla kötetet is szentelt e korszaknak. A 2009-ben induló sorozat első eleme a Római iskolát és Gerevich Tibor képzőművészeti programját vizsgálta. Olyan kulcsfontosságú tanulmányok kaptak benne helyet, mint Molnos Péter Gerevich és Aba-Novák Vilmos közti kapcsolatát elemző dolgozata[1]. Építészeti vonatkozású összefoglalások nem szerepelnek benne, e dolgozat szempontjából forrásértékkel mégis bír a különszám, mivel Gerevich Nemzeti Újságnak és Pesti Naplónak tett interjúit is publikálták benne. Ha csak egy-két mondattal is, de az elnök műemlékvédelemmel kapcsolatos célkitűzéseiből többet tudhatunk meg ezen írásokból is.

A második kötetben Markója Csilla nagyobb lélegzetvételű anzixát olvashatjuk a korszak képzőművészeti céljairól, eredményeiről és a Római iskolás alkotók korabeli megítéléséről.[2] Szóba hozta az olasz kapcsolatok hatását az építészetre vonatkozóan is, ám a műemlékvédelem eredményeiről nem tett komolyabb említést. Egy másik fejezetben Gerevich 1915 és 1921 között folytatott levelezéseivel foglalkoztak, mely azért különösen fontos, mert ezúton a korai évekből láthatjuk, mi vezetett Gerevich későbbi, már hivatali pozícióban tett döntéseihez.

2018-ban Markója Csilla és Bardoly István szerkesztők – szándékosan vagy véletlen – jó időérzékkel jelentették meg a forrásdokumentumokat tartalmazó újabb Enigma dupla kötetet. Ez ugyanis az akkori Forster Központ, Tudományos Irat-, és Tervtárának bezárása után jelentett új alternatívát a téma érdeklődői – és többek között ezen doktori disszertáció – számára is. A szerkesztők írásra sarkallták a Gerevich család leszármazottjait, és közvetítésükkel új információk, és a korszakról eddig ismeretlen fotók láthattak napvilágot.[3]

Az utolsó számban Lepold Antal esztergomi kanonok tervtári levelezéseit olvashatjuk javított és kommentált formában.[4] A kísérő bekezdéseket Marosi Ernő írta, ám a feltárás pillanataiban írt sorokból ő sokkal inkább a középkori építéstörténethez nyert ki hiányzó forrásokat, míg a műemlékvédelmi szempontokkal csak említve foglalkozott.

---

[1] MOLNOS 2009
[2] MARKÓJA 2009
[3] GEREVICH – KOPTEFF 2018; GEREVICH L. 2018
[4] BARDOLY-MARKÓJA-MAROSI 2018

A kultúrpolitikus Gerevichről a két világháború közötti magyar történelem területén mozgó Ujváry Gábor írt több tanulmányt. Ezekhez nem csupán Gerevich Tibor összes fellelhető magyarországi levelezését, de az ismert itáliai forrásokat is felhasználta.[5]

Jól látható, hogy a műemlékvédelmi aspektus többnyire tehát eddig háttérbe szorult, ami a fenti feldolgozásokat illeti. Bardoly István ezt a hiányt még 2006-ban pótolta, amikor az 1942-ben előkészített (ám életbe soha nem lépő) műemlékvédelmi törvény szövevényes történetét foglalta össze.[6] Sorait olvasva megismerhetjük Gerevich Tibor Forster Gyulához fűződő viszonyát, betekintést nyújt MOB elnöki kinevezésének körülményeibe és arra, hogyan tágította ki a korlátolt műemlékvédelem határait, kerülte meg a minisztériumi bürokráciát, és intéztette az ügyeket közvetlenül a miniszterrel. Bepillanthatunk egy *„hivatalnoki szellem nélküli, szakemberekből álló hivatalba."* A törvény tervezete és bukása között csak rövid epizódokban láthatjuk, hogy a MOB-nak milyen műemlékjogi kihívásokkal kellett szembenéznie mindeközben a fővárosban.

A disszertáció iránymutató műve és valódi kiindulópontja Bozóki Lajos 1996-os tanulmánya, mely a korábbi Országos Műemlékvédelmi Hivatal magyar műemlékvédelem történetét összefoglaló tanulmánykötetében jelent meg.[7] Bozóki Lajos ezen íráson kívül komolyabban is foglalkozott a MOB ekkori hivatásos építésze, s e dolgozat egyik főszereplője, azaz Lux Kálmán hagyatékával – sőt, rendezte is azt a Tervtár bezárása előtt. Ezen említett 1996-os tanulmány fogalmazta meg, milyen földrajzi szempontok játszottak szerepet Gerevich MOB elnöki pozíciójában és azt, hogy a határon belüli műemlék-állomány feldolgozása a legfontosabb feladatnak tűnt programjában. Az írás végén képet kaphatunk arról is, hogy a műemlékvédelem szakemberei ennek ellenére milyen fontosnak tartották a határon túlra szorult műemlékek szemmel tartását is.

Szakács Béla Zsolt az Enigma életrajzi különszámában állította össze Gerevich pályaútját, külön alfejezetet szentelve immáron a műemlékvédelemben betöltött szerepének is.[8] Specifikusabb írása a romok konzerválásáról 2016-ban látott napvilágot, melyben megemlíti Lux Kálmán türjei munkáját is. Ez volt ugyanis az egyik első középkori templom felújítás, ahol tudatosan tartották meg a barokk kapuzatot egy kezdetben teljesen historizáló szemléletű

[5] UJVÁRY 2008/a; UJVÁRY 2008/b; UJVÁRY 2011; UJVÁRY 2013.; UJVÁRY 2014
[6] BARDOLY 2006
[7] BOZÓKI 1996
[8] SZAKÁCS 2002

homlokzati felújítás ellenére is. Ennek az ellentmondásos munkának a revíziója elengedhetetlen lesz az építész későbbi recepciójához.[9]

A dolgozat fókuszában Esztergom, Visegrád és Székesfehér helyreállításai állnak, a teljesség igénye nélkül olykor összehasonlítva azokat vidéki, kisebb projektekkel is a korszakból. A legtöbb építészeti feladatot ezek közül Lux Kálmán, a MOB hivatalos építésze vezette. Ő és fia, Lux Géza nagyon aktuális személyiségek napjainkban, a rekonstruktív feladatokat[10] is elvállaló kortárs építészek korában. Egyszerre voltak (nem a mai értelemben vett, professzionális) régészek, műemlékes szakemberek és kortárs építészek is. Bármilyen középkori emléket is vizsgálunk Budapesten, nevük előbb-utóbb felbukkan építéstörténetükben. Ennek ellenére monográfia nem született róluk, és összesen csupán egy-egy oldal jutott nekik a szakirodalomban is.[11] A dolgozatnak egyik legfontosabb célja lesz éppen ezért Lux Kálmán és Géza kutatói és építészeti tevékenységét megismerni a két világháború között, ennek következményeként pedig már egy cikksorozat is született az Építészfórumon a két Lux egy-egy neves építészeti és műemléki munkáját bemutatva.[12]

A disszertációban nincs kapacitás kitérni a freskórestaurálási reformokra, egy-egy kutatási eredménye ennek a területnek mégis megkerülhetetlen építészeti szempontból: ilyenek az esztergomi kápolna visszaépítése kapcsán tett megfigyelések. Lux és Várnai között viták kerekedtek a festett kövek összeillesztéséről. Több variációt is modelleztek, a fellelhető töredékek jelentős részét pedig beépítették. Számos eldöntetlen darab azonban nem kapott helyet, ezeket Wierdl Zsuzsanna restaurátornak sikerült azonosítania nemrég.[13]

Esztergom legismertebb kutatója, Horváth István, valamint Vukov Konstantin az elméleti rekonstrukciós törekvéseik közepette elevenítették fel a XX. századi, esztergomi helyreállítás történetét. Levelezésekből, archív felvételekből, dokumentációkból rendezték az 1930-as évek felújításának időrendjét. Marosi Ernőhöz hasonlóan mindezt csupán azért, hogy további adalékokat nyerjenek a középkori periodizáláshoz. A kápolna helyreállításáról ugyan megjelent egy tanulmánykötet Vukov Konstantin írásaival is, ám ebben Wierdl falfestmény kutatásai nagyobb hangsúlyt nyertek.[14]

---

[9] SZAKÁCS 2016

[10] Elpusztult vagy építéskori állapotukat jelentősen elvesztő történeti épületek eredeti állapotba történő visszatervezése.

[11] GERŐ 1960; DÜMMERLING 1962; KUSLITS 1987; BOZÓKI 2006

[12] Az Építészfórumon futó sorozatnak külön online dossziéja érhető el az alábbi linken: http://epiteszforum.hu/dosszie/lux-kalman-epiteszete-es-muemlekvedelmi-tevekenysege

[13] WIERDL 2017

[14] PROKOPP-VUKOV-WIERDL 2014

Vukov Konstantin *Egy lépcső kortörténete* című cikke azonban egy nagyon érdekes kérdést vet fel, ami egy adott, többször helyreállított épületrész egészen részletes elemzését illeti. Képzeljük el a vár komplex, több struktúrából felépülő tömegét, és e bonyolult képből vonjuk ki az 1930-as évek visszaépítéseit, bővítéseit, s annak minden eredeti részletét. Csupán a vasbetonszerkezetek, új kövek és téglák amorf együttesét látjuk magunk előtt. Ezt az aszimmetrikus formát tekintsünk önálló XX. századi épületnek és így viszonyítsuk azt a középkori struktúrákhoz. Vukov kivitelezési és esztétikai elemzése pontosan ily módon viszonyul a kápolna előtt futó lépcsőszerkezetre. [15]

A dolgozat szempontjából ez egy lényeges észrevétel: a több stílusban épült épületek, 1:1-es rekonstrukciók, műemléki bővítések ritkán jelennek meg önálló építészettörténeti kategóriaként. Sokan kizárólag anakronisztikus tettnek hívják őket, pedig fontos lenne saját tipológiájuk és értékrendszerük szerint foglalkozni velük. Az építészettörténet nem csupán körülhatárolt stílusok lineáris egymásutánisága, de benne a visszaépítéseknek saját történelme, fejlődése, visszaesése és minőségi fokozatai vannak.[16]

Michael S. Falser szerint is többféle rekonstrukciós eljárás létezik és szükség van a tipológiára, hogy meg tudjuk különböztetni mely munkák egy kategória minőségi példái, és melyek a valóban anakronisztikus replikák vagy jelentéktelen bővítések csupán.[17] Ebben a kontextusban különösen fontos ugyanilyen alapossággal vizsgálni a „meg nem épült" terveket, elméleti rekonstrukciókat is.

Lux Kálmán kísérleti rajzait tehát releváns lehet vizsgálni a műemlékvédelem ezen korszakában, elvégre az Olaszországból közvetített neutrális kiépítési mód mind Schuleket, mind Luxot elhatárolta a korábbi évtizedek historizáló kiépítéseitől, az elképzeléseket pedig papírra száműzték. Marosi Ernő például Lux egyik visegrádi rajzának kapcsán vetette fel a kísérleti rekonstrukciók történeti értékét, mikor Joseph Ponten, *Architektur, die nicht gebaut wurde* művére hivatkozott, és az elméleti rajzokat az építészettörténet elengedhetetlen részeként határozta meg.[18]

A kutatástörténet megismerését folytatva, érdemes szót ejteni arról, hogy a Székesfehérvári Romkert alaposabb ismerete a Lux-hagyaték elzárása miatt lehetetlen volt sokáig, az archívum bezárása előtti években azonban Lővei Pál feldolgozta építéstörténetét.

[15] VUKOV 1989; VUKOV 1991; VUKOV 2004
[16] PLESKOVICS 2022/a
[17] FALSER 2009
[18] MAROSI 1997

Stíluskritikai elemzését azonban még nem tette meg ekkor[19], ezt Gärtner Petra pótolta egy a Romkert XX. századi történetével foglalkozó jelentős tanulmánykötetben.[20]

Végezetül tekintsük át a Visegrád középkori műemlékeinek XX. századi történetével foglalkozó szakirodalmakat. Buzás Gergely ugyan a vár középkori építészettörténetét kutatja, témáihoz mégis elkerülhetetlen a XX. századi építkezések pontos ismerete.[21] Az alsóvár legújabb kori történetét – benne Lux Kálmán terveit is – Bozóki Lajos dolgozta fel.[22] A disszertáció témájával szinkronban áll egy olyan írás is, amely a 2000-es évek nagyszabású helyreállításai hatására született meg. Ebben Daragó László egy középkori vár jelenkori építkezéseinek indítékait keresi a XX. századból.

A millenniumi rekonstrukciók tehát újra aktuálissá tették az 1930-as évek revízióját, több általános áttekintés is született ekkoriban a három királyi központ felújítási történelméről, és ezekben összehasonlították a régi és új kiegészítéseket is.[23]

Korábbra tekintve azonban Dercsényi Dezsőtől is számos írást fellelhetünk már, melyben a Gerevich-korszak tevékenységét méltatja, vizsgálja. Nem csupán az 1930-as és 1940-es években, de a magyar műemlékvédelemről írt későbbi, általános ismertető munkáiban is megtette ezt.[24] Dercsényi maga is részt vett az ásatásokon, Székesfehérváron ráadásul oroszlánrésze volt a bemutatás koncepcióját illetően. Tanára, Gerevich Tibor olaszbarát művészettörténetének elfogult követője volt, akinek írásait éppen ezért illendő kritikával és kifejezetten forrásként kezelni a disszertációban.

Várnai Dezső írásai szintén a források és a kutatástörténet határán állnak. A Möller István egyetemi tanársegédjeként kezdő mérnök az esztergomi feltárások állandó műszaki irányítója volt. Szíve sokáig a városhoz kötötte, nevéhez fűződik például a Szent Tamás-hegy oldalának monumentális feljárója is. Ő az, aki a legtöbbet érvelt a stílusban tartott rekonstrukciók mellett, mégis a műemlékvédelem történetének egyik legmodernebb pillanatának nevezi a neutrális és modern bővítéseket is felmutató esztergomi felújítást 1972-ben írt összefoglalójában.[25] Gerevich Tibor, Dercsényi Dezső, Várnai Dezső, Schulek János, valamint a három vizsgált feltárás és felújítás résztvevőinek publikációit a dolgozatban

[19] LŐVEI 2001
[20] SZIM KÖZLEMÉNYEI 2016
[21] MNM MKM 2010
[22] BOZÓKI 2014
[23] Például: MAROSI 2001 – Az új helyreállításokat összeveti a Gerevich korszaka alatt történt munkákkal.
[24] Korabeli írásai a témában többek között: DERCSÉNYI 1934; DERCSÉNYI 1941; DERCSÉNYI 1943/a
Későbbi publikációk a korszak helyreállítási módszereit összegezve például: DERCSÉNYI 1969., DERCSÉNYI 1984
[25] VÁRNAI 1972

összességében így nem szakirodalomként, hanem forrásként kezelem, amelyet a disszertáció végén felsorolt bibliográfiában is határozottan megkülönböztetek.

A dolgozat ezen felsorolt alapokból kiindulva tehát igyekszik a három helyszín kiépítésének történetét elhelyezni a magyar helyreállítások építészettörténetében. A történelem műemlékes beruházásait műemlékvédelem-, és építészettörténeti szempontok alapján átlátni minden bizonnyal segíthet felkészült kritikai hangnemben publikálni jelenünk hasonló projektjeiről. Horler Miklóst idézve: *„e rekonstrukciókat tehát nem elítélni kell, hanem tanulmányozni, és indítékokat meríteni belőlük ahhoz az elvi szilárdsághoz, amellyel az egyetemes emberi környezet értékeinek pótolhatatlan, reprodukálhatatlan, létfontosságú voltát hirdetjük és védelmezzük.”*[26]

A dolgozatban nem tárgyalom maguknak a felújított, bővített épületeknek a középkori építéstörténetét, és azok legújabb kutatási eredményeit. Sokkal inkább a korabeli következtetéseket, művészettörténeti megállapításokat kell szemügyre vennem, idéznem és hivatkoznom is rájuk, mely az akkori helyreállítási metódus megértése miatt kifejezetten fontos lépés. A helyreállítás történetének szempontjából egy-két ponton felidézem ennek ellenére a középkori emlék mai építészettörténeti eredményeit is, de ez csak egy-egy specifikus helyzetben nyer teret. Az építészettörténeti és helyreállítástörténeti elemzések szerves ötvözetére egyébként eddig Marosi Ernő tett kísérletet 2014-es, KŐ-ben megjelent cikkében – az esztergomi palota 1930-as évekbeli helyreállítására vonatkozóan. [27]

Érdemes szót ejteni arról, hogy a dolgozat hangsúlyosan támaszkodik forrásként a korabeli újságokban megjelent cikkekre, amelyeket sok esetben idézek is. Ennek két oka van. Egyik indítéka, hogy jelen kutatás fő anyaga napjainkban a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Irat-, Fotó-, és Tervanyagán nyugszik. Itt található a Várnai Dezső-, és a Lux-hagyaték is, amely a doktori kutatás kezdete óta a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ bezárása miatt egyáltalán nem volt megtekinthető. Ezt követte a pandémia miatti archívumi bezárás, később pedig a Lux-hagyaték költöztetése jelentett akadályt az anyag megismerésében. Ezen idő alatt felértékelődtek azok a forrás-lehetőségek, melyek egyre nagyobb számban váltak elérhetővé az Arcanum adatbázisában, és amelyek végül nagyon sok kérdésben segítették a kutatást. Ha tudományos szempontú következtetéseket a sajtóban megjelent nyilatkozatok alapján veszélyes is tenni, a

[26] HORLER 1981, 81.o.
[27] MAROSI 2014

már kutathatóvá vált archív anyagban sok olyan kérdés felmerült, melyre már valóban csak a sajtóban felfedezett írások némelyike tudott egyértelmű választ adni.

A másik ok személyes jellegű, ennek ellenére indítéka közérdekű: jelen sorok írója újságírói területen dolgozik. Az építészettörténet jelentős tanulságait ismeretterjesztő formában szeretné közvetíteni a nagyközönség felé, és a műemléki szakújságírás történetét elfogulatlan és tanító jellegű lehetőségeit szeretné továbbtanulni. Ehhez elengedhetetlen megismerni a korabeli műemléki újságírás jellemzőit és azt a tényt, hogy a MOB miként használta ki a sajtó lehetőségeit üzenetei közvetítésére. Éppen ezért ez a szempont különös figyelmet kap a disszertációban. Ahogy Gerevich mondta Corrado Ricci meglátását idézve: *„A gazdag tulajdonosok közönyével és cinizmusával szemben hasznos fegyvertárs az államnak a sokszemű sajtó. Kívánatos azonban, hogy a sajtó művészeti és műemléki ügyekben hozzáértő embereket vegyen igénybe.”* [28]

Fogalomhasználat a dolgozatban

A műemlékvédelem tematikájának egyik legproblematikusabb kihívása terminológiájának tisztázása. Ahány szakember, annyi szakkifejezés és magyarázat figyelhető meg a műemlékvédelem irodalmában. A fogalmak pontos meghatározására születtek ugyan mérföldkőnek tekinthető tanulmányok és cikkek, ezek azonban nem épülnek minden esetben következetesen egymásra. Éppen ezért minden műemléki helyreállítással foglalkozó írás elején érdemes tisztázni, melyik kifejezés alatt pontosan mit ért a szerzője.

Jelen dolgozat főként a beavatkozások minőségére és tipológiai megközelítésére koncentrál, így nem tesz hangsúlyt maguknak a műemléki épületeknek a fogalmi csoportosítására. (Például: holt vagy élő műemlékek, stb.) A beavatkozások megkülönböztetésének tisztázása – történetének és irodalmának ismertetése szintén nem lehet célja e fejezetrésznek, csupán a dolgozatban használt megfogalmazások értelmezéséhez szeretném most segíteni az olvasót.

Zsembery Ákos a magyar műemlékvédelem történetének eddig publikált szempontrendszereit vizsgálta disszertációjában, de a nemzetközi terminológiai szakirodalmakat is összegezte.[29] Sorra vette a német, az olasz és az angol alapfogalmakat, amelyből megállapítható volt, hogy az eljárások és szakkifejezésük jelentése között még

[28] GEREVICH T. 1913, 205.o.
[29] ZSEMBERY 2009/a

országonként is nagyobb különbségek adódhatnak. A terminológia magyar történetét, és az ezzel kapcsolatos írásokat, tanulmányokat legutóbb Rozmann Viktor is sorra vette doktori értekezésében, kinek Horler Miklós informatív és tömör definíció-rendszere jelentette végül a hivatkozási alapot.[30]

Jelen dolgozat épít Gerő László terminológiai rendszerére is, amelyet 1959-es monográfiájában közölt, ám főként az egyes eljárások gyakorlati megoldásait ismertette benne.[31] A dolgozat legfontosabb alappillére sokkal inkább szintén Horler Miklós 1967-ben megjelent, már konkrét definíciókat használó értelmezése lesz,[32] amelyet tovább árnyalt 1981-es tanulmánya az Építés- és Építészettudomány oldalain.[33]

A disszertáció tehát Horler definícióira épít, ez jelenti a megfogalmazások alapját. Az *anastylosis*, azaz az eredeti fragmentumok felhasználásával történő visszaépítés eljárását például szintén a rekonstrukció egyik fajtájaként, típusaként értelmezem. Ez lényegében Horler megközelítését követi, aki szerint *„az anastylosis nemcsak lehetséges, hanem kívánatos módja is a rekonstrukciónak minden olyan esetben, amikor megfelelő számú eredeti részlet — rendszerint kőtagozat — gyűlik össze egy-egy műemléknél, amely egyébként csak kőtári elhelyezéssel vagy raktározással volna megőrizhető.”*[34]

Többször használatos a *konzerválás* terminus, amely alatt azokat a beavatkozásokat értem, amelyek nem változtatják meg drasztikusan a fellelt maradvány formáját, karakterét, azaz az eljárás főként a meglévő állapot megóvását, biztosítását tűzi ki célul.

A (*kortárs) bővítés* kifejezés az egyik legfontosabb szóhasználat a továbbiakban: ez alatt Horler *Új hozzátétel* kifejezését értem.[35] Lényege, hogy a feltárt műemlék összképe megváltozik. Konkrét új szerkezetekkel gyarapítja a romemléket, amelynek esztétikája látványosan különbözik a bővített forrásépület vagy rom stílusától. A kortárs bővítést az épület védelme, muzeális értékeinek bemutatása vagy kortárs rendeltetésére való felhasználása indokolja.

Fontos és problematikus a *kiegészítés* szó többszöri használata. Ez a bővítéssel ellentétben olyan toldalékokat jelöl, amely „*nem az egész műemlék vagy annak nagyobb*

[30] ROZMANN 2023
[31] GERŐ 1959, 151-176.o.
[32] HORLER 1967
[33] HORLER 1981
[34] HORLER 1967, 456.o.
[35] HORLER 1981, 81.o.

összefüggő részlete elkészítését jelenti, hanem mindig csupán olyan elemi részekét, amelyek csak más meglévő részekkel együtt nyernek összefüggő értelmet." [36]

Szintén többször használatos kifejezés az *elméleti rekonstrukció,* amely szóhasználat írásbeli, tervezésbeli lépéseket és rajzokat fed le ebben a dolgozatban egyetlen fogalommal, és ami az elpusztult épületrészek vizionálását tűzi ki célul, nem kifejezetten a megépítés szándékával. Mivel nem konkrét tervrajzokról van szó, sokkal inkább tudományos kísérleteknek nevezhetjük őket.

A hangsúlyos fogalmakon túl érdemes tisztázni, hogy a dolgozatban szándékosan kerülöm a *rehabilitáció* terminusát. A kifejezést Zsembery Ákos leginkább a kortárs helyreállítástörténet kontextusához köti, mely az épület karbantartásához kötődik.[37] Ez a kifejezés rokon a *revitalizáció* szóval, mely az épület oly módon történő helyreállítását hangsúlyozza, ahol egyúttal eredeti, avagy teljesen új funkciót is adaptálnak tereibe. Bár a dolgozatban használva ez az értelmezés helytálló marad, legfeljebb a helyreállítás szinonimájaként használom a kifejezést a szóismétlések kerülése végett.

Az általam használt kifejezéseken túl fel kell hívni a figyelmet arra a tényre, hogy a korabeli forrásokban használatos megfogalmazások szintén nagyon sajátosak lehetnek. A dolgozatba emelt idézetekben feltűnő terminusok alatt mást értetett napjainkhoz képest használója. Ilyen fontos megnevezés a *rekonstruktív kísérlet*, melyet legtöbbször Várnai Dezső alkalmaz. Ez lényegében az elméleti rekonstrukció rokon kifejezése, de Várnai a romok papírra vetett *bővítési* terveit is így nevezte. Hasonló dolgot lehet érteni az *eszményi rekonstrukciók* szókapcsolaton, mellyel Lux Kálmán és Géza illette saját terveit. Ezek alatt az általuk kifejezetten historizáló szellemben megrajzolt *elméleti rekonstrukciókat* értették tulajdonképpen.

A dolgozat szempontjából a *stílszerű helyreállítás* terminusa érdemel még magyarázatot: Lux Kálmán több idézetében találkozunk ezzel a megnevezéssel, amennyiben a historizáló módban történt helyreállítási megközelítéseket említi, értékeli. A dolgozatban a *historizáló szellemben történt kiegészítések és bővítések* használata nem azonos a *purista helyreállítási módszerrel*, mely egy műemlék művészi egységére törekszik, akár a későbbi történet korok elbontását is kivitelezve. A *stílszerű kiegészítés, hozzáépítés* fogalmát magam is használni fogom, de csak a Lux-hagyatékban őrzött, e kifejezéshez releváns rajzokra, azaz például az *eszményi rekonstrukciókra* nézve is.

---

[36] HORLER 1967, 450.o.
[37] ZSEMBERY 2009/a, 36.o.

A dolgozatban a *restaurálás,* valamint egy esetben a *restauráció* szó is feltűnik. Mivel azonban e kifejezések a 21. századi műemlékvédelemben már speciálisabb jelentéssel bírnak, a dolgozatban szintén csak kizárólag idézetekben tűnnek fel, hitelesen megőrizve a forrásban olvasottakat. A két szó ezekben a korabeli mondatokban az építészeti beavatkozásokat, helyreállításokat, kiegészítéseket fedi valójában.

Külpolitika és műemlékvédelem kapcsolata a Gerevich Tibor vezette MOB időszak alatt

A magyar kultúrdiplomácia irányvonala a trianoni békeszerződés után

„Olaszország a háború után állandóan pacifikáló politikát követett. A háború befejezése után Itália lett az európai béke legbiztosabb őre." – feleli Carlo Schanzer olasz külügyminiszter 1922-ben Penda Jenő újságíró kérdésére, aki az új olasz-magyar együttműködésről, és a magyarok revíziós politikájának támogatásáról érdeklődött a politikusnál.[38]

E sorokat olvasva ma már kritikusan konstatálhatjuk, hogy az első világháború után Olaszországnak sokkal inkább hódítani volt szándéka, méghozzá a balkáni térség irányába, elszigetelve politikailag a frissen megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot Nyugat-Európától. Ez volta az oka annak, hogy az olasz kormánynak elsősorban Kelet- és Közép-Európában kellett szövetségesekre szert tennie, a legkézenfekvőbb választásnak pedig minden bizonnyal Magyarország tűnt. A megcsonkított államnak kifejezetten érdekében állt a kisantant szétzilálása, így az olasz barátság felvetése akkoriban összhangban állt országunk Trianon utáni hangulatával.

A *Marcias u Roma*[39] után két évvel, 1924. szeptember 26-án Benito Mussolini kijelentette a magyar képviselők küldöttsége előtt, hogy külpolitikájának egyik legfőbb pontja a magyarok iránt érzett szimpátiája lesz.[40] Hóry András római követ és Klebelsberg Kuno előkészítő tárgyalásai után Bethlen István 1927. április 4-én érkezett az olasz fővárosba, majd a diplomáciai tárgyalások befejeztével aláírta az olasz-magyar szerződést, mely kimondta, hogy a két állam között állandó béke és örökös barátság fog fennállni. Ez a megállapodás határozott időre köttetett azzal a hozzátétellel, hogy amennyiben tíz év elteltével egyik fél sem mutat hajlandóságot a megegyezés fölbontására, akkor az újabb tíz évre érvényes marad.[41]

---

[38] **Penda Jenő:** *Schanzer olasz külügyminiszter az olasz-magyar külpolitikai viszonyról*, In: Pesti Hírlap, 1922/107. sz., 1.o.

[39] Benito Mussolini hatalomátvétele és bevonulása Rómába 1922. október 31-én.

[40] GEREVICH T. 1938/a, 304.o.

[41] ROMSICS 2019, 154.o.

A közeledés lehetőségét kulturális téren az a tény nyújtotta, hogy Olaszországnak két corvina kódex is a birtokában volt. Ercole Durini di Monza olasz követ javasolta Mussolininek, hogy a kormány ajánlja fel Magyarország számára a két műtárgyat, tekintve, hogy milyen nagy jelentőséggel bírnak a nemzet számára.[42] Mussolini megfogadta a tanácsot, és még csak nem is kért cserébe semmilyen olasz történeti vagy művészeti emléket a magyar kormánytól.

A kulturális téren tervezett kapcsolatrendszer kialakítása ezek után egy fejlettebb szintre léphetett, Klebelsbergnek pedig az 1895-ben alapított Római Magyar Történeti Intézet visszaszerzése számított a következő fontos stratégiai célkitűzésnek. A szervezetnek otthont adó Fraknói-villát 1915-ben tulajdonították el Magyarországtól, amikor Itália belépett a háborúba az antant oldalán. A szóban forgó új olasz-magyar barátság okot adott arra, hogy az épület tulajdonjogáért kibontakozó versenyben Magyarország a nyugati államokkal szemben nemhogy egyenrangú bánásmódot, de akár előnyt is élvezhessen.

Már az 1920-as békeszerződés után megkezdődtek az ügyben történő tárgyalások. Klebelsberg számára már meg is volt a megfelelő ember az egyeztetések lebonyolítására: a Külügyminisztériumban dolgozó Gerevich Zoltán testvére, Gerevich Tibor ugyanis 1904 és 1906 között Bolognában tanult művészettörténetet, és ezek alatt az egyetemi évek alatt folyamatosan szőtte gyümölcsöző olasz diplomáciai kapcsolatait.

Klebelsberg ráadásul nem csupán az Intézetnek otthont adó régi, később pedig új épületnek az adás-vételi procedúrájához javasolta a művészettörténészt, de a Római Magyar Akadémia új igazgatójának is Gerevichet szerette volna kinevezni. A kultuszminisztérium szintén támogatta az ötletet, hiszen Gerevich köztudottan ellenséges viszonyban állt a korábbi Tanácsköztársaság híveivel, olasz érdekeltsége és összeköttetései pedig szakmai szempontból is a megbízatása mellett érveltek. Meg kell jegyezni, hogy a Magyar Tudományos Akadémia ezzel szemben nem támogatta az ötletet, feltehetően a miniszteri nyomásnak engedve végül mégis beleegyeztek Gerevich kinevezésébe.[43]

1927. szeptember 1-jén létrejött az az adásvételi megegyezés, amelynek értelmében a Via Giulián található Falconieri-palota a magyar állam tulajdonába került. Klebelsberg további tervei közé tartozott még egy római egyetemen létrehozott magyar történeti és kulturális tanszék alapítása is. Gerevich tanszékvezetői kinevezését az olaszok is támogatták*: „A palota megvételének (Falconieri palota) és a tanszék létrehozásának gyakorlati teendőivel megbízott személy egyaránt Gerevich professzor, a Magyar Történeti Intézet jelenlegi igazgatója, nagy*

[42] HAMERLI 2016, 57. o.
[43] UJVÁRY 1996., 46. o.

olaszbarát; akit jól ismer és nagyra értékel Fedele Őexcellenciája és Colasanti kormánybiztos is.” [44]

A Római Magyar Intézetnek és az olasz-magyar kulturális kapcsolatnak Gerevich egészen az 1940-es évekig meghatározó alakja volt még akkor is, amikor hazájában Bethlen Istvánt Teleki Pál gróf, Gömbös Gyula, majd Imrédy Béla váltotta, a kultuszminisztériumnál pedig Klebelsberg Kuno után Hóman Bálint miniszterrel tudott hasonló összhangban kooperálni. A magyar műemlékvédelem ügyét említetten 1934-ben vette kézbe, amikor már nem volt kérdéses, hogy az olasz-magyar kapcsolat az építésügyet is meg tudja határozni, és Gerevich ezt a területet is a barátsági megállapodás szolgálatába állíthatja.

Mégis, talán érdemes belegondolni, mi lett volna a két világháború közötti műemlékvédelem alakulásával, ha végül nem Olaszország felé fordul a magyar külpolitika. Közvetlen Trianon után ugyanis maga Gerevich is tárgyalt a Bibliothèque Nationale de France, a Louvre vagy a Musée de Cluny igazgatójával közös projektek létrehozásáról. A Musée de Guerre vezetőjével könyvcserében állapodtak meg, a Reuve de l’art chrétien-ben pedig egy magyar szemle megállapodását fektette le, és általánosságban is úgy vélte, hogy a franciák érdeklődnek a „magyar ügy iránt”.[45]

Klebelsberg a trianoni békeszerződéssel járó tragédiát és Magyarország nemzetközi megítélésének okát abban látta, hogy a nemzet nem művelt európai közösségként volt ismert a kontinensen, s a nyugati országok úgymond elmaradott népként kezelték hazánk lakóit. Célja volt, hogy pontosan e negatív döntés támogatói kaphassanak új képet a magyar kultúráról és szakembereiről, így a francia-magyar kultúrkapcsolatok érvényesítése kezdetben nagyobb hangsúlyt élvezett.[46]

A későbbi időszakban is megfigyelhetjük, milyen apró diplomáciai üzenetekkel fordultak a kultúrpolitika szereplői a franciák és egyúttal az újonnan kialakult szomszéd nemzetek felé is. A felfedezett esztergomi palotakápolna III. Béla kori terei jó alapot nyújtottak ehhez: „*III. Bélának, akinek idejében épült, felesége francia nő volt és ebben a portálában és a mögötte, ma még föld alatt rejlő, román stílusú várkápolnában a korai román-francia szellemnek egy, az esztergomi várba becsapott sugarát csodáljuk*” – írja a Magyarság 1934-ben. Az esztergomi kápolna hajójában egy szakállas és egy borotvált férfialak portréja tűnik

---

[44] A *Budapesti Olasz Követség jelentése Klebelsberg Kuno grófnak a Római Magyar Akadémia létrehozásával kapcsolatos terveiről,* 1926. december 28., Aláírás nincs, Forrás közölve: WALCZ 1999, 216.o.
Az idézetben említett Arduino Colasantival Gerevich még egyetemi évei alatt kötött ismertséget. Colasanti lett a *Generale Antichità e Belle Arti* igazgatója 1919 és 1928 között. Gerevich Tiborral közös tanulmányt is publikált 1912-ben, a Rassegna d’Arte folyóiratban, COLASANTI-GEREVICH 1912

[45] *Gerevich Tibor levele Pekár Gyulához*, 1920., III/IV., OSZK Kézirattár, 1942/7

[46] **Klebelsberg Kuno:** *Magyarország a világ ítélőszéke előtt*, In: Pesti Napló, 1927/41.sz., 1. o.

ugyanis fel, melyet akkoriban Gerevich a magyar és francia kőfaragók megtestesítőiként, a közös munka és történeti egyetértés szimbólumaként közvetített a sajtóban.[47]

„Amikor a keresztény egyház legmélyebb értelmű tanainak egy részét vonták kétségbe, akkor bukkantak rá Rómáiban a katakombák hatalmas és titokzatos világára, a Roma sotterraneára. Nem elgondolkoztató-e, hogy a legszebb és közvetlenebb francia—magyar kulturkapcsolatnak artisztikus emlékei éppen most törnek elő az esztergomi várhegy földjéből, hogy évszázadok távolán át olyan bizonyságot tegyenek a magyar szellemtörténet és művészet mellett, amilyennel az új hódítók egyike sem dicsekedhetik?”[48]

A műemléki kiépítések szempontjából sem mehetünk el szó nélkül a francia kapcsolatok lehetősége mellett. Amennyiben a MOB működésére nem az olasz-magyar szerződés nyomja rá oly hangsúlyosan a bélyegét, akkor kérdés, hogy vajon a régészeti felfedezéseink bemutatása és a felújítások gyakorlata milyen irányt vett volna Magyarországon?

„A munkákat a legnagyobb körültekintéssel és a műemlék-helyreállítás legmodernebb elveinek szigorú betartásával kell elvégezni. A helyreállítás intézőinek a nagyjelentőségű feladatot véve tekintetbe, a franciaországi most folyó nagyszabású hasonló feladatokat kell a helyszínen tanulmányozniok és kérem a nagytekintetű bizottságot, hogy e célból a Műemlékek Országos Bizottsága elnökének, előadójának a tisztelettel alulirott tagjának franciaországi tanulmányutra való kiküldetését kieszközölni méltassék.”[49]

Így írt Lux Kálmán az esztergomi palota felfedezése és kiépítése kapcsán, méghozzá 1935-ben. Részéről ezek szerint az 1930-as években még egy franciaországi tanulmányút lehetősége volt tervben, amelyet nyilvánvalóan az egy évtizede előírt olasz irányvonal és Gerevich Tibor MOB elnöki döntése írhatott felül.

Mi vezetett oda, hogy a kezdetben inkább képzőművészeti kutatásokban eredményeket elért Gerevich Tibor végül ennyire konkrét új műemlékvédelmi irányvonal meghonosításában tudott ilyen határozott utat mutatni? Első lépésként nem a MOB elnöki időszakával párhuzamosan futó olasz helyreállítási metódust érdemes szemügyre venni, hanem azt a modernizációs folyamatot, amely korábban, Gerevich tanulmányévei alatt, azaz a századforduló környékén zajlott le Itáliában.

---

[47] GEREVICH T. 1938/b, 178.o.

A szakállas és szakáll nélküli portrék Gerevich által elindított anekdotája tovább is élt, még a helyszíni ásatásokon is ezt megemlítve vezették körbe a sajtó munkatársait. Erről említés – **Lestyán Sándor:** *Az Ujság munkatársa az esztergomi és székesfehérvári ásatásoknál*, In: Az Ujság,1938/35.sz., 12.o.

[48] **Katona j. Jenő:** *Az árpádházi királyok középkori várkastélyában*, In: Magyarság, 1934/212.sz., 5.o.

[49] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz.1935/302

Fiorellitől Giovannoni-ig: a purizmus gyakorlatának megdöntése Olaszországban

Az új, egyesített olasz állam első komolyabb műemléki szervezete – akárcsak Magyarországon – szintén 1872-ben állt fel az Oktatásügyi Minisztérium rendelete alapján. A műemléki és művészeti bizottságok szervezete 1907-ig nagyjából érintetlen maradt, ám a központi tanács a harminchárom év során folyamatosan változtatta a nevét. Az állami költségvetés nem bírta volna el a műemlékekért felelős referensek fenntartását, ezért 1875-ben tiszteletbeli felügyelői állásokat alapítottak. Ugyanezen évben felállították az ásatások és múzeumok főigazgatóságát, mely 1881 óta a *Direzione Generale delle Antichitá e Belle Arti* nevet viselte, és amelybe az addig különböző osztályokban szétszórt művészeti ügyeket is csoportosították.[50]

Nem sokkal később bekövetkezett az olasz karta-történelem egyik fordulópontja is 1882-ben, amikor Giuseppe Fiorelli (1823-1896), Pompeii ásatója afféle útmutatót terjesztett az építészek és az Oktatásügyi Minisztérium elé egy lehetséges törvénytervezet számára. Fiorelli országos szinten szerette volna felhívni a figyelmet arra, milyen fontos a tudományos megközelítés és az építészettörténeti kutatás a régészeti ásatások során előkerült romok állagbiztosítása és kiépítése előtt.

A karta állást foglalt a továbbépítések lehetősége mellett, de kizárólag oly módon, hogy az épület eredeti állapotát levéltárak írásos vagy képi dokumentumai, valamint szerkezeti következtetések alapján lehessen felvázolni. Kerülve a hipotézist, tisztázni kellett az architektúra eredeti formáját, fel kellett mérni a jelenlegi statikai tényezőket, majd az e kettő között fennálló „differenciát" a lehető legprofesszionálisabb módon kellett véleménye szerint elrejteni.[51]

Fiorelli a kartájában felvázolt tudományos aprólékossággal járt el a gyakorlatban is, többek között forradalmasította az ásatási dokumentációk rendszerét, munkálataival párhuzamosan pedig folyamatosan publikálta eredményeit, és egy időszaki kiadványt is indított a felfedezésekről.[52] Tény, hogy igyekezett újat teremteni a régészeti attrakciók bemutatását tekintve is: azon túl, hogy megírta vezetőjét a romokhoz, olykor az eredeti tárgyakkal is próbálta berendezni a feltárt helyiségeket a terek jobb érthetősége reményében.[53]

[50] GEREVICH T. 1913, 205.o.
[51] TOMASELLI 2013
[52] FIORELLI 1873
[53] FIORELLI 1875

Valódi épületbővítési munkálatok azonban nem Fiorellire, hanem az utódaira hárultak, azaz Giulio De Petrara, Vittorio Spinazzolara, és Amedeo Maiurira, akik a helyszínen talált töredékeket igyekeztek a kutatások során vélt eredeti helyükre beépíteni.[54]

Az olasz modern műemlékvédelem első fontosabb kulcsszemélyének a nemsokára tárgyalandó Camillo Boito személyét szokás megjelölni. Mégis úgy tűnik, hogy Giuseppe Fiorelli kartáját egyszerűen nem lehet figyelmen kívül hagyni, amikor a régészeti romok bemutatásának reformja kerül napirendre, még ha a hipotetikus következtetések mértékét illetően merőben más álláspontot is képviseltek egymással szemben.

Camillo Boito a Mérnökök és Építészek III. Kongresszusán Rómában, 1883-ban olvasta fel pár pontból álló javaslatát az ókori műemlékek kiegészítéséről és bemutatásáról.[55] Boito a Viollet-le-Duc által meghatározott purista körből érkezett, és saját műveit tekintve elsősorban egy historizáló alkotónak definiálhatjuk.[56] Mégis, pontjai még Fiorellinél is tudományosabb szemlélettel közelítettek a felújítások felé: ugyanis bármilyen mértékű hozzáépítésről is legyen szó, a prioritást szerinte az eredeti fragmentumoknak és szerkezeteknek kell élveznie, és nem a már említett „eredeti és a kívánt állapot közötti differencia" csökkentésére, azaz egy kikényszerített kiegészítésre kell koncentrálni.

Nem tiltotta meg ugyan véglegesen a historizáló bővítés lehetőségét sem, de a legfontosabb szempont már nem az emlék művészies egysége, megkomponált és stilárisan kvalitásos összhangja volt ezentúl. Ha valamilyen szempontból mégis kikerülhetetlen volt a

---

[54] MOORMAN 2015, 81. o.

[55] Camillo Boito 1883-ban körvonalazott szempontjai: 1. Kizárólag akkor szabadna hozzáépíteni a szerkezethez, ha az statikai okok miatt elkerülhetetlen. Amennyiben így van, úgy a konzerválás elve uralkodjon, ne pedig a hipotetikus kiegészítés gyakorlata.; 2. A hozzáépítés neutrális formában történjen, semmi esetre se az eredeti épület stílusát imitálja, de idomuljon a régi részekhez egy ideális összhangot teremtve.; 3. A régi és új részek anyagában is legyenek megkülönböztetve, avagy egyezményeken alapuló, speciális jelöléssel különböztessék meg az eredeti és hozzáadott részeket egymástól. A kiegészítéseken ne ismétlődjenek az eredeti épület díszítései, ornamentikái. Inkább az egyszerű geometrikus formákra, síkfelületekre szorítkozzanak ezek az új elemek.; 4. Minden bővítés törekedjen a minimumra és a megerősítés szerepére, ne bontsák meg az épület eredeti ornamentikájának, részleteinek összhangját.; 5. Egy átalakított épület később keletkezett értékeit eltörölni nem szabad. Amennyiben mégis leválasztanak bizonyos történeti részeket, azt az épület közelében kell egy kiállítás keretében bemutatni.; 6. A beavatkozási munkák különböző fázisairól leírásokat és fényképeket kell készíteni. Minden munkafázist, bontást, hozzáépítést dokumentálni kell, a dokumentációkat pedig rendelkezésre kell bocsátani a hivatalos műemléki szervek, hivatalok és a műemlék fenntartója számára. A dokumentációkat egy érthető, tisztázott összegző írás kísérje, mely minden beavatkozás indítékáról tudósít.; 7. Az épületen szükséges elhelyezni egy táblát, amely a beavatkozás dátumát és legfőbb pontjait rögzíti., BOITO, 1883.
A szempontrendszer később bővült. 1884-ben Boito a torinói világkiállításon már egy bővített listát olvasott fel, 1893-ban pedig egy önálló műben is összegezte elméleteit.

[56] Habár historizáló épületeit tekintve egy John Ruskin elveihez hasonlítható hazugság-ellenességet is magának vallott. A Gallarate Temetőbe tervezett építményeinek stílusleírásában az *amico della verità,* azaz az „*igazsághoz hű"* kifejezést használta. Véleménye szerint historizáló architektúráin minden az, aminek látszik: a tégla tégla, a kő pedig kő. Stukkókat vagy festett betont nem alkalmazott., MALONE 2017, 182.o.

stílben tervezés, akkor az új kövek jelölését és az új évszámok feltüntetését kötelező lépésnek szánta a tervezők számára.

1884-ben, a torinói világkiállításon olvasta fel immáron kibővített listáját, ahol egyre inkább egy Ruskin és Viollet-le-Duc szélsőségei közt egyensúlyozó nézet kezdett kirajzolódni meglátásaiból.[57] Meggyőződése azonban egyre több szakembert mozgatott meg, amely egyre stabilabb műemléki szervezetek kialakuláshoz segítette hozzá Olaszországot. Nem sokkal később például az ország 12 régiójában alakult külön-külön bizottság a műemléki helyreállítások támogatására.

1893-ban egy önálló műben gyűjtötte össze az új megközelítés minden aspektusát és fejtette ki mindazt egy nagyobb lélegzetű műben. E *Questioni pratiche di Belle Arti* című kiadványában[58] Boito három műemléki csoportot különböztet meg aszerint, hogy melyik kategóriánál milyen módon érdemes beavatkozni a munkálatok során. Az antik műemlékek módszere a *restauro archeologico*, a középkori emlékeké a *restauro pittorico*, míg a reneszánsz és annál későbbi épületek átalakítása a *restauro architettonico* műfajába esett.[59]

A hitelességen alapuló megközelítéseit a legtöbb szakember még nem vette teljes mértékben tudomásul a század végén, és egy hosszú átmenetről beszélhetünk tulajdonképpen. Olaszország északi részén Alfonso Rubbiani például még abszolút a purista szemlélet követője volt. A San Martino erődjének megbízása lett az első komolyabb munkája, amelyet egy XVI. századi leírás alapján lehetett a korhoz mérten hitelesen helyreállítani. 1886-ban, a helyi műemlékvédelmi bizottság tagjai közé is megválasztották és kinevezték a San Francesco helyreállításának élére is Bolognában, ahol a később épített periódusok lecsupaszítására koncentrált. 1896-tól már a San Petronio kápolnáit állította helyre, de számos műemléken dolgozott Bolognában még, beleértve a főbb középületeket, a városházát, a Palazzo Re Enzot, és a Palazzo dei Notait. Mindezek alapján jól kikövetkeztethető, hogy korának egyik méltán elismert vezető műemlékes építésze volt, munkásságát a század végén mégis támadni kezdték a szóban forgó és most vizsgált szemléleti átmenet egyik első jeleként.

Giuseppe Bacchelli is határozottan kritizálta az építészt, amikor a Boito-féle elvek mellett megírta *Giu' le mani' dai nostri monumenti antichi* művét. *„Ez tudomány és nem művészet"* – vallotta. *„Mint ahogy a szüleinkkel bánnánk, úgy bánjuk az épületeinkkel is. Nincs rosszabb annál, mikor az idős embert erőszakkal próbálják megfiatalítani."* [60]

---

[57] BOITO 1884
[58] BOITO 1893
[59] u.o., 14. o.
[60] JOKILEHTO 1986, 340.o.

1890-ben létrejött az *Associazione Artistica fra i Cultori di Architettura*, amelynek feladata a felújítási vagy átalakítási munkálatok felügyelete volt, és amely egy háromfokozatú rendszerbe sorolta a műemlékeket művészi értékük szerint. A legfontosabb és legtöbb eredeti részletet őrző épületek esetében csak a szervezet által jóváhagyott változtatást lehetett kivitelezni.

A második kategóriába tartoztak azok az emlékek, amelyek építészettörténeti szempontból kvalitásos alkotásoknak számítanak, de alapos dokumentálás esetén a struktúrát ki lehetett egészíteni vagy éppen áthelyezni azt egy másik területre. A harmadik kategória példái a régiség értékük miatt voltak kiemelendőek még akkor is, ha azok a közönség szemében nem számítottak művészileg látványos alkotásnak. Hatósági eljárás csak az első kategórián végrehajtott roncsolás és bontás esetén indult meg. [61]

A Santa Maria in Cosmedin korabeli munkálata például az első kategóriába esett, felújítása kiemelt projektnek számított. A szervezet 1893 és 1899 között alakította át a XII. századi állapothoz legközelebb eső formájára a templomot Giovanni Battista Giovanale vezetésével. Szintén kiemelt projektnek számított a Santa Saba templom átalakítása is, melynek munkálatai 1897 és 1910 között folytak Ignazio Gavini vezetésével. [62]

Kortárs szemünkkel tulajdonképpen ezeket a projekteket historizáló átalakításoknak nevezhetjük, még ha Boito elveihez hűen az eredeti részleteket legalább jelzéssel megkülönböztették az újonnan kialakított építőelemektől. Szintén Boito által propagált előrelépésnek számított, hogy a fel nem használt középkori fragmentumokat a helyszínen állították ki. Bármennyire is stilizáló alapon történt a felújítás, az elsődleges szempont már a XII. századi állapot eredeti részeinek feltárása volt, nem pedig egy idealizált, neoromán épület megtervezése – ez jelentette a korábbi korszakhoz képest a legnagyobb különbséget.

A római Forum Romanum területén a XIX. század elejétől kezdtek jelentős kutatásba a régészek, mindaddig ez a terület keresztény kegyeleti helynek számított aktívan működő templomokkal és a Colosseumban felszentelt mártír emlékhellyel. A romkonzerválási kísérletek közül Rodolfo Lanciani felfedezését, s a Vesta-szüzek templomának rekonstrukciós megközelítését érdemes kiemelni. Lanciani több publikációban vázolta fel e rom összeállítása mellett szóló érveit, kutatta az eredeti darabokat, és szót emelt a területen állt középkori épületek felelőtlen lebontása ellen is, hiszen azokban több originális részlet is be lett építve, amelyek segíthették volna hiteles visszaállítást.[63]

---

[61] TURCO 2016, 165-166. o.
[62] u.o., 167. o.
[63] LANCIANI 1890, 159-160.o.

Giacomo Boni a század végén vette át a Forum Romanum ásatásainak vezetését. A Santa Maria Antiqua templomot 1900-ban fedezte fel újra, miután falai közé a Santa Maria Liberatrice templom épült be az évszázadok során. Az állam végül felvásárolta a kegyhelyet, Boni pedig 1900-tól az antik épület eredeti szerkezeteit tudta felfedni a ráépítések alól. Meg is lett az eredménye: sikerült az eredeti részekig megbontani a falakat, és V-VI. századi újabb freskók is napvilágra kerültek e kezdeményezésnek köszönhetően.

Párhuzamosan a munkálatokkal, a freskók miatt muszáj volt gondolni az állagvédelemre és a konzerválásra is,[64] Boni ezen építészeti feladatokra Antonio Petrignanit javasolta a minisztériumnál. Mindkettőjük elsősorban a festmények védelmét tartották a legsürgetőbb feladatnak, ezért többek között fából épített korlátok kiépítését tervezték meg. A feltárt eredeti szerkezet statikai megerősítése azonban szintén sürgető feladatnak számított, így az ásatással párhuzamosan megindult a régi falak rejtett betonszerkezetekkel és újonnan gyártott lapos téglákkal történő megerősítése is.[65]

Boni és Petrignani az V-VI. századi rétegeket tartották szem előtt, amely hozzáállásnak végül fontos VIII-IX. századi leletek is áldozatul estek. Petrignani a bontásokat és a különféle rétegeket nem, de a feltárt állapotot jól dokumentálta: a kiásott padlószintről is pontos axonometrikus rajzot készített, a talaj hiányzó eredeti burkolatait pedig utólag szintén új téglaelemekkel pótolta. Az 1903-ban befejezett helyreállítás sok hasonló részletére egyébként csupán a XX. századi kutatások során derült fény, mivel a fennmaradt Petrignani-féle tervek nem minden esetben voltak összeegyeztethetőek a valóban kivitelezett projekt összképével. Az elkövetkezendő évtizedek helyreállításai néhány esetben már elrejtették ennek a kornak az átalakítási megoldásait, melyek felfedezése fontos és kutatott feladatnak bizonyult az olasz építészettörténet számára. [66]

1906-ban a művészeti ügyeket Corrado Ricci **(3. kép)** kezébe adták, akinek első dolga volt, hogy egy 42 szakaszból álló törvényjavaslatot dolgozzon ki, amelyet 1909-ben hatályba is helyeztek. Később létrehozott egy centrális véleményező szervet a művészeti ügyek legfelsőbb szinti döntéshozására, ez volt a *Consiglio Superiore deli'Antichitá*. [67] Ricci nem csupán hivatalok és bizottságok létrehozásában volt ismert, törvényileg szabályozta a múzeumi és műemléki dolgozók megfelelő kvalifikációját, valamint rendezte és javította az ügyosztálya

[64] CECCHINI 2007, 395. o.
[65] GIOVANNONI 1913, 21. o.
[66] MONACO 2016, 324.o.
[67] GEREVICH T. 1913, 207.o.

alá tartozó műemlékesek fizetését.[68] Ricci különösen fókuszált az ókori Róma, Ravenna és Velence műemlékeinek helyreállítására. Ravennában neki volt köszönhető a San Vitale kolostorépületeinek, s a Galla Placidia mauzóleum környezetének rendezése és a Santa Maria in Porto kolostorának helyreállítása is, amelyeket mindaddig csak katonai célokra használtak.[69] Jól látjuk tehát, hogy a magyar műemlékvédelem ügyét rendbe tevő Gerevich Tibor valódi példaképéről beszélhetünk Ricci kapcsán.

Időközben nem csupán stilisztikai beavatkozások miatt kellett megszilárdítani az új műemlékvédelmet Olaszországban. Az 1908-as drasztikus messinai földrengés után, (melyben a katedrális teljesen romos állapotba került) az *Associazione Nazionale Ingegneri e Architetti* felállított egy bizottságot, amely a műemlékek és más épületek technikai standardjainak kialakítására állt fel, és a célja volt, hogy a jövőben megelőzhessék az egyes szerkezetek teljes összeomlását. Ebben a bizottságban ott ült Luigi Luiggi, Alberto Pacchioni, Eduardo Mariano Cannizzarro mérnök, a geológus Gioacchino De Angelis és egy bizonyos Gustavo Giovannoni is. A rejtett vasbetonról kialakult tanulságokat ki is adták 1909-ben írott formában, a *Norme edilizie per i paesi soggetti a terremoti* című kiadványban. [70]

1910-től az úgynevezett *Associazione Artistica fra i Cultori di Architettura* vezető egyénisége a már említett Gustavo Giovannoni építész lett. Camillo Boito követőjeként és tanítványaként mestere elveit finomította tovább, amelyet immáron törvényi keretek között akart konszolidálni hazájában.

Egy 1911-ben, az egyesület által az Angyalvárban megrendezett topográfiai kiállításon Giovannoni saját panelein felhívta a figyelmet a római modernizációs folyamatok negatívumaira és arra, hogy a műemlékvédelmi körzetek komplexebb őrzésére is szükség van, azaz a legkvalitásosabb emlékek környékén álló kisebb jelentőségű, de korának karakterisztikumait autentikusan magán hordozó kis-építészetre is figyelmet kellene fordítani. Kifejezetten ellenezte tehát a középkori városrészek szanálását egy új városterv kiépítése érdekében.[71]

Ki kell jelenteni, hogy Giovannoni elsősorban urbanista volt és nem az egyes műemlékek felújításainak legkiemelkedőbb tervezője, mégis letette alapjait az új építészeti helyreállítás-megközelítés oktatásának Olaszországban.[72] Elvei szoros kapcsolatban álltak

[68] GEREVICH T. 1911, 203.o.
[69] GEREVICH T. 1911, 205.o.
[70] SCIBILIA 2017, 66.o.
[71] CENTOFANTI 2018, 58. o.
[72] JOKILEHTO 2007, 275. o.

Boito pontjaival: azaz a helyreállítás komplex témája sohasem válhatott művészet tárgyává, annak ugyanis külön tudománynak kell lennie meglátása szerint. A kiegészítés vagy bővítés mindenképpen megkülönböztethető kell legyen anyagában, de nem vetette meg a teljesen modern matériákat sem, habár leginkább rejtve tanácsolta az alkalmazásukat. Ha stílszerűen történt a beavatkozás, mindenképpen jelezve kellett lennie az évszámnak, de ezeket a félrevezető kiegészítéseket is csak akkor engedélyezte, ha az eredeti maradványok fennmaradásához valamilyen oknál fogva elengedhetetlenül szükségesek voltak. Úgy vélte barbár indok az, ha az új funkció miatt kényszerül a műemlék drasztikus átalakításra. Az új rendeltetés sosem lehet akadálya egy műemlék tudományos alapokon kivitelezett megújulásának.

A műemléki felújítások terén Giovannoni is három beavatkozási típust különböztetett meg Boitohoz hasonlóan. Az első a *restauri di consolidamento* módszere volt, amely alatt kizárólag olyan beavatkozást lehetett érteni, amely megerősíti az adott részt. Például egy fal monumentális roncsolásának új téglákkal történő kiegészítése vagy bővítése is ilyen eljárásnak számított. Egészen korai példája volt mindennek a Colosseum Raffaele Stern-féle, téglából épült támfalának a megépülése 1806-7-ben. [73]

A második típus Giovannoninál a r*estauri di ricomposizione*, amely tulajdonképpen az anastylosis eljárását igazolta. Olyan helyreállítás kivitelezése ez, amely a fennmaradt dokumentumok, az in situ bizonyítékok és az eredeti darabok felhasználásával valósul meg. Azt azonban ő is elismerte, hogy olyan végtelenül ideális eset nem lehet soha, amikor kőről kőre, az utolsó eredeti darabig össze lehet állítani egy romemléket.[74] Ennek mentén a kiegészítés egy bizonyos pontig megengedett, de annak megkülönböztethető anyagból kell megvalósulnia. Giovannoni eszményét azok az esetek testesítették meg, amikor az eredeti felületek kőből maradtak meg, és a mérnökök ezek után téglával folytatták az új hozzáépítéseket. Ha egy faragvány hiányos, akkor a kiegészítés kövesse a profilt, de a faragást és a részleteket már ne utánozza véleménye szerint.

A harmadik típus a *restauri di liberazione* volt. A legtöbb műemléket újrahasznosításuk után ugyanis jelentősen átalakították, ez a megközelítés viszont pontosan az új burkolatoktól és ráépítésektől szabadította fel a középkori vagy antik architektúrákat. Erre volt példa a már említett Santa Maria in Cosmedin homlokzatának lecsupaszítása, vagy Guido Bacelli miniszter

[73] A mondatot és Giovannoni elveinek további felsorolását az alábbi forrás alapján taglalom: GIOVANNONI 1913, 15.o.
[74] GIOVANNONI 1913

döntése, miszerint a Pantheont ki kell szabadítani a későbbi korok ráépítései közül. (Ezt a döntést egyébként maga Boito is ellenezte.)[75]

Giovannoni írásai végül nem csupán hazája műemlékvédelmi elveit szilárdították meg egy még modernebb szemlélet irányába, de személye ünnepélyesen kijelenthette, hogy az Athénban tartott nemzetközi építészkongresszus végül egy önálló kartába foglalta főbb elveit. Mint írta: *„Olaszország ideje tehát elérkezett a világ műemlékvédelmi színpadán”*. [76]

Az Athéni Kartában kiemelt hangsúlyt kapott az anastylosis, amely a XX. század műemlékvédelmi eszményét testesítette meg ezentúl, habár maga az eljárás nem volt idegen a múlt században sem.[77] És mégis, napjainkban tanulságosnak tekinthető, hogy hiába volt szó a leghitelesebb helyreállítási módról, a Parthenon vagy például az Erechteion anastylosisszal történő helyreállítását a társadalom egy része mégis bírálta saját korában. Köztük olyan híres személyek, mint Auguste Rodin, aki George Toudoze korabeli írásán[78] felbuzdulva nézte kétkedve az 1900-as évek első éveiben kezdődő helyreállítási munkálatokat.

Toudoze úgy vélte: minden újrateremtett alkotás felesleges hamisítás, hiszen hiányzik belőlük korszakuk szellemisége és a művész géniusza, pedig utóbbi megfoghatatlan lényegét adja egy alkotásának.

Feltárások és helyreállítások a propaganda szolgálatában

A fenti előzmények ismeretében, ám visszatérve a két világháború közötti korszakhoz – kijelenthető, hogy a fasiszta tekintélyuralmi rendszer évei előtt a szigorú szakmai körökben már disputa alakult ki a historizáló szellemben történő kiegészítések elítéléséről vagy védelméről Olaszországban. Ez a kijelentés azonban ellentmondásosnak hangzik azzal a közbeszédben elterjedt sztereotípiával, miszerint Mussolini antikvitás iránt érzett fanatizmusa egy múltba révedő, neoklasszicista építészet kialakulását és olykor római stílussal historizáló felújítások alkalmazását eredményezte.

A Duce saját mitológiájának, a *romanità* kultuszának megteremtésén dolgozott. Fasiszta doktrínája egyfajta folytonosságot próbált prezentálni a Római Birodalom és korának Olaszországa között, valamint közte, Iulius Ceasar és Augustus császár között. Ez a kapcsolat legitimálta saját diktatúráját is, az archeológiai kutatásokba fektetett energia ily módon a

[75] u.o., 24.o.
[76] GIOVANNONI 1932, 420. o.
[77] 1836-ban például az Acropolis Athéna Niké templomát építették újjá összegyűjtött darabjaiból, melynek követi a hegy köré épített törökkori falban találták meg.
[78] TOUDOUZE 1904

politikai propaganda talán egyik legfontosabb eszközévé vált, a műemlékeknek tehát társadalompolitikai szerepük is lett.

A Forum Romanum ásatása ugyan nem Mussolini időszaka alatt kapott lendületet, az új ideológiát mégis jól szemlélteti az a helyreállítási módban történt változás, amelyet a Curia Iulia átalakításán láthatott a korabeli néző. Giacomo Boni, a Forum Romanum századvégi ásatási vezetője 1923-ban szenátori kinevezést kapott és kulcsfigurává vált abból a szempontból, hogy komoly ajánlásokkal éljen Mussolini felé a terület jobb politikai kihasználhatóságát illetően.

Felnyitotta a Duce szemét, hogy az egyes épületek rekonstrukciója és maga a régészeti terület kortárs politikai felvonulásokra és ünnepélyekre is alkalmas lehet. Erre az ajánlatra a Curia Iulia tömbje kínálkozott a legjobb lehetőségnek. Az épületben a Sant'Adriano keresztény templom működött a VII. századtól kezdve, és papjai határozottan ellenezték az 1900-as évek eleje óta megkezdett falkutatásokat. Az épület azonban túl fontos jelentőséggel bírt legfőképpen Mussolini számára, elvégre az antik időkben a szenátus gyülekezőhelye foglalt helyet benne.

Alfonso Bartoli a homlokzati burkolat lebontásával kezdte a dokumentált bontásokat, ezt követően megnyitották a főhomlokzat eredeti – később befalazott – három ablaknyílását, viszont a nyílászárókat ókori római stílusban tervezték meg újra. Az eredeti rétegek feltárása miatt a középkori és reneszánsz elemeket eltávolították a munkálatok során, sajnálatos módon a XVII. századi belsőtérrel együtt.

1939. május 9-én hatalmas ceremónia kíséretében végül átadták a régi-új Curia Iulia épületét, ahova Mussolini és Róma új szenátusa ünnepélyes keretek között vonulhatott be. Régészet, műemléki felújítás és politika reprezentációja ebben a projektben különös és valamilyen szinten bizarr összhangra lelt.

A ház valóban a szenátusi gyűlések központjaként funkcionált ünnepélyes alkalmak idején ezentúl. Tömegében két oldalt meredek lépcsőfokok szolgáltak a tagok ülőhelyeként, középen pedig egy szőnyegmintás padlóburkolatot rekonstruáltak. A csarnok végén egy pódium nyomait tárták fel, innen beszélhetett eredetileg a prefektus a szenátushoz, de itt bukkantak az Ara Victoriae oltár maradványaira is.[79]

Mussolini 1925. december 31-én kihirdette, mely római régészeti emlékek fogják részét képezni annak a fővárosi programnak, amelyben más ókori emlékeket is kiemelne új városképi koncepciójában, egészen pontosan egy-egy újonnan létrehozott Piazza középpontjában. A

[79] WATKIN 2012, 116-117. o.

program elemeit képezték a császári fórumok, Augustus mauzóleuma, Marcellus színháza és a Pantheon körüli tér rendezése is.[80]

1934. október 22-én, a fasiszták Rómába menetelésének 12. évfordulóján Mussolini a Vicolo Soderini középkori ház tetején – tetőszerkezetének „látványos" bontása közben – jelentette be, hogy Augustus mauzóleumának felújítását és a körülötte elhelyezkedő épületek lebontását 1938-ra, Augustus császár születésének kétezredik jubileumi emlékévére kell befejezni.[81] Bár magának az antik emléknek a helyreállítása jól haladt, a nagyszabású évfordulóra a kortárs épületekkel övezett tér kiépítése és egy merőben új épülettípus kivitelezése is cél volt, amelynek megvalósítása nagyobb kihívást jelentett. Ez az új épülettípus nem volt más, mint az Ara Pacis Augustae pavilonja, mely emlék közvetlen kapcsolatot szimbolizált Mussolini és Augustus között; másik célja pedig az volt, hogy az ókor relevanciáját egy kortárs jelenbe tudja ágyazni. Ez a munka a későbbiekben még fókuszba kerül a disszertáció oldalain.

Mussolini saját Római Birodalmának álmát dédelgette ezeknek a nagyberuházásoknak a megteremtésével, ráadásul nem csupán az ország aktuális határait tekintve gondolkodott így. 1940. június 10-én országát a második világháborúba vezette. Franciaország bukásai, Nagy–Britannia szorongatott helyzete bíztatták őt egy Földközi-tengeren történő hódítási kísérletre is ezentúl. Olaszország Líbiában és Etiópiában már jelen volt, de az Égei-szigetek területeire szintén igényt tartott.

Arduino Colasanti az olasz régészek Égei-szigeteki ásatásairól Magyarországon is publikált. Megjegyezte, hogy a legfontosabb kutatások Rhodos tengerparti részein folytak.[82] Az olasz államnak célja volt, hogy gyarmatain, Líbiában és Kyrenaikában mindjárt azok elfoglalása után ásatásokat kezdjen, és a *„föld számot adjon föld alatt rejtőzködő múltjáról."*[83]

A régészeti felfedezések, sőt, az állagbiztosítások viszonylag gyorsan haladtak a gyarmatokon, ám a tudományos publikációk ezzel szemben akár évtizedeket is csúsztak. A régészek elsősorban a Római Birodalom nyomait kutatták, hogy régészeti bizonyítékokkal legitimálják az „olasz hódítást". Ez a fajta koloniális régészet ma már vita tárgyát képezi, sokak szerint a kor modernebb régészeti eljárásait nélkülöző akciókról volt szó és lényegében vandalizmusnak tekinthetőek, minthogy a nagyon gyors ásatás felsőbb utasításra történt.[84]

---

[80] BRANGERS 2007, 125. o.
[81] VILLANI 2012, 223. o.
[82] **Arduino Colasanti:** *A monda forrásánál*, In: Vasárnapi Ujság, 1914/ 7. sz., 128.o.
[83] **Arduino Colasanti:** *A Kyrenei Aphrodite*, In: Vasánrapi Ujság, 1914/25. sz., 496.o.
[84] MUNZI 2007, 80.o.

Magyarországon mindeközben egyfajta kultusz teremtődött Olaszország és Mussolini körül. Kezdetben szemet hunytak hatalmi berendezkedése felett, hiszen úgy látták, az olasz nép a fejlődés útjára lépett mindennek köszönhetően. A magyar kormány a baráti szerződés okán is igyekezett mindent elkövetni annak érdekében, hogy Mussolini előtt kifejezze feltétlen támogatását. A közéleti személyiségektől, államférfiaktól sem állt távol a Duce és eredményeinek nyílt magasztalása ebben az időszakban. A megnyilvánulásokban azonban az volt a közös, hogy a méltatások szinte kivétel nélkül a revíziós célok támogatásával voltak kapcsolatba hozhatók.

A felszólaló neves szakemberek között tudhatjuk Gerevich Tibort is, aki egyenesen csodálta az olasz vezetőt. Milánóban, a Gerevich által látogatott kávéházi társasághoz állítólag Mussolini is csatlakozott olykor, és nem kizárt, hogy ezen kapcsolatnak köszönhetően kapta meg a Római Magyar Akadémia is a Falconieri-palotát.[85]

Gerevichről úgy emlékezünk, mint aki kifejezetten körültekintően bánt a diplomáciai kijelentésekkel, elvégre olasz tisztelete ellenére is megmaradhatott pozíciójában 1945 után – a német művészettörténet-írást tudományos hangnemben kritizáló publikációi miatt. Mégis, az olasz vezető iránt érzett megbecsülésének hangneme elfogult tónusról ad tanúbizonyságot. Úgy véli, *sem a lengyelek, sem a délszlávok, sőt, szintén a mérlegbe helyezendő – a müncheni egyezményt aláíró két másik nagyhatalom, Anglia és Franciaország jóindulatú passzivitása"* sem emlegethető egy lapon a Duceval, aki „*nélkül meg nem értük volna, vagy nem ily korán ezeket az örömteli napokat"* – méltatja Gerevich Mussolinit Felvidék 1938-as visszacsatolása kapcsán. [86]

„Különös, egészen sajátos, nem utánzott és nem ismételt világjelenség az ő hatalmas egyénisége. Nagy, tüzes szemei élesen néznek a mai zavaros világképbe, meglátják a sötét foltokat, de a fényeket is…Nagy ősök utóda és egyenes szellemi leszármazottja: Augustusé és Julius Ceasaré, Danteé és Macchiavellié, Giobertié és Mazzinié. Nagyszerű szintézise a klasszikus Rómának és az újabbkori Itáliának…"[87]

Nyilvánvaló, hogy Gerevich Tibort nem lehet megfosztani vitathatatlan érdemeitől, aki a két világháború közötti tudós-generáció egyik legkiemelkedőbb alakjává vált. Egyszerre volt művészettörténész és remek politikus, akitől távol állt, hogy csupán a könyvek közé bújó tudós legyen. A középkori művészet történetét tekintve épp úgy ért el eredményeket, mint a kortárs

[85] GEREVICH L. 2018, 68.o.
[86] GEREVICH T. 1938/a, 303.o.
[87] u.o., 306.o.

művészetpolitika színterét tekintve. Attribúciós kutatásai és műemlékvédelmi területen meghozott intézkedései máig az egyik legagilisebb szakemberré konstatálják személyét.

A fenn olvasott sorok és Gerevich fasiszta propaganda iránt tanúsított szimpátiája talán éppen ezért eddig csak óvatosan került górcső alá. P. Szűcs Julianna szavait idézve: *„Az elmúlt korszak – beszéljünk világosan – egyszerűen nem tudott mit kezdeni azzal a ténnyel, hogy Gerevich antibolsevista, antiliberális és antiavantgárd világnézetéből következően a kezdet kezdetétől fogva erős szimpátiát érzett az olasz fasizmus iránt, hogy melegen üdvözölte az olasz állam által támogatott, legkevésbé sem konzervatív, ugyanakkor a nemzeti tradíciókat tiszteletben tartó művészetet, hogy ezt a novecentista vonulatot követendő példaként állította a beinduló művész-ösztöndíjrendszer képviselői elé, hogy a Rómát megjárt arrivált művészek számára az érvényesülés további lehetőségeit páratlan leleménnyel kutatta fel jelentős állami, s még inkább egyházi megrendeléseket mozgósítva.*[88]

A kor politikai miliőjének vizsgálata természetesen túlfeszítenék egy helyreállítás-történettel foglalkozó disszertáció kereteit, ahogy az is külön kutatási téma, hogy mindezzel szemben Gerevich megítélése a háború utáni számonkérések időszaka alatt kifejezetten antifasisztának volt mondható. A kor kultúrpolitikai légkörébe, eszmetörténetébe pedig alaposan bele kell vetnie magát annak a kutatónak, aki Gerevich művészettörténetre gyakorolt döntéseit politikai meggyőződésének irányából akarja kritikai vizsgálódás alá vetni. Azt azonban a dolgozat szempontjából fontos kijelenteni, hogy az olasz fasizmus propaganda ásatásai a fentiek értelmében valamelyest befolyásolták a MOB irányítási metódusát: azaz a *romanità* eszméje néhány jellemzőben összeegyeztethető Magyarország irredenta régészeti programjával.

Gerevich szintén tisztában volt azzal, hogy az ország közepén megindított ásatásokra és kiépítésekre marketing eszközként tekinthet, melyeknek célja az volt, hogy felfedezzék a Magyar Királyság hajdani központjait, és ezzel a régió kulturális határvonalait bizonyítsák tovább. E program keretében fedezték fel az esztergomi királyi palotát, a székesfehérvári koronázó templomot, valamint a visegrádi királyi palotát. Mussolini esetében a cél a letűnt ókor felszínre hozatala volt és integrálása az új és feltörekvő Birodalomba, tehát a meghódítandó területek kulturális visszacsatolására irányult tulajdonképpen az emlékek reprezentatív kiemelése. Nálunk mindez nem egy terjeszkedő vagy hódító kontextusban volt tetten érhető, de a jelenség a trianoni békeszerződés után elcsatolt területek hasonló kulturális visszacsatolását szolgálta. Magyarország esetében nem politikai oldalról propagálták leginkább a műemlékek

[88] P. SZŰCS 1997, 28.o.

„erejét”, de Gerevich nyilatkozatai révén kijelenthetjük, hogy olykor hasonlóan hatásvadász üzenetekre tudta felhívni a közönség figyelmét a feltárt emlékekkel:

„Ennek a csonka országnak földjéből épp mostanában nagy számban bukkannak fel a régi magyar művészet pompás emlékei, mintha csak kárpótolni akarnák az elszakított területeken álló társaikat, amelyek ma is szerves részei a régi magyar művészet egységének.”[89]

A középkori királyi székhelyek régészeti leletei bizonyítékok voltak tehát arra, hogy az elvesztett területek emlékei egy kultúrkörből, egy királyságból és egy közös magyar uralkodó művészeti köréből származnak. Ahogy egy újságcikkben fogalmaztak: a formai és építészeti kapcsolatok emlékeztették a *„bitorlókat a „magyar kultúra fölényére”*.[90]

Gerevich Tibornak van egy több szempontból is izgalmas interjúja a Magyarság 1927. február 27-i számában, amelyben az olasz kapcsolatok kontinuitását a magyar történelem szerves részének tartja. Egy természetes történelmi következménynek hiszi, mivel a *„legszebb századainkban”* is az Anjoukat láthattuk a trónunkon, egy olasz származású uralkodóval, Nagy Lajossal. Ezek után Mátyás király példáját hozta fel, aki elsőnek vezette be az olasz reneszánsz szellemet egy Itálián kívüli államban.[91]

Egy olaszokkal kialakított közös új cél hangoztatva volt a sajtóban is. Amikor az esztergomi ásatások értékes freskóinak konzerválásához a milánói Brera világhírű restaurátora, Mauro Pellicioli jött el irányítani a freskók levételét és konzerválását, ekképpen nyilatkozott: „*Olasz művész őseim készítették a freskókat és most az olasz -magyar barátság kiépítése idején ugyancsak én – olasz ember – dolgozhatok a képek megerősítésén, kijavításán*”.[92]

Olaszországgal ellentétben logikus, hogy Magyarországon nem a római régészeti leleteket ruházták fel nacionalista értékekkel (bár természetesen az ókori emlékek ásatására is különös figyelem hárult a Gerevich-korszakban), hanem a középkori Magyar Királyság kiemelése bírt összetartó üzenettel. Míg Mussolini saját hazájában maga lépett fel szellemi vezetőként a műemlékvédelmi szervek előtt, itthon Gerevichnek kellett a múlt emlékeinek propagandával bíró erejéről meggyőznie kormányának vezetőit, hogy az ásatások és felújítások elegendő pénzügyi forráshoz és látványos eredményekhez jussanak. A párhuzam valamelyest ezen a téren is felfedezhető, hiszen míg Mussolini a Curia Iulia falain belül emlékezhetett antik

---

[89] **Gerevich Tibor:** *Az esztergomi ásatások,* In: Budapesti Hírlap, 1934/244.sz., 10.o.

[90] Idézet forrása – **Megyery Ella:** *A kultuszminiszter római utja s a magyar-olasz kulturkapcsolatok., Beszélgetés Gerevich Tiborral az olaszországi magyar manifesztációkról.,* In: Magyarság, 1927/47.sz., 5.o.

[91] u.o.

[92] *Pellicioli, a világ leghiresebb freskórestaurátora,* In: Nemzeti Ujság, 1935/212.sz., 7.o.
A tudósítás szerint Pellicioli Masolino festményei miatt indult Gerevich Tiborral Veszprémbe, valamint szó esik egy előadásról is, melyet az esztergomi freskók kutatása után tartana meg.

őseire, addig a király kultuszt hangoztató Gömbös Gyula az esztergomi királyi palota feltárt falai között érezhette a Magyar Királyság múltjának erejét.

Amíg a műemlékvédelmi szakhivatal lendületéhez és a pénzügyi alap megteremtéséhez Mussolini korának propagandisztikus elveire volt Gerevichnek szüksége, addig a megvalósult építészeti beavatkozások már sokkal inkább egy konszolidáltabb módról, egészen pontosan a század eleji, mediterrán területeken tapasztalható gyakorlatokról tanúskodnak, melyben Lux Kálmán, Lux Géza vagy Várnai Dezső építészek sokkal árnyaltabb és főként kizárólag szakmai (és nem politikai) döntéseinek is lehetett szerepe. A politikai háttér mellett a kutatók és az építészek a szakmaiságra törekedtek, minden más csak a támogatottság és a források beszerzése miatt lehetett fontos. 1935 márciusában például a Pozsonyi Híradó húsvéti számába Luxot is felkérték nyilatkozni az esztergomi ásatásokról, melybe beleegyezett, ám egy kitétele volt: „*ne legyenek majd az írásban politikai célzások”*.[93].

Az olasz építészeti és urbanisztikai törekvésekre műemlékvédelmi szempontokon kívül a Budapestre megálmodott monumentális tervekben ismerhetünk rá. Ilyen volt a Via Antiqua víziója is. Két tervezőjének sorait olvasva remek lezárást kapunk arról, hogy miként tekintettek a római ösztöndíjas építészek az Olaszországban történő kiépítési hullámra:

„Rómában éppen a legutóbbi évtizedek mutattak nagyszerű példát arra, miképpen kell megbecsülni a múlt emlékeit. Itália földje talán a leggazdagabb fennmaradt monumentális művészeti alkotásokban, még gazdagabb azonban romemlékekben. Mindenesetre az olaszok talán elsőnek ismerték fel a céltudatos és rendszeres feltáró és konzerváló helyreállító munka nyomán előkerült példáknak szellemi vonzóerejét, erkölcsi nevelő hatását és a felismerés nyomában náluk a városrendezésnek és régiségtudománynak olyan eszméi fogantak és kerültek kivitelre, amelynek párját az egész világon nem találjuk.”[94]

Ebben a kulturális és külpolitikai közegben telt tehát Gerevich saját műemlékvédelmi korszakának kiépítése, melynek három különleges feltárását és műemléki kiépítését hivatott ezen dolgozat vizsgálat alá venni. A három királyi városon kívül azonban Gerevich más hangsúlyokat is kiépített, így említetten kifejezetten nagy jelentőséggel bírtak az antik emlékek feltárásai, valamint az olyan középkori emlékeket őrző helyszínek, mint Nyírbátor és református templomának helyreállítása, Cserhátsurány és katolikus templomának felújítása, a

[93] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1682/265

[94] OLGYAY-OLGYAY 1942, 106.o.

1937-ben Olgyay Aladár és Viktor tervei alapján született meg a fővárosi Via Antiqua elképzelése. A sugárút a római katonai amfiteátrumot kötötte volna össze Aquincum polgárváros amfiteátrumával. A katonai amfiteátrumtól egy pilonos kapucsarnokból indult és haladt volna az út egy kettős fasorral az aquaeductus nyomvonala mentén. Az Olgyay-fivérek 1935 és 1936 között római ösztöndíjas építészek voltak.

diósgyőri vár ásatása, Tác-Fövénypuszta őskeresztény templomának feltárása, valamint a bélapátfalvai templom kitisztítása és felújításának terve. Jelen dolgozat e történeti és kultúrpolitikai kontextus után a három királyi központ régészeti bemutatásával foglalkozik csupán; hasonlítja őket össze, értékeli őket művészettörténeti szempontból, valamint rombővítési aspektusból is, míg egy tágabb, más községek korabeli helyreállításait is összehasonlító kontextus a jövő kutatásának kihívása lehet.

Lux Kálmán visszaemlékezéséből származó idézettel zárva a bevezetést[95]: „*Hatalmas mozgalom, mely a hazai földben rejlő építőművészeti emlékek feltárására világszerte megindult. Mussolini nagyszerű elgondolása alapján óriási anyagi áldozatok árán, régen eltemetett egész városrészeket hoztak napfényre. Nálunk Gerevich állt a mozgalom élére.”* A továbbiakban lássuk e program három kiemelkedő helyszínének és emlékeinek helyreállítását.

[95] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1682/280-289

Az esztergomi palota helyreállítása 1934 és 1938 között

„Szerencséje mindenkinek lehet, de hogy a pompás leletből hogyan épült fel a műemlékvédelmünknek máig is példaadó helyreállítása, hogyan biztosította ennek fedezetét, az külön tanulmány tárgya lehetne…”[96]
Dercsényi Dezső, 1980.

Egy jelentős felfedezés és egy korszakalkotó helyreállítás kezdete

Az esztergomi királyi palota elfeledett tereit 1934 őszén találták meg a várhegy déli részén, egy törökkori feltöltés kiszabadításával. A betemetett helyiségek földeltávolítása után rátaláltak az eredeti boltozatok fragmentumaira is, amellyel sikerült visszaállítani a királyi kápolna belterét, külső sziluettjét pedig neutrális formával tervezték meg. A szerkezet hiányzó részeit, a boltozatok mezőit külön erre a célra gyártott téglával pótolták. A királyi palotaegyüttes déli lakótorony tömegének csupán két helyisége őrződött meg, ám a kápolnához hasonló boltozat-rekonstrukció ezen a részen nem jött létre – látszó vasbeton födémével azonban a nézőt informálták arról, hogy egy hiányos, alsó szintjéig teljesen lerombolt toronyról volt tulajdonképpen szó.

Emlékezetünkben a felfedezés máig úgy él, mint egy szinte teljesen váratlan szenzáció, ám ezt a képet érdemes árnyalni. *„A váratlan lelet az Esztergom múltját ismerők körében is meglepetést keltett. Mert bár Bonfini, Gerlach, Wratislaw és mások feljegyzéseiből tudomásuk volt is a Madonnával és Sibillákkal ékes kápolnáról és a magyar királyok képeivel díszített királyi palotáról, de eddig azon hitben éltek, hogy ezen épületek a várhegy északi oldalán állottak, ott, ahol egy vasajtóval lezárt mély kút ma is meg van a régi időkből.”*[97]

A királyi palota déli kiterjedése tehát sokáig nem tűnt alternatívának. Soós Elemér – az Esztergom Évlapjaiban megjelenő – várral foglalkozó sorozatában tért ki egy esetleges, továbbhúzódó épületegyüttesre az északi palota mellett. Elméleti rekonstrukciós rajzán demonstrálta is meglátását, ahol valóban kiterjesztette a hegy déli felére az épületegyüttest.[98] **(7. kép)**

Szintén a déli területekben látott fantáziát Lepold Antal esztergomi kanonok, aki úgy vélte, hogy a meglévő kazamaták falain befalazott nyílások minden bizonnyal további termekbe vezethettek valaha. 1933-ban már ő küldött kérelmet a MOB-nak, hogy hozzák rendbe a nyugati oldalt, mert egy vízivárosi lakóházon súlyos károkat okozott egy lezuhant kő. A Dunára néző

[96] DERCSÉNYI 1980/a, 1089.o.
[97] SINKA 1934, 52.o.
[98] SOÓS 1934, 33.o.

várfalak állagbiztosítására ekkor Möller Istvánt, a Bizottság hivatalos építészét rendelték ki, aki beton védőrétegeket alkalmazott volna az omladozó részekre.[99]

Lepold Antalt különösen foglalkoztatta a vár története, így az említett, déli oldalra vonatkozó meglátásait továbbította is a MOB-nak, kinek vezetőjében egy régi jó barátot, a Keresztény Múzeum hajdani munkatársát, Gerevich Tibort köszönthette már ekkorra.

Gerevichet a Keresztény Múzeum újrarendezésére 1916-ban kérték fel, később pedig igazgatójának is kinevezték. A múzeumi anyag kezelése mellett itt épített fel egy új középkori magyar művészeti narratívát, melynek kánonjába beillesztette és megismertette a szélesebb közönséggel Kolozsvári Tamást, valamint M S mestert is.[100] Gerevich már elnöki kinevezése előtt személyes kötődéssel gondolhatott Esztergomra, az ország első királyi központjára, ahol kétségkívül kinevezése után Lepolddal együtt nagyobb szabású ásatásokban is gondolkodhatott.

Gerevich később Lux Kálmánt küldte ki végül az esztergomi várfalak megvizsgálása céljából, mivel a MOB építésze, Möller István egészségügyi állapota ekkorra rosszabbra fordult. Lux Kálmán különösen a várhegy nyugati oldalán húzódó kaszárnya épület közelében talált omladozó részeket, mely alapján megállapította, hogy a várfalak biztosítása különösen fontos feladat volna. Ekkor Lux úgy döntött, hogy a költségek megállapítása okán még kint marad Esztergomban pár napig, *„mert sok fontos kérdés tisztázását is szeretné megkísérelni.”*[101]

Nem valószínű, hogy véletlenekről volt szó. Alexa Kálmán, a későbbi ásatások építésvezetője úgy írt visszaemlékezésében, hogy Lux kiszállásának és vizsgálódásának nem titkolt valódi oka a hercegprímás azon célkitűzése volt, hogy Esztergomnak nevet kell kapnia.[102] Gerevich a hivatalos felkérést végül meg is írta a kutatások további folytatására, Lux kérelmét 1934. április 21-én hagyta jóvá erre vonatkozóan.[103]

Gerevich egyik nyilatkozatában maga árnyalta a „véletlen felfedezés” illúzióját és tett utalást arra, hogy elnöki beiktatása után szánt szándékkal kezdett Esztergomban kutatni, hiszen konkrét perspektíva és program körvonalazódott benne arról, mit is szeretne elérni mandátuma alatt.[104] A *„véletlen varázsa”* azonban visszatérő elem lett a sajtóban, egyfajta hatásvadász

---

[99] VÁRNAI 1974, 75.o.

[100] SZAKÁCS 2006, 187.o.

[101] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 633

[102] u.o.

„A munkák programját úgy kell megállapítanunk, hogy a Hercegprímás úr őeminentiája által kifejezett amaz óhaj is teljesüljön, hogy az esztergomi vár a biztosítási és feltárási munkák révén nagy művészettörténeti jelentőségével és érdekességével kidomborítassék.”

[103] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1682/255/2

[104] *Gerevich Tibor nyilatkozata az esztergomi várhegy szenzációs ásatásairól,* In: Nemzeti Ujság, 1934/213.sz., 5.o.

eszközként. Egyik interjújában például ekképpen fogalmazott Gerevich: *„Maga a műemlék szólalt meg és hívta fel figyelmünket élnivágyására! Két évvel ezelőtt a várfalról tégla- és kőtörmelék omladozott váratlanul és minden látható ok nélkül. A prímási hivatal hozzánk fordult, vizsgáljuk meg ennek a különös eseménynek az okát. Magam mentem ki Esztergomba, hogy helyszíni szemlét tartsak, ástunk, vakartuk a falakat, kapartuk a földet és... nyomokat találtunk! Mintha egyszerre a föld mélyéből hang hatott volna hozzánk: »Itt vagyok... keressetek, csodapalotára bukkantok«”*[105]

A munka végül 1934. július 23-án kezdődött meg[106], miután sikerült kérvényezni 500 pengőt a próbakutatásokra.[107] Két helyen indult ekkor meg az ásatás: a várfal egyik látható félköríves kapubejárójánál, és a „IV-es” számú terem (a mai kiállítás „konyhájaként” berendezett kazamata) kapujának kibontásánál.[108] Nikássy Lajos festőrestaurátor visszaemlékezése szerint egy bizottságot azonnal fel is állítottak a munka megkezdése előtt, ám egy *„bizonyos”* tag úgy vélte, restaurátorra az első hónapokban még biztos nem lesz szükség, emiatt több festett követ el is hordtak a *„kubikusok”*. [109]

Kismarty-Lechner Jenő regényes beszámolója szerint már majdnem elfogyott a sürgősségi 500 kiutalt pengő, és be kellett volna ásni az első kutatóárkokat nyár végére. Éppen ezért Alexa utasítást kapott egy rézsűkerítés kiépítésére a szüneteltetni kívánt munka területe köré oly módon, *„hogy a falak fölötti vastag földrétegek az udvar felé rézsűszerűen ásattassanak le és a vaskarítést a rézsűk tetején azok felső szélénél állítassák fel, hogy a mély udvart körülfoglalja*.” Pontosan ezen rézsűszerű leásás következtében, 1934 szeptemberének közepén lépcsőkre bukkantak, majd a fokok mentén faragott kőfal nyomai kerültek elő. Ezt követően írta meg Alexa Kálmán Lux számára az ikonikussá vált mondatot: *„Előkerült a Jáki kapu. Van felfedezés, folytatódhat a munka.”*[110]

A Magyarság című lap egy nagyobb riportot készített az esetről, amelyben közölték Alexa helyszínrajzát **(8. kép)**, valamint egy képet a kápolna félig kiásott állapotáról Bajor Ágost

---

[105] **Báró Doblhoff Lili:** „*1938-ban, Szent István halálának 900 éves fordulóján teljes pompájában állni fog az Árpádok esztergomi palotája!”., Beszélgetés Gerevich professzorral a csodálatos esztergomi ásatásokról*., In: Pesti Napló, 1936/96.sz., 37.o.

[106] **Katona j. Jenő:** *Az árpádházi királyok középkori várkastélyában*, In: Magyarság, 1934/212.sz., 5.o.

[107] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1682/255/2

[108] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 633

[109] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Nikássy Lajos-hagyaték, ltsz. K 851/3

[110] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1682/290

illusztrációjával.[111] 1934. szeptember 24-én Alexa azonban hivatalosan is átadta a területet Toldy János építésvezetőnek, mivel ő maga kötelező katonai szolgálatát ment teljesíteni.[112]

A szeptember körüli időszakban még viszonylag kevés sajtóvisszhangot nyert a palota. Ekkoriban hangzott el az a vélekedés, hogy a kápolna mellett feltárt portálé akár egy kriptához is vezethetne. A Magyarság tudósítója szerint ez konkrétan Gerevich Tibor és Lux Kálmán véleménye volt, akik remélték, hogy III. István sírjához vezethet majd az átjáró.[113]

1934. október végére sikerült kitisztítani a kápolna terét, a szentély beomlott boltozatára azonban nem találtak rá. A diadalív, azaz az arcus triumphalis oszlopainak lábazatai viszont előkerültek a földtömeg alól in situ.[114] Egy november 2-i naplóbejegyzés tudósít minket egy másik igen fontos pillanatról, amikor egy beszakadt boltozati tömbre és egy falban lévő freskóra találtak a déli torony területén. Mint Toldy írta: egy koronás alak látható az egyik képen. Alatta egy csuklyás figura, kezében pedig iratszalag az alábbi betűkkel: *UTER. Hmissa.* A bejegyzés másik oldalán Toldy már úgy írta: *Uter Amissh*.[115] A híres, *Erények* freskójának kibontása történik tehát az ezt követő napokban.[116]

A gyorsabb munkatempó a közeledő tél miatt sürgetővé kezdett válni novemberre. A fagy miatt a romok védelmére is kellett gondolni, Nikássy Lajos pedig szigorúan követelte, hogy a fagy beállta előtt fűtőtesteket is helyezzenek el a kápolnában.[117]

Ugyan a munka viszonylag gyorsan haladt, nagyobb sajtóvisszhang 1934 legvégére még mindig nem alakult ki az ásatás körül. A Pesti Hírlap később külön kiemelte, hogy Olaszországhoz képest egészen szomorú, hogy Magyarországon egy ilyen felfedezés iránt nem csupán az állam, de a közönség sem érdeklődik.[118] Ekkor döntött Gerevich Tibor annak a stratégiának a kialakítása mellett, ami ma már a legtöbb projekt esetében magától értetődő. A közönség, a politika, a média figyelme egymásra ható erő – elegendő támogatás és anyagi forrás pedig akkor fog rendelkezésre állni, ha a felfedezés elfoglalja méltó helyét a közbeszédben.

Lux Géza ötlete volt például, hogy a Toldy János által is forszírozott fotózások során ki kellene nyomatni pár képeslapot az ásatási területről, amellyel meg is bízták Sziklai (Dezső?) fotóst. [119]

---

[111] **Katona j. Jenő:** *Az árpádházi királyok középkori várkastélyában*, In: Magyarság, 1934/212.sz., 5.o.
[112] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, ltsz. 1682/264
[113] *III. István király kriptáját keresik a szakértők az esztergomi romok alatt,* In: Magyarság, 1934/213.sz., 7.o.
[114] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. 843/12
[115] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 633,
[116] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 843/12
[117] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Nikássy Lajos-hagyaték, ltsz. K 851/4
[118] **L.T.:** *Kis Róma*, In: Pesti Hírlap, 1935/177.sz., 8.o.
[119] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. 842/11

Gerevich révén ezzel párhuzamosan egyre inkább sikerült felkelteni a politika érdeklődését is a feltárás jelentőségéről. Gömbös Gyula Serédi Jusztiniánnak írt nyilvános levelét 1935. június 12-13-án publikálták a napilapok, melyben az ásatások ügyét elsőrendű nemzeti ügynek nyilvánította ki, megoldását pedig az államnak kellett szerinte kézbe vennie.[120]

Az anekdota úgy szól, hogy mikor Gömbös Gyula megtekintette az *Erények* freskóját, még látszódott az említett csuklyás alak mondatszalagjának felirata. Lepold a kérdéses szöveget *„Utero Amissa Gessit”* mondatként egészítette ki, aminek jelentése*: „Csak az az igazságos, aki Emese méhéből született”.* Gömbös válasza a történet szerint az volt, hogy neki ez minden pénzt megér, ezért az állam folyósítani fog 300.000 ezer pengőt a palota méltó bemutatására.[121] 1935-től az új építésvezető Várnai Dezső lett,[122] aki jelen volt Gömbös azon kijelentésénél, miszerint végkielégíti a K.u.K tisztjeit is, hogy a nyugdíjukból megtakarított összegből fedezhesse e hitelt az építkezésre. Az évi 100-100 ezer pengőt a minisztertanács valóban megszavazta,[123] Várnai az Emese felirat ügyét azonban nem említi visszaemlékezésében.

A sajtóban a fenti anekdota csak úgy terjedt el, mint az úgynevezett *„Amissa probléma”*.[124] Lepold maga zárta le a vitát, és publikálta a feliratra vonatkozó konklúzióját a Katolikus Szemlében.[125] A Budapesti Hírlap tudósítója 1935. július 13-án írt arról, hogy egyáltalán nem látszódik már ilyen mondatszalag, melyre Lepold így felelt: *„A felírás a romok felfedezésekor, bár sérült volt, meglehetősen jól látszott. Mi nyomban pontos rajzot készítettünk az ott talált fölírásról, valamint a képekről és beküldtük azt a Műemlékek Országos Bizottságának, ahol bárkinek megtekintésre rendelkezésére állanak. A fölírás, valamint a freskók föltárásuk óta tényleg meglehetősen elhalványodtak. Ennek a magyarázata az, hogy közvetlenül kiásásuk után nedvesek voltak és ezért látszottak jobban.”* [126]

A történetből tényként maradt fenn, hogy a találkozó után, az említett 300.000 pengő valóban rendelkezésre állt három évre felosztva. Lux Kálmán úgy becsülte, hogy 110 ezer pengő a várfal kiegészítésére és biztosítására fog elfogyni, magára az építkezésre pedig 190.000

---

[120] *Gömbös Gyula előterjesztésére a kormány restauráltatja az Esztergomban kiásott királyi palotát*, In: Az Ujság, 1935/133.sz., 1.o.

[121] BOZÓKI 1996, 186.o.

[122] Várnai Dezső Melczich községben született 1910-ben, oklevelét építészmérnöki szakon a Műegyetemen szerezte 1933-ban. Műemléki felméréseken 1933-tól kezdett dolgozni, majd ő lett 1934-től előbb a zsámbéki, majd 1935 áprilisától az esztergomi munkálatok építésvezetője.

[123] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5
VÁRNAI 1972, 13.o.

[124] *Az Esztergomi „Amissa problémája.”,* In: Nemzeti Ujság, 1936/234.sz., 21.o.

[125] LEPOLD 1935

[126] *„Csak az lehet igazságos, aki Emese szülötte*”., *Lepold Antal prelátus a vitás idézetről.*, In: Budapest Hírlap, 1935/157.sz., 5.o.

pengő költhető.[127] Az összeg rendelkezésre bocsájtásával megkezdődhetett a készülődés Szent István király halálának 900. évfordulójára is, a kiépített várromoknak ugyanis 1938-ra kellett elkészülnie a megszavazott pénzösszegért cserébe. Megkezdődött a konzerválásokról és kiépítésekről történő ötletelés is egyúttal, Lux Kálmán és csapata pedig a helyszínen be is rendezte építési irodáját a nyugati kaszárnyaépület egyik déli helyiségében.[128]

Gömbös Gyula nyílt levelét követően a nagyközönség fogadtatása új szintre emelkedett 1935-től. Lux Kálmán számára az IBUStól olvashatunk köszönő levelet azért, hogy az idegenvezetéseken felhasználthatták az általa megküldött vezető szöveget. Az ásatást tehát már turisták is látogatták, ennek jegyeiből a bejövő összegeket a MOB és az Érsekség fele-fele arányban osztotta meg, és kötelező volt mindenképpen a műemlék további fenntartására, felügyelőjére, és a felújításra lekötni.[129] Az ásatásokon feltűnő látogatók vendégkönyve meg is őrződött a mai napig.[130]

A polgármester, Glatz Gyula egy több oldalas szóróanyagot is nyomatott a felfedezésről a városba látogatók számára.[131] Ezen felül tartottak nyílt előadásokat: például Kiss Dezsőt, a székesfehérvári feltárások és a romkert építésvezetőjét az esztergomi királyi palota ásatásáról is felkérték előadni, mert a másik egykori királyi székhely lakóit szintén érdekelte mi történik az „esztergomiaknál”.[132]

A szenzációnak a kezdeti érdektelenségből némi nemzetközi visszhangja is lett. A külföldi sajtó a palotát legtöbbször akkor említette, amikor valamilyen politikai vagy közéleti esemény – az olasz király látogatása vagy éppen az Eucharisztikus Kongresszus megrendezése történt. A palota a legtöbb külföldi újságban akkor került azonban szóba, amikor Gömbös kinyilatkoztatta 1935. júniusi parlamenti beszédében, hogy nemzetének királyságot és magyar királyt kíván.[133] Kifejezetten csupán maga a feltárás apróbb cikkekben jelent meg, de érdekesség, hogy a francia sajtó mennyire más szemszögből reagált a Gerevich franciák felé nyitó művészettörténeti meglátásaira. Többek között a Le Croix cikke is arra helyezi a

---

[127] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1935/302
LEPOLD 1935
[128] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03710
[129] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1927/326
[130] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1682/294
[131] BUZÁROVITS 1935
[132] MÉM-MDK, MOB iratok, ltsz. K 1256/43/107
[133] Például: *Hongrie, M. Goemboes favorable á un roi national,* In: Journal des débats politiques et littéraires, 1935/165.sz., 2.o.

hangsúlyt, hogy ezen magyar feltárások csak azt bizonyítják, hogy a francia és olasz hatások alakították tulajdonképpen a magyar művészetet.[134]

Akadnak azonban kisebb, kevésbé politikai jellegű híradások is – a Le Temps például még azt is kiemeli, hogy III. Béla palotája alatt István-kori maradványokra bukkantak.[135] A Belfast News Letter számában találkozhatunk egy viszonylag tényleg részletes beszámolóval is.[136]

A Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszus magyarországi megrendezése során illusztris tudóstársaság látogatta meg a helyszínt 1936. április 24-én, ahol a feltárást látva a Victoria and Albert Museum igazgatója, Sir Eric Maclagan – kinek jelenléte diplomáciai szempontból nagyon fontos lehetett, ő ugyanis az angol delegáció tagja volt a trianoni béketárgyalások során – elragadtatással nyilatkozott a kápolnáról. [137]

Bár a felfedezés és felújítás története ismert és alapvető tananyaga a műemlékvédelem történetének, históriájának még nem publikált részleteit mégis érdemes feltárni annak érdekében, hogy komplexebb módon értékelhessük örökségvédelmünk egyik leghíresebb mérföldkövét. A következő fejezetekben hangsúlyt kapnak a feltárás eddig még kevésbé ismert momentumai, visszaemlékezései is.

Az esztergomi helyszínnel foglalkozó dolgozatrész felépítését tekintve az eljárások típusa szerint halad. Az épület tereit a korabeli megnevezések szerint határozom meg, melyek értelmezésére egy ábrázolás található a képmellékletben. **(9. kép)** Kezdetben azokat a metódusokat elevenítem fel és elemzem, ahol a palota területén teljesen eredeti faragványok felhasználásával történt helyreállítás. A következő téma szintén az eredeti faragványok felhasználásával foglalkozik, ám ezúttal azokat az eseteket tárgyalom, ahol az eredeti darabok elhelyezése kérdéses volt, vagy éppen el is vetették beépítésüket. Ez a rész segít rávilágítani arra a tényre, hogy az oly szigorú helyreállítási elveket valló esztergomi példa sem fekete vagy fehér, s bizonyos pontokon a helyreállítás ellent mondott a saját maga által kijelölt útnak is.

Ezt követően a kortárs kiegészítések és bővítések elemzése következik, végezetül Esztergomban – a Székesfehérvári Romkerthez és a visegrádi palotához hasonlóan – hangsúlyt kap a helyreállításokkal járó új funkció létrejötte is, azaz az új vármúzeum megszületése. Az esztergomi részben külön figyelmet szentelek e kiállítás felidézésére és tisztázására is, hiszen a legtöbben az 1938-ban és az 1945-ben újrarendezett tárlatokat összekeverik, a megtalálható

---

[134] **Emile Horn:** *Lettre de Hongrie*, In: La Croix, 1935., 16114 no., 3.o.
[135] *La palais de saint Etienne*, In: La Temps, 1938., 27921 no., 4.o.
[136] *Cradle of Hungary, The Secrets of Esztergom,* In: Belfast News Letter, 1938. augusztus 13-i lapszám, 3.o.
[137] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1682/290
MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1660/22/2

fotók és leírások datálása ugyanis problematikus ebben az ügyben. A kiállítás megismerése azért is érdemel külön fejezetet, mert az építészeti kihívásokat is segít megérteni, valamint képet kapunk vele a XX. és XI. századi várak látogatóközpontokként történő újjászületéseinek egyik történeti előzményéről.

A dolgozatrész záróakkordjában olyan kérdések megválaszolására igyekszek rávilágítani, minthogy valóban a historizáló és a modern műemlékvédelmi elvek határvonalán állt-e a szóban forgó munka? Egyetértés volt-e Gerevich, az építészek és például Lepold Antal kanonok között a minél kevesebb hipotetikus rekonstrukció megépítése kérdésében? És végezetül: tulajdonképpen milyen nemzetközi kontextusba illeszkedik bele az esztergomi palota 1934 és 1938 közötti kiépítése?

Eredeti faragványok felhasználásával történt építészeti helyreállítások

A királyi palota 1934 és 1938 között lezajlott feltárásában és helyreállításában több műemléki szemlélet is szembenézett egymással, anastylosis pedig kisebb és nagyobb léptékben több helyen is előfordult a palota területén. Az alábbi alfejezetekben ezeknek a prominensebb eseteit veszem sorra – kezdve a legnagyobb és legikonikusabb léptékű visszaépítéssel, amely a kápolna belső terének felállítása volt.

A kápolna enteriőr anastylosisa

A szakrális térnek sikerült az ókori római alapjaira is rábukkanni, kezdetben azonban az oklevelekben említett Szent Vid kápolnával azonosították tévesen.[138] Eleinte altemplomban és annak helyreállíthatóságában is reménykedtek, de ilyet vagy kriptát végül nem találtak a feltárás során. Ennek ellenére vasbeton kialakítással mégis meghagyták a padlószint alatt kiásott űrt, hogy azt tovább lehessen a jövőben tanulmányozni. A későbbiekben ebben a kihasználatlan térben deponálták a fellelt kerámiatöredékeket.[139]

A falak felszínre kerülésének előrehaladtával a beltérről *eszményi rekonstrukciós* rajzok is születtek. A legimpozánsabb perspektivikus látványterv már teljes pompájában vizionálja a hajó keresztboltozatos kialakítását is.[140] Ez a sokszorosított munka több szakirodalomban is úgy tűnik fel, mint egy a kulcsfontosságú faragványok előkerülése előtti elméleti

---

[138] *Gerevich Tibor nyilatkozata az esztergomi várhegy szenzációs ásatásairól*, 1934/213.sz., 5.o.
Egy 1397-ből származó canonica visitatio a következő szavakat közvetíti: „*In promontorio Strigoniensi, in castro regali est capella L'Viti.*" Ez alapján azt hitték sokáig, hogy a Szent Vitus/Szent Vid kápolnáról van szó.
[139] LUX G. 1942/a, 15.o.
[140] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03811

rekonstrukciós rajz. Az igazság az, hogy egy a tervezés megkezdése előtti időkből származó vízióról van szó, ami kizárólag Lux Géza munkája. Várnai visszaemlékezése szerint ezeket, valamint a Beatrix-terem enteriőrjéről készített rajzokat Géza *„apja tudta nélkül, nagy titokban”* készítette csak el.[141] **(11. kép)**

A beltér visszatervezéséhez komoly szerkesztési munkára volt szükség. Az arcus triumphalis szerkezetének felvázolása volt a legnagyobb kihívás, ugyanis annak alapján lehetett kikövetkeztetni a komplett térstruktúrát. A legtöbb historizáló rajz is tulajdonképpen ennek az ívnek a rekonstruálására tett kísérletet.[142] A tervtárban azonban megtalálható a belső díszítés és a boltozat bordáinak színezésére szánt színterv is. Fennmaradt egy kifejezetten a festésre irányuló tanulmány, melyen a fennmaradt festéktöredékek szerint folytatják a hajó boltozatának homlokív díszítéseit. E színezés visszaállítását nem tűzték ki célul, de az eredeti templomtér tanulmányozását és a kövek összeállításának logikáját nagyban segítették.[143]

Az építkezés történetét tekintve elmondható, hogy az ásatások közben folyamatosan alakultak a romhelyreállítási megközelítések is, hiszen minden pillanatban felbukkanhatott egy olyan részlet, amely befolyásolta a konzerválás vagy éppen egy visszaépítés vezérelvét. A munkálatok közben bekövetkezett ilyen meglepetések egyik legreprezentatívabb példája a rózsaablak darabjainak összeillesztése volt.[144]

1934 novemberére már elkészült egy deszkatetőzettel ellátott és hatalmas körüvegablakkal kialakított védőület a kápolna romjai fölé.[145] Archív felvételek tanúsága szerint, valamikor 1935 ősze előtt megkezdték egy állandó ráépítés kivitelezését is, amely egyáltalán nem hasonlított a később megvalósult bővítésre.

Gerevich Tibornak az volt az elve, hogy legalább fele arányban álljon rendelkezésre eredeti maradvány ahhoz, hogy megkezdődhessen egy anastylosison alapuló helyreállítás. Várnai a visszaemlékezésében ezt a jelenséget egyszerűen *„Gerevich 50 %-os elvének”* becézi.[146] Amíg a rózsaablak köveinek többsége nem került napvilágra, Gerevich egy modern rózsaablakban gondolkodott, amit megrendelésére el is készítettek. A modern üvegfelületet el

---

[141] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5
VÁRNAI 1972, 6.o.
[142] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03819
[143] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, R 15670; R 15672; R 15673; R 15675
[144] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1682/244
[145] MÉM-MDK, Fotótár, Esztergom, Várnai-hagyaték, ltsz. 6784
[146] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5
VÁRNAI 1972, 10.o.

is helyezték pozíciójába, körülötte pedig a nyugati homlokzat falazása is megkezdődött hagyományos minőségű téglával, helyenként kiugratott téglasorokkal.[147]

Az elkészített rácsos rózsaablak[148] látványa ismerős lehet a történeti templomok külső homlokzatáról az ólomüvegablakok merevítői miatt, de a Körmendy Nándor tervei szerint 1936 és 1938 között épült csornai templom homlokzata is jó példa arra, hogy a Római iskolás templomépítészet egyik karakterét lássuk benne. Még ennél is egyértelműbben kerülte a historizálást az a megoldás, hogy a körablakon e merevítők átlósan futottak az ablak felületén. Várnai említése szerint a lényeg az volt, hogy megjelenése valóban semmi esetre se emlékeztessen egy régi templom rózsaablakára.

Ha a küllők nem is, a környílás szegélyének eredeti darabjai ezzel ellentétben be voltak illesztve a modern üvegfelület köré. A középső rész díszes faragványaival Gerevich terve az volt, hogy kiállítja őket a kápolna hajójában múzeumi tárgyakként, a nézők informálására pedig rekonstruktív rajzokat készítene melléjük.[149]

1935. október 21-én Várnai Dezső tájékoztatta Lux Kálmánt arról, hogy megtalálta a rózsaablak eddig hiányzó középső részét az oszlopbázisokkal együtt, így a többi előkerült elem birtokában meg tudták győzni Gerevichet a szerkezet összeállíthatóságáról és eredeti helyére történő beépítéséről.[150] A rózsaablakot a meglévő darabok restaurálása után 1936 júniusában sikerült teljesen összeállítani, így a modern ablakot ekkorra eltávolították. A megvalósult összeillesztésről ismert, hogy akkoriban még nem történt teljes mértékben sikeresen, ráadásul eszközöltek kipótlásokat is. A küllők hiányzó fejezeteinél például szándékosan elnagyolt formákkal jelezték az utólagos kiegészítést.[151]

Belépve a kápolnába, a hajóban is találkozhatunk olyan részletekkel, melyek a legtöbb elemükben autentikus és eredeti darabokon alapuló anastylosisként tudtak visszaépülni. Dercsényi Dezső (1910-1987) korabeli elemzése szerint, a *„gyengébb minőségű olasz reminiszcenciák mellett hazánkban első ízben tűnik fel a normann szögfejdísz és a fűrészfog motívum”* az oldalkápolnák átjáróinál.[152] E törtpálcás motívumnak is nevezett formációkat kezdetben a főhomlokzathoz kötötték, és 1935 novemberében kődarabról kődarabra kezdték összeilleszteni darabjait. Később sikerült az íveket alátámasztó oszloptörzs fragmentumait is

---

[147] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1682/248
[148] MÉM-MDK, Fotótár, Esztergom, Várnai-hagyaték, ltsz. 8728
[149] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, ltsz. 3636/5
VÁRNAI 1972, 10.o.
[150] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 841/10
[151] Például: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. 15712
[152] **Dercsényi Dezső**: *A magyarországi romanika európai helyzete*, Kézirat, MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Dercsényi-hagyaték, ltsz. 1847/1

felállítani, de a rekonstrukciót az is segítette, hogy még a habarcsok törése is pontos nyomként szolgált a hiteles összeillesztésre.[153]

„Az északi kapu jobb oldali oszlopfejét cca. 20 töredék darabjaiból sikerült összeragasztani. Ezt a kőragasztási munkát kazeines ragasztással, Tóby Mihály munkavezetőt foglalkoztattam, a kiegészítést fehércementtel végeztük. A kazeint tehéntúró és oltott mész keverékéből állítottuk elő. Csak egy év után sikerült Gerevich professzorral, a restaurálási iskola rektorával elfogadtatni."[154]

A Beatrix-, azaz a kettős királyi kapu termében kísérletezték e faragványokat össze, a hiányzó, de csak apróbb részeket pedig a jelek szerint újból kifaragták.[155] **(12. kép)** Mindez – valamint a rózsaablak elnagyolt kiegészítési megoldása –, azt bizonyítja, hogy nem követték teljes egészében azt a didaktikai elvet, miszerint az új elemeket kizárólag téglával jelzik.

A déli mellékkápolna összeállítása 1935 decemberében történt meg.[156] Itt szintén faraghattak másolatokat, amelyet az archív felvételek is bizonyítanak: a déli ív éppen összeillesztés alatt álló szerkezetében nagyon jól látható módon nem csupán színben, de felületében is megmutatkozik egy-két fűrészfog friss faragása. [157]

Ahogy a pálcaíves átjárók, úgy az arcus triumphalis esetében is a homokban állították össze a maradványokat kezdetben, majd mintaíveket hoztak létre az anastylosis kikísérletezéséhez. 1935. december közepén, az arcus triumphalis déli oszlopfőjének helyreállítása és rögzítése előbb történt meg, hiszen a déli mellékkápolna fűrészfogas bejáratának összeállítása már decemberre elkészült.[158] 1936. január közepén felállt a famintaív a végleges elhelyezésekkel, január végén pedig Várnai bejelentette Lux számára, hogy a IV. számú kazamatában folyik tovább a diadalív mintájának próbája, akárcsak a baloldali szentélyboltozati homlokív, valamint a jobboldalon csatlakozó szentély homlokívének is az összeillesztése.

Lux kérésére a déli lakótorony egyik helyiségébe vitték át később az összerakott arcus triumphalist a mérete miatt, aminek súlya ekkorra elérte a 2000 kilogrammot. Ennek okán a kápolna épp készülő vasbeton-konstrukciójának Lux és Várnai a legnagyobb igénybevétel helyén való alátámasztását tartották feltétlen szükségesnek.[159]

---

[153] MÉM-MDK, Fotótár, Esztergom, ltsz. 142
[154] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, ltsz. 3636/5/7/a.
[155] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 841/14
[156] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 841/18
[157] MÉM-MDK, Fotótár, Esztergom, Várnai-hagyaték, ltsz. 8717
[158] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 841/18
[159] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 844/4

1936 januárjának vége felé készült el a diadalív végleges szerkezete a déli lakótoronyban.[160] E meghatározó eredmény alapján a szentély boltozati szerkezetének tanulmányozása is megindulhatott 1936 februárjára. A kövek illeszkedése eredményeképpen eleinte úgy találták, hogy a hajó keresztbordájának szelvénye félkör alakú lehetett és ugyancsak félkör a szentély bordaszerelvénye is, illetve negyed kör alakú az egyes bordaszakaszok hosszelvénye.[36] Minél több kődarab minél pontosabb összeállítása a középkori kivitelezés esetlegességei, apróbb hibái miatt volt sorsdöntő és folyamatosan változtak a megállapítások is ezek tanulmányozása közben.

1936. február 18-a körül az északi mellékkápolna keresztboltozati diagonál-bordájának összeállításához készülődtek, mely szintén félkörív formájú volt a kisebb átlónál, míg ellenben a hosszabbiknál valószínűleg a félkörnél nyomottabb. *„Ugyan ezen eset áll elő a szentély boltozatának szerkesztésénél is. A hajó boltozatának záradéka cca 40 cm-el magasabb, mint az arcus triumphalis legmagasabb pontja és a boltozat az arcus triumphalis köveiről indul az arcus síkjából kifejlődő torz felület formájában. Míg a szentély boltozatának az arcus triumphalishoz csatlakozó boltozati mezője vízszintes záradékú dongaszakasz, melynek egyik homlok íve félkör, a másik csúcsíves.”*[161] Az ehhez hasonlatos jelentéseket és a rajzokat Várnai hétről hétre, a legnagyobb precizitással küldte meg Lux Kálmán és Lux Géza számára. A boltozatról alakuló meglátásokat, a boltozat magasságának későbbi megemelését és enyhén csúcsívessé válását nyomon követhetjük az egyik rajzon is, amelyen az addig megtalált rózsaablak töredékek kísérleti elhelyezését is tanulmányozhatjuk.[162]

A kápolna fölé épített vasbeton födém alatt, a bordaköveket a betonból készült bordákból kilógó vasfoglalatokra rögzítették.[163] *„…rejtett vasbetonkonstrukciókat alkalmaztunk, amelyekbe az eredetükben tartó szerepre hivatott alkatrészeket beerősítettük. Ezt tettük a diadalív oszlopfőivel is, mert az volt a feltevésünk, hogy az oszloptörzsek előkerülhetnek még, s akkor különösebb kiváltó művelet nélkül azokat a megfelelő oszlopfők alá elhelyezhetjük.”*[164] **(13-14. kép)**

A kápolna apszisában, az előkerült töredékek összeállítása szintén ott helyben, a homokba rakott téglákkal történt meg. Az apszis ikeroszlopainak, azok lábazatainak „átalakítása”[165], és a szentély falburkolata négy kőműves és négy napszámossal zajlott, és a

[160] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 844/5.
[161] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 844/7.
[162] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, R 7312
[163] MÉM-MDK, Fotótár, Esztergom, Várnai-hagyaték, ltsz. 14334
[164] LUX G., 1942/a, 4.o.
[165] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. 844/68

boltozat kialakításról alkotott kép átalakulása miatt decemberre az említett tetőszint megemelésről is döntöttek.[166] A fűrészportüzeléssel végig nem álltak le az építkezés alatt, hogy a kápolna festett részei védve maradjanak. A szentélybe hipotetikus módon csúcsíves fülkéket is kialakítottak, de jelezve modern mivoltukat, *műemlékes téglaszövettel* építették ezeket is ki a hiányzó boltmezőkkel együtt.

A szentélyrekesztő vörösmárvány korlát maradványait nem helyezték fel az apszist elválasztó lépcső elé, habár a vascsaplyukakat elkészítették hozzá. Ezek helye szinte biztos volt, úgyhogy kérdés, hogy Gerevich döntése volt-e azok elvetése.[167] Várnai hagyatékában rendelkezésre áll olyan rajz, melyen látható ennek a szentélyrekesztőnek a berajzolása is.[168]

Magára az oltárkőre hat-hét sor műemlékes téglát építettek rá, amellyel jelezték, hogy nem középkori magasságról van szó. Az eredeti oltár romos csonkját fotókon dokumentálták.[169] A kápolna visszaépítésének egyik legkérdésesebb pontja az oltárt körbeölelő apszis íves helyreállítása lett végül, a hajó visszaépítésébe ugyanis Gerevich beleegyezett a komplett, rejtett vasbeton alap[170] és födém kialakításával együtt, de a szentély kiépítéséhez már szkeptikusabban állt. Kérdés a jövőbeli kutatás szempontjából, hogy vajon milyen modern szentélyzáródást képzelt volna el akkor helyette?

Marosi külön kiemelte, hogy a szentély boltozata egyértelműen poligonális lezárásra utal, ennek ellenére mégis íves kialakítással tervezték meg a keleti homlokzatot. Kérdés, hogy ezzel a nem eredeti formához hű, neutrális lezárással akarták kerülni a historizálás lehetőségét – azaz pontosan a megvalósult forma volna Gerevich fent említett modern záródása? Mind Lux, mind Várnai az eszményi rekonstrukciós skicceiken látványosan nagyolják el a szentély lezárásának megrajzolását, így a korabeli rajzokból nehéz következtetést levonni arról, hogy mi volt a saját elméletük. A felmérési rajzok mindegyikén azonban félköríves falkontúrvonalat láthatunk, illetve 1974-ben, Várnai saját, publikált elméleti rekonstrukciós munkáin is félköríves kialakítással láthatjuk a kápolna középkori vízióját.[171]

Az anastylosis gyakorlata megfigyelhető még egy helyen, amely nem feltétlenül tartozik a kápolna struktúrájához, mégis annak homlokzatához csatlakozik. Ez a kápolna bejáratához

---

[166] Az említett, változtatott tervek:
MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03768; R.03793
[167] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5
VÁRNAI 1972, 26.o.
[168] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5
[169] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1682/158
[170] Erre az alapra helyezték vissza az eredeti helyükön feltárt, számozott vörösmárvány padlólapokat.
[171] VÁRNAI 1974, 87.o.

vezető lépcső és korlát helyreállítása. E lejáróról Vukov Konstantin írt részletes tanulmányt,[172]a Lux-hagyatékban mindössze egy periodizációs rajzot ismerünk róla (amely valószínű Várnai Dezső munkája). Ez a rajz III. Béla, Telegdy Csanád és végül Szatmáry prímáson át vázolja fel a lépcsősor alakulását.[173] 1938-ra egy olyan anastylosis megoldás mellett döntöttek, mely modern, vasból készült korlátelemekre – sajnos az időjárásnak szabadon kitéve – helyezi fel az eredeti korlát darabjait az originális szerkezetében valószínűsíthető helyére.

A lakótorony északi bejárata

A kápolna portáléja mellett egy korinthoszi oszlopokkal közrefogott, lunettával kialakított díszes kapu nyitja meg a palota északi homlokzatát. Közte és a kápolna között egy közös párkány húzódik, amely arra utal, hogy egységes időben épülhetett a kápolna és a palota bejáratának északi homlokzata is. **(16. kép)**

A kapu felső ívét ki kellett támasztani a feltárása, valamint a mögötte húzódó tér földfeltöltésének eltávolítása után, hogy ne dőljön be az egész falstruktúra kelet felé. A lunettát teljesen kipótolták, ráadásul nem csupán téglával, hanem feltehetően az eredeti köveket is sikerült helyére illeszteniük.[174] Esetlen maradt azonban a kompozíció, és nem voltak összeilleszthetőek teljes biztossággal a megtalált kváderek sem. Van azonban egy évszám nélküli archív fotósorozat, amelyen a kapu alakulásának teljes evolúciója nyomon követhető. Egyikük szintén még a helyreállítás előtt készült, és még az élénkebb színű, eredeti vakolatot prezentáló kövek is megfigyelhetőek rajta.[175] Ez a fotó örökítette meg a valódi anastylosist, melyet később kiegészítettek, azaz a töredékes faragványokat azonos anyaggal pótolták ki egy egységesebb összkép érdekében.[176]

A Fehér-torony térelválasztó falának helyreállítása, valamint a Zodiákus-ív kérdése

Az eredetileg ötszögű toronytestben, egyetlen válaszfallal megosztottan két nagyobb helyiség állhatott (akár szintenként is) a torony (ún. Fehér-torony) eredeti tömegében. Az 1595-ös ostrom során, a Prímás-szigeten felállított ágyúk miatt a déli sarok teljesen leomlott, az

[172] VUKOV 1991
[173] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 11623
[174] MÉM-MDK, Fotótár, Esztergom, ltsz. 1682/248
[175] u.a.
[176] MÉM-MDK, Fotótár, Esztergom, ltsz. 1682/120

ostromok utáni, újkori helyreállítás során pedig az ötszög csúcsait nem állították vissza, hanem a rendelkezésre álló omladékanyagból alakult ki a mai szabálytalan forma.

Így viszont az eredeti belső terek alaprajza deformálódott, így még problematikusabbá vált a kérdés, hogy a torony feltárt szintjét régi formájában, anastylosisszal állítsák-e helyre a kápolnához hasonlóan. A másik fontos tényező az volt, hogy a reneszánsz padlószintet 1935-ben elbontották a korábbi fázis felfedéséért, így már a boltozott terek régi padlószintje sem állt rendelkezésre a rekonstrukcióhoz.[177] A szint térélményének helyreállítása azonban mégsem tűnt kizárólag ezen okok miatt lehetetlennek Várnaiék számára – erről a későbbiekben még szó lesz.

Egy eredeti részekből történő összeillesztésről még ebben a palotarészben is beszélhetünk a fent említett körülmények ellenére. A torony tömbjében két reprezentatív helyiséget tudunk megkülönböztetni, a továbbiakban a Lux Kálmán és Várnai Dezső levelezéseiben használatos jelzők szerint nevezem meg őket magam is. Az erényeket ábrázoló falképes helyiség a Vitéz János dolgozószobája, avagy *„studiolója”* volt, a déli termet pedig *„tanácsteremnek"* hívták.

Nem a szó szoros értelmében vett anastylosis történt a studiolo és a tanácsterem helyiségeit elválasztó, bedőlt nagy fal egyik részének felemelése esetében, azonban mégis két eredeti fragmentum összeillesztéséről és ezáltal egy régi térélmény helyreállításáról beszélhetünk. A panel a XVI. században szinte egyben csapódhatott le a padló felületére. Zachetti Ferenc kőműves pallózsaluzással, dél felől felállította a tömböt egy még in situ álló csonk felé. Ennek a vízszintes hézagjába tömődött törmelékeit eltávolították, s így a két töredék össze tudott illeszkedni.[178] Ez az akció 1935 májusában történt egy keddi napon, és még azt is tudjuk, hogy 15 percet vett igénybe. A bedőlt falról egy informatív archív felvétel is fennmaradt.[179]

A falrész felállítását követően került elő a boltozatot díszítő, Marsot ábrázoló freskó részlet. Mint Várnai írta: *„Ugyancsak a nagytömeg elmozdítása folytán bontakozott ki egy reneszánsz folyosó letompítása mögött meghúzódó és a várfalban fölfelé induló csigalépcső, melyen még festésmaradványok is voltak.”* [180]

Az anastylosis módszere szempontjából fontos kérdés az, hogy a terem boltozatát díszítő *Zodiákus-ív* itt előkerült egyéb darabjai végül be lettek-e valamilyen formában mutatva

[177] VUKOV 2001, 78.o.
[178] VÁRNAI 1974, 79.o.
[179] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1682/204
[180] MÉM-MDK, Tudományos irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 842/2.

a dolgozószobában az 1930-as években is? Várnai Dezsőnek számtalan összeillesztési rajza maradt fenn erről az ívről és a tér boltozatáról, egyik munkáján rögzíti is a felfedezett részleteket, amelyeket kiegészítve kapcsolt össze papíron. E szerint a várfaltól keletre eső szakaszon, a keresztboltozat négy süvegében a Hold, a Föld, a Merkúr és végül a Vénusz volt látható. A terem hevederívében északról délre haladva a Nyilas, a Skorpió, a Mérleg, a Szűz, az Oroszlán, a Rák, az Ikrek, a Bika, a Kos, a Halak, a Vízöntő és a Bak foglalt helyet, az Ikrek és a Rák között pedig Hippolito Este címere tűnt fel. A nyugati boltsüvegekben a Jupiter, a Szaturnusz, a Nap és a Mars lehetett eredetileg.[181]

Sajnos a vármúzeum korabeli leírásai nem említik a dolgozószoba összeállított Zodiákus-ívét. [182] Lepold a múzeum valószínűleg 1945 után készített leírásában jegyezte meg, hogy a torony két szobáját választó csonka falon ott voltak ezek a faragványok. A kiállított kövekről még egy idézetet fedezhetünk fel nyomként: *„Évszázadokkal később, az 1930-as években állították össze <u>újra</u> a megtalált darabjaiból, de nem pontosan az eredeti helyén, mert úgy nem fért volna el az akkor ideiglenesen kialakított beton védőtető alatt.”*[183]

Az eddigi információk alapján tehát a studioloban az ív darabjai ki voltak állítva logikus sorrendben, de nem szerepelt anastylosisként a kiállítás részeként. Ilyen formában csupán 1972-től[184], Szakál Ernő összeillesztése után kapott szerepet a vármúzeumban.

Eredeti faragványok kérdéses felhasználása a felújítás területén

Bár az esztergomi palota felújítását tudományos szemléletű elvek határozták meg, ennek ellenére nem egy olyan eredeti középkori kő felbukkanásával találkozhattunk az 1930-as évek esztergomi palotakomplexumában, amely nem feltétlenül a hitelességet szem előtt tartva nyerte el végső helyét.

A Beatrix-terem északi homlokzatának rajzai szintén fennmaradtak a Lux-hagyatékban.[185] A lakótorony északra tekintő homlokzata jelentős kiegészítésre szorult feltárása után ahhoz, hogy fedett térként funkcionálhasson a továbbiakban. A régi műemléki hozzáállás és a Gerevich diktálta új eszmék közötti éles váltásra ezen helyiség homlokzata

---

[181] MÉM-MDK, Tudományos irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 324
MÉM-MDK, Fotótár, Esztergom, ltsz. 90065.
[182] Egy részletes leírás a sajtóban például: *III. Béla király palotájában*, In: Dunántúl, 1938/177.sz., 6.o.
[183] **Csodás Lajos***: Vitatott falak a Botticelli-kép fölött*, In: Népszabadság, 2008/250.sz., 10.o.
A *Zodiákus-ív* anastylosisára azonban 1972-ben már tényleg sor került Vitéz János születésének 500. évfordulója alkalmából, az összeállítást Szakál Ernő vezette.
[184] SEDLMAYR 1998, 268.o.
[185] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03812

esetében találjuk az egyik legreprezentatívabb példát. A Beatrix-terem északi ablakának ugyanis megtalálták a reneszánsz ablakkönyöklőit, s az aláhullott ásatási törmelék között egy reneszánsz stílusú íves töredék is előkerült, mely minden bizonnyal egy félköríves záródású, reneszánsz formakincsű ablak részlete lehetett.[186]

A Beatrix-terem homlokzatának első felmérési rajzain gondosan ki van kerülve ennek a lehetséges ablaknyílásnak a helye. Egy részen, egészen pontosan a nyílás jobb felső szegmensében már a műemlékes tégla kiegészítés vonalsávozása is be van rajzolva.[187]A Tervtárban fellelhető rajzokon azonban igazán figyelemreméltó döntés tűnik fel a későbbiekben. Ennek a nyílásnak egy konkrét vendramin-ablakká történő átalakulását, egy teljes mértékben historizáló szellemben történő megtervezését láthatjuk több tervlapon is.[188] **(26. kép)** A formakincset Lux korábban nem igazán használta még neoreneszánsz főművén, a lillafüredi palotaszálló homlokzatán sem. Az esztergomi terven használt forma egyértelműen a helyszínen megtalált, itáliai reneszánsz ablakkőtöredék formai utánzása inkább, és nem zárható ki, hogy ismételten Várnai Dezső vagy Lux Géza ötletéről van szó, hiszen ismét egy olyan metszeten látjuk ezt a kiegészítést, amelynek Várnai felmérése jelentette az alapját.[189]

Az archív felvételek alapján úgy tűnik, létezett olyan elképzelés is, mely szerint a téglával keretezett ablakba illesztették volna a megtalált reneszánsz ablakívet olyan absztrakt módon, hogy a néző elképzelhesse milyen részletek is jellemezhették a homlokzatot egykor.[190] **(27. kép)** Dercsényi Dezső és Várnai Dezső is jelen volt, mikor Gerevich a helyszínre látogatott, majd meglátta ezt az ötletet, és azonnal bontásra ítélte e kompromisszumos alternatívát is.[191]

Kérdés, hogy Gerevich Tibor miért nem admittált még egy ilyen szintű, kevésbé hipotetikus megoldást, még a kápolna engedményei után sem?[192] E bontást követte egy olyan változat rajz formájában, mely már a megvalósult teljes téglasávozást mutatja, középen azonban egy vertikálisabb fekvésű ablaknyílás látható benne.[193] **(28. kép)** Ez a végleges verzióra, azaz az 1938. február 22-re datált tervre alakult át, ekkor ugyanis már teljes műemlékes téglaszövet

---

[186] RAFFAY 2009

[187] MÉM-MDK, Tervtár, Lux hagyaték, ltsz. R 03767

[188] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03768; R 03814

[189] A felméréseket Várnai továbbküldte Lux Gézának és Kálmánnak, akik ezen felméréseken folytatták a tervezést.

[190] *Felvétel az esztergomi vár fehértornyának északi ablaknyílásáról*, MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/7/2958.

[191] DERCSÉNYI 1984, 442.o.
Ezt a történetet megerősíti Várnai beszámolója is: MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5 VÁRNAI 1972, 19.o.

[192] Saját fotó, 2016.

[193] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 1582

látható az ablak helyén, ráadásul szintén vöröses téglából kirakott, modern bélletek kiugratásával együtt.[194] **(17. kép)**

A talált faragvány felhasználásának ötlete tehát egy teljes neutrális átalakuláson esett át, de nem ez mondható el arról a kőanyagról, melynek több darabja végül mégis megtévesztő részeken foglalhatott helyet a helyreállítás területén. Az északi kápolnatömegtől nyugatra egy támív eredeti köveit tárták fel, ezen nyugszik egy letisztult, félköríves záródású árkádív. A nyugati homlokzatot ennek érdekében kellett kiszélesíteni, a nyeregtető pedig mélyebb lejtést kapott északon, hogy a támívről induló árkád az új pilléren nyugodhasson. (A kápolna ráépítésének és bővítésének alakulásáról a következő fejezetben lesz szó.)

Ezen árkádív alatt helyezték el a kápolnát és a palotát díszítő ívkövek összeállított darabjait. **(18. kép)** Gerő László is kiemelte, hogy ezek a faragványok egyáltalán nem eredeti helyükön lettek kiállítva.[195] A homlokzatokat egykor díszítő ívek fellelt darabjait értékelve azonban szerettek volna egy olyan anastylosisszal kirakott felületet készíteni, amellyel érzékeltethetik a közönség számára, milyen is lehetett egykor a palota valódi homlokzati karaktere, a palota külső megjelenésének pompájára ugyanis lényegében semmi nem utalt. Felhelyezésük bármilyen felületre azonban mindenképpen hipotetikus lépés volt, ennek ellenére láthatjuk őket még a palotaudvar alsó szintjének keleti homlokzatán is, nem csupán a kápolna északi falán. **(19-20. kép)**

Ezeknek az ívköveknek a felhelyezése azért is kérdéses, mert a Beatrix-terem északi homlokzatának reneszánsz faragvánnyal történő kiegészítésénél sokkalta véletlenszerűbb döntés volt, Gerevich valamiért ezek ellen mégsem lépett fel oly határozottan.

Egy másik kérdéses eset ismert a vár keleti szárnyában tűnik fel. A romos területen modern bővítés végül nem készült, viszont rendelkezésre állnak olyan archív fotók, amelyen látszódnak a terület beépítésére szánt kísérletek. Ismert például egy olyan felvétel, amelyen az úgynevezett *Szentei-ív*[196] anastylosis módszerével összeállított szerkezete látható. Várnai hagyatékában 1937. október 27-i jelzéssel megtalálható egy alaprajzi skicc[197], amelyen azt láthatjuk, hogy a keleti szárny kitöltésének tulajdonképpen a középen elhelyezett kapuja lehetett volna ez a máshonnan idehozott középkori anastylosis. A köré épített fal új téglából épült a

---

[194] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 15623

[195] GERŐ 1959, 326.o.

[196] A barokk időkben bejárata a mai szentély felől nyílt. 1934-ben a torony építésével megfordították a tengely irányát. Az ekkor feltárt diadalívet és a Werbőczy-címeres zárókövet 1937-ben az esztergomi kőtárba szállították.

[197] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5, *Esztergom, vár, Rekonstruktív helyreállítási tervek* elnevezésű mappa

felvételek szerint, [198] tehát a palota területén használatos, kortárs bővítéseket megkülönböztető falszövettel rendelkezett volna. A kép ékes bizonyítéka annak, hogy a keleti falcsonk kiépítése megkezdődött.

Mindazonáltal az átadás utáni fotókon mégis egészen mást látni. Az ívet később ugyanis befelé fordították és csak félnyeregtetővel fedett, ideiglenes védőszerkezetek alatt állították ki a faragványokat a romok között, néhol téglából épült posztamenseken. Az a tömb, amelynek eleinte a Szentei-ív volt a kapuja ugyan megmaradt, de homlokzata vegyesen tégla és köveket felhasználó kompozit szerkezet lett, és csupán egy kicsi, egyszerű fa nyílászáró jelentette bejáratát.

Ezen új épületrész bejáratának faajtó keretezése ennél is figyelemreméltóbb. Két fotó is fennmaradt e románkori kőtár építményének bejáratáról. Az egyik talán az 1930-as évekbeli állapotot tükrözi, ahol még egyszerű architráv zárja le a nyílást. A másik, szintén dátum nélküli fotón már középkori faragvány díszeleg másodlagos beépítésként felette. [199] Az utóbbi kép lehetséges, hogy talán az 1940-es években készült, azaz a kőtár felfrissítése utáni állapotot tükrözi, a munkálatokat azonban ekkor még mindig Gerevich irányította. Ez a megoldás a fent említett, Beatrix-terem esetnél is hipotetikusabb. A zavart tovább növeli, hogy a Szentei-ív lebontására és befordítására talán azért került sor, mert az hipotetikus és historizáló megjelenést sugallt, ám mindez csupán jelen sorok írójának hipotetikus felvetése.

Kérdés, hogy Gerevich miért döntött oly szigorúan a Beatrix-terem nyílásához elhelyezett reneszánsz faragvány elbontása mellett, ha a kápolna díszítő íveit, és a keleti kőtár faragványának elhelyezését mégis megtarthatták?

Egy esetleges magyarázatként szolgálhat az a tény, hogy Gerevich a legtöbb fórumon a kápolnát emelte ki, akárcsak a tényt, hogy középkori hiteles összképe párját ritkítja Európában. Gerevich nagy monográfiája, az 1938-ban megjelent *Magyarország románkori emlékei* című kötet egyik főszereplője volt a palota és a kápolna, így kutatási területe szempontjából előnyt élvezett a román és gótikus elemek összképének kiemelése. Talán az egységes középkori jegyeket felmutató megjelenés érdekében döntött úgy, hogy egy „idegen”, reneszánsz homlokzati elem megzavarhatja ezt a következetességet? Talán nem feltétlenül a helyreállítás tudományos összképe miatt utasította kollégáit a reneszánsz kőfaragvány eltávolítására a palota északi homlokzatán?

---

[198] Például: MÉM-MDK, Fotótár, Várnai-hagyaték, ltsz. 1346; 8608

[199] A fotó, amelyen látszik: NAGY 1986, 136. tábla
A faragvány egy XII. század eleji, XV. század első felében átfaragott párkány töredéke.
A XIX. század végén került az esztergomi kőtárba, MNM EV 2004, 108.o.

Neutrális és kortárs építészeti bővítések a palota helyreállításán

Az eredeti részletek felhasználását követően azon részek tárgyalása következik, amelyek teljes egészében a XX. századi tervezők keze munkáját dicsérik. Az esztergomi helyreállítás követte azt az elvet, hogy minden monumentálisabb kiegészítés és bővítés reflektáljon saját korára. A róluk készült tervek alakulása bejárt egy ívet a historizáló megoldásoktól kezdve a modern formákig, mely jól lekövethető a Lux-hagyatékban fennmaradt anyagon keresztül.

A kápolna homlokzatainak tervezési fázisai

Az elnyert 300.000 pengő reményében, már a falak feltárását követően foglalkoztatta a tervezőket a kápolna felső részének kérdése. A bővítést Gerevich Tibor minden épületrésznél egy modern ráépítésként képzelte el, aki el is rendelte saját belátása szerint egy modern hangvételű bővítmény kivitelezését a kápolna esetében is. Várnai Dezső, Lux Kálmán és Géza szakértelmének és ráhatásának köszönhető, hogy végül egy rekonstruktív és neutrális megfogalmazású bővítés ötvözete tudott mégis létrejönni, valamint az egyik legkomplexebb anastylosis Európában.

A kápolna helyreállítása az 1930-as évek műemlékvédelmének legtárgyaltabb munkája, 2016-ban egy tanulmánykötet is megjelent kiépítésének történetéről, melyben főként a freskók tudományos feldolgozása és a freskók helyreállításának története élvezett hangsúlyt. Vukov Konstantin azonban összefoglalta benne az építészeti megoldások történetét is.[200] Az anastylosis, valamint a külső homlokzat tervezésével és stíluselemzésével, a ráépítés elvi hátterével kapcsolatban akadnak azonban kérdések. A Lux-hagyatékban számos tervfázist és skiccet felfedezhetünk, amelyek árnyalják a kápolna visszaépítéséről alkotott képünket.

1935-től természetes módon szaporodtak meg azok a rekonstruktív rajzok, melyek a palota eredeti tömegalakítására próbáltak következtetni a fellelt maradványok alapján. Ezek a munkák nem szándékoztak valódi tervek kiindulópontjai lenni, mégis sokat elárulnak arról, hogy Várnai Dezsőt, Lux Gézát és Lux Kálmánt mennyire foglalkoztatták a palota történeti homlokzatai, azaz a vár eredeti esztétikája. Sokat mondó például egy 1936. szeptember 14-én született, feltehetően Várnai Dezsőtől származó rajz, amely kelet felől mutatja a vár megjelenését. Rajta a kápolna képzelt tömegét is felfedezhetjük, északon a maradványaiban megőrződött támfal kiegészítésével, melyet egy csúcsíves árkádív tör meg kerek

[200] VUKOV 2014

ablaknyílással.[201] **(50. kép)** Ezen elméleti rekonstrukcióra emlékeztető rajzok azért is fontosak, mert – ellentmondásos módon – a neutrális megoldások alapjait is képezték.

Várnai és a két Lux nem vetették el a tényt, hogy egy későbbi időszakban a vár hitelesebb helyreállítása, részleteinek kidolgozása talán lehetséges lesz. Ehhez viszont úgy kellett megtervezniük az új részeket, hogy azok tömege, technikája akár változtatható is legyen a későbbiekben. Ehhez ismerni és tudni kellett elképzelni az eredeti palota tereit, homlokzatait, amelyet a folytonos kísérletezésekkel, rekonstrukciós rajzokkal és az újonnan előkerült részletek adaptálásával értek el. Bár egy historizálást kerülő munkában gondolkodtak, az elméleti rekonstrukciók kidolgozása folyamatos volt a palota megértésének érdekében. A két attitűd nem konfrontált, hanem segítette egymást. Ennek egyik legreprezentatívabb példája a kápolna főhomlokzatának perspektivikus, középkori állapotát mutató rajza is.[202] **(21. kép)**

Egy kezdeti skiccen azt tapasztaljuk, hogy eleinte szimmetrikus megfogalmazásban gondolkodott a kápolna főhomlokzatát illetően Lux Kálmán és Várnai Dezső is. A Lux-hagyatékban nehezen megkülönböztethető, hogy mely rajzot készítette tulajdonképpen Várnai és melyiket a két Lux. Mivel Lux Kálmán és Géza általában a Várnai-féle felméréseket dolgozta tovább, és Várnai is adott tanácsokat[203] a tervezést illetően – konstatálni lehet, hogy a végeredmény mindhármuk közös munkája.

Egy pauszpapírra rajzolt megoldás konkrétan a neoromán változatát vázolja fel a kápolna architektúrájának. **(22. kép)** A meglévő mészkőfalazat felméréséből kiindulva, készítője folytatja rajta a kváder szövetét a romok felett, megalkotva egy román stílusú homlokzatot. A terven tehát szimmetrikus kialakítást láthatunk immáron a rózsaablak kiegészítésével együtt, az oromzat felülvilágító körablakát pedig a normann fűrészfogas szegéllyel látjuk megfogalmazni.[204] A fellelt (Lux Géza által „zegzugos ívesnek” is nevezett) kőfaragványokat eleinte ugyanis egy körablak részeinek gondolták[205], így ez a terv bizonyos, hogy még valamikor 1935 novembere előtt készülhetett. Az összkép nagyon hasonlít Várnai 1974-ben rajzolt elméleti rekonstrukciójára a III. Béla korabeli állapotról.[206]

Várnainak egyébként az egyik első feladata volt összeilleszteni ezeket a fűrészfogas faragványokat kiküldetése során, mely munka következtében végül rájött, hogy nem a kápolna homlokzatának körablakáról, hanem a mellékkápolnák bejárati íveiről van szó. Az egyik

---

[201] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 15712
[202] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03902
[203] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 15833
[204] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03813
[205] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5, VÁRNAI 1972, 7.o.
[206] VÁRNAI 1974, 87.o.

rajzlapon azt is megfigyelhetjük, hogy az egyszerű, félköríves lezárás helyett az árkádívet hogyan satírozza át valaki a normann díszes megoldásra a felfedezést követően.[207]

A kezdeti vázlatok egyikén, immáron a fűrészfogas díszítésű körablak elvetésével következik egy újabb homlokzati megoldás rajz formájában. Ezen a lapon a két oldalsó kápolna külön-külön, szimmetrikusan kapcsolódik a kápolna főhajójának tömegéhez. A kápolna főhomlokzata neoromán és neogótikus jegyeket mutat, részben kváderes falszövettel. Az északi oldalkápolna főhomlokzatán egy kettős kereszt minta látható, a déli oldalkápolnából pedig egy neoromán ajtó nyílik a felső terasz fölé.[208] Sokkal inkább egy felmérés alapján létrejött tömegalakítási ajánlásról van szó, nagy valószínűséggel Várnai tanácsa tükröződhet benne.

Egy közbenső állapotot mutat az a tervlap, ahol a keskenyebb, szimmetrikus főhomlokzati sziluett ugyan meg lett tartva, viszont sokkal több modern megoldást prezentál. A főhomlokzat alig tagolt, viszont a sátortető vonalában szegélydíszítés tűnik fel a téglakötések játékával. Az oromzaton egy kereszt motívumú áttörés is megmutatkozik.[209] **(23. kép)** Ezt követi egy hasonló sziluett, de a főhomlokzat síkszerű bővítése immáron teljesen leegyszerűsödik. Már a szegélydíszítés is elmarad, és még a kereszt alak is egyszerű résnyílásra cserélődik. Ez a terv tehát nagyban redukálja, ám teljesen még mindig nem iktatja ki a műformákat.[210]

Egy viszonylag meglepő fordulat az a szimmetrikus megoldás, amely az eredeti kőfalazat felett emel nagyon sűrű téglatextúrájú falszövetet. Homlokzata sík, kerüli a tagozatokat, a kiegészítetlen rózsaablak felett pedig teherelhárító ívek sorakoznak. Párkánya sincs, az oromzaton láthatunk csupán egy résnyílást.[211] **(24. kép)**

A végső fázis ezen logikát követi, ám a főhomlokzat aszimmetrikus formát ölt a már korábban szóba került, észak felé elnyújtott tetőíve okán, ami didaktikai szempontból is jelezte, hogy nem eredeti középkori felépítményről van szó.[212] Az új terv egyúttal eltakarta az északi oldalkápolna ferde csatlakozását is.[213] Ezen bővítmény és új árkádív kialakításának oka az volt, hogy ide helyezték fel a korábban már szóba került, másodlagos elhelyezésű ívsorokat és festett részleteket a palota eredeti díszítésének megismertetésére.[214] Az új árkád azért is volt

[207] MÉM-MDK, MÉM, Lux-hagyaték, ltsz. R 03768
[208] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03803; R 03820
[209] MÉM-MDK, Tervtár, Lux hagyaték, ltsz. R 03804
[210] MÉM-MDK, Tervtár, Lux hagyaték, ltsz. R 03792
[211] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 1529
[212] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03798; R 03796
[213] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 1537
[214] MÉM-MDK, Fotótár, Esztergom, Várnai-hagyaték, ltsz. 2060

szükséges, hogy a falmaradványokkal operáló északi homlokzatot óvja a fal nedvesedésétől.[215] Más kérdés, hogy a nyugati homlokzat ugyanilyen vizesedési bajokkal küzdött: a nyugati homlokzathoz illeszkedő lépcsőről a falba szívódott fel a csapadék, melyre ekkor viszont nem kerestek megoldást.

A végső terveken az északi oldalkápolna homlokzatára egy kereszt reliefet rajzoltak ki téglából, de a főhomlokzat oromzatának tetejéről elmaradt már a kereszt alakú résablak.[216] A kivitelezés előrehaladtával a tető szintjét megemelték[217], mely a beltér anastylosisának eredményeiből adódott. A végső terven már ez a megemelt magasság, az északi támív és az összeillesztett rózsaablak is kiolvasható – mindez egy aszimmetrikus összképben.[218] **(25. kép)**

Az esztergomi helyreállítás megépült vízióját a kápolna és a lakótorony északi homlokzatát borító vörös, sűrűn rakott téglák határozták meg a végső tervek kivitelezése után. Ezeket a pirosas téglákat külön erre a célra gyártották le, így a szóhasználatban úgy terjedt el a megnevezése, mint műemlékes, avagy „kongó" tégla. A korabeli iratokból kiderül, hogy a MOB a Kőszénbánya' s Téglagyár Társulat Pesten vállalattól,[219]valamint a Békő és Társa vállalattól is rendelt anyagot Esztergom esetében.[220]

Érdemes jól megfigyelni a kápolna homlokzatának téglarakásait, ahol közel sem mondhatóak az elemek lapostégláknak. **(31. kép)** Az épület belterében sokkal minőségibb és keskenyebb darabok tűnnek fel **(14. kép)**, ráadásul a teraszon látható, déli oldalkápolna homlokzatának szövete is nagyon heterogén. (Tény, hogy a későbbi, modern pótlások miatt is elmondható mindez.) A külső megjelenést tekintve a középkori lombard-ravennai templomok falszövete volt a minta, és nem a római lapos tégla. Nem vonatkoztathatunk el a Szent István-teremben csupaszra tisztított falszövettől sem, ahol a XII. századi boltozat eredeti téglái szintén befolyásoló tényezők lehetettek a kiválasztott textúra szempontjából.

Ha a terasz alatti tartó boltíveket vesszük figyelembe, akkor ismét kifejezetten hosszúkás téglákat figyelhetünk meg, a szegélyeken és az oromzaton azonban feltűnő, hogy tömörebb méretek következnek. Egyrészt a középkori templomokon tapasztalható esetlegességeket akarták ezzel érzékeltetni, de elegendő, jó minőségű keskeny téglát sem tudtak volna finanszírozni egy ilyen volumenű projekthez.

---

[215] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5
VÁRNAI 1972, 40.o.
[216] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03796; R 1538
[217] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03793
[218] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 1498
[219] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1938/778
[220] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1938/680

A kápolna ráépítése neutrális homlokzatot nyert el historizálás nélkül, az eredeti épületrészektől látványosan elkülönülő, porozitásában jól megkülönböztethető, ám vizuálisan mégsem konfrontáló anyaggal. Joggal mondhatjuk, hogy az 1930-as években ezzel az esztétikai és szerkezeti megoldással létrejött egy olyan kompromisszum, mely máig érvényes és hiteles egyensúlyt prezentál a rekonstrukciók műfajában, és egy lehetséges utat mutat a középkori romépítmények zárt tereket is megteremtő helyreállításaihoz. **(33. kép)** E disszertáció megszületésének utolsó szakaszában, a szerző témába illő publikációit követően is, a zsámbéki romtemplom pályázatának 2023-ban kihirdetett eredményén a győztes KÖZTI Zrt. által prezentált terv vállaltan utal is téglaszöveteinek alkalmazásával az 1930-as évek műemlékvédelmére is.

A déli lakótorony kortárs bővítései

A lakótorony építési periódusait tekintve több elmélet született. Várnai Dezső vezetésével a kőfaragó jelek elemzése arra következtetett, hogy az együttesen belül maga a lakótorony elsőként épült meg. Horváth István szerint ez szervesen épült fel a Szent István-teremmel és az azzal egy szintben lévő helyiségekkel.[221] E két egységből valaha valóban használt terekként fennmaradt a tanácsterem és a studiolo helyisége, valamint a Szent István-terem és a Beatrix-terem tere, melyek felett a födém kialakítása az egyik legnagyobb kérdéssé vált a helyreállítás során.

A torony tömegén belül azonban született még egy tér, amelynek kiépítése kihívást jelentett. Összességében két markánsabb strukturális bővítésről beszélhetünk itt, melyek múzeumi helyiségek kialakítása miatt voltak szükségesek. Az egyik a *„Géza-toronynak”* nevezett régészeti szint bemutatása, valamint a lakótorony feltárt, köztük az erények freskóit őrző helyiségek és az északra nyúló Beatrix-terem lefedése.

A lakótorony részei közül nemzetközileg is ismert helyiség a studiolo. 1934 októberében az ásatás elért ennek a térnek a küszöbéig, és már november 5. és 21. között előbukkant a feltöltés alól a híres festett falszakasz is.[222] Ebben a helyiségben látható ugyanis a már szóba került *Erények* falképe, amely az ókorból ismert négy kardinális erényt ábrázolja az antikizáló, festett loggia alatti négy allegorikus nő alakjával. A képen látható Prudentia, a

[221] HORVÁTH-PROKOPP-VUKOV 1990, 14.o.
[222] VUKOV 2009/a, 118.o.

Bölcsesség, Temperantia, a Mértékletesség, Fortitudo, az Erő és Iustita, azaz Igazságosság alakjai. Az ikonográfiai program meghatározására először Lepold Antal tett kísérletet.[223]

Gerevich Mauro Pelliciolit hívta meg többek között az *Erények* falfestményeinek restaurálására is, aki ekkor a milánói Brera restaurátoraként már világhírű szakember volt. Pellicioli vezette a helyreállításokat a kápolnában is, Luigi Pigazzi pedig a segítőjeként érkezett hazánkba. Pellicioli elsősorban Masolino szakértőjeként volt ismert, így reménykedett, hogy az ő hatását, netán az egyik konkrét munkáját is felfedezheti Magyarországon.[224]

Pelliciolival együtt Kákai Szabó György, a Szépművészeti Múzeum restaurátora dolgozott a helyszínen, aki Milánóban is tanult a neves olasz szakember kezei alatt, és tulajdonképpen ő volt az, aki Gerevichnek tanácsolta a meghívását. Pellicioli kiemelte minden adott esetben a MOB munkásságát. Mint egyszer nyilatkozta: *„Nem hiába áll az élén olyan kiváló férfi, mint Gerevich Tibor, akinek működését és nevét nálunk, egész Olaszországban ismerik.”* [225]

Az *Erények* restaurálásáról, a freskó helyreállításának történeti fontosságáról a továbbiakban nem lesz szó, azt azonban érdemes leszögezni és kiemelni, hogy a freskók kiegészítésének szemlélete az építészeti kiegészítések megközelítésével volt rokon. Azaz teljes és stilizáló rekonstrukció nem volt opció ezentúl, pusztán apróbb tömítések, esztétikai helyreállítások voltak célként kitűzve – a hangsúly a meglévő részek konzerválásán volt. Sőt, Pellicioli még a későbbi firkákat, bekarcolásokat is meg akarta őrizni. A témában az *Erényeket* 2001 óta restauráló Wierld Zsuzsanna foglalkozott a legtöbbet. [226]

Míg Várnai a pontos felméréseknek és katalogizálásának köszönhetően meg tudta győzni Gerevichet arról, hogy rekonstruálni lehet a kápolna boltozatrendszerét, – a rózsaablakot pedig szinte teljesen össze lehet állítani – addig a déli lakótorony helyiségeinek, valamint a Beatrix-terem esetében ez már nem mutatkozott lehetőségként.

Mind Lux Gézának, mind Várnai Dezsőnek rendelkezésre álltak rekonstrukciós rajzai szinte mindegyik teremről, Várnai például publikálta is később az általa kiszámolt felépítéseket a Magyar Műemlékvédelem lapjain.[227] Vukov Konstantin szerint Lux Géza híres

---

[223] LEPOLD 1944, 115-119.o.

[224] *Pellicioli, a világ leghiresebb freskórestaurátora,* In: Nemzeti Ujság, 1935/212.sz., 7.o.

[225] u.o.

[226] A studiolo építészeti vonatkozású festményeit Vukov Konstantin részletesen is vizsgálta és elemezte: VUKOV 2009/b, 129-142.o.

[227] VÁRNAI 1974, 75-102.o.
A rekonstrukciós rajzok jelentőségére már Vukov Konstantin is felhívta a figyelmet., VUKOV 2001, 75.o.; Valamint VUKOV 2009/a

fotómontázsa[228] is arról tanúskodik, hogy a tervezők foglalkozhattak a torony boltozatainak visszaépítési gondolatával, amelyet a kápolnához hasonlóan akartak kettős védelemmel ellátni.

A feltárt falakhoz képest a boltozat magasságához még meg kellett volna emelni a falakat, hogy felépíthessék az eredeti térérzetet, térmagasságot. A hitelesen megvalósítható szintemelkedés 3,5 métert jelentett volna még, s erre építhették volna az új tetőszerkezetet. A montázs tulajdonképpen ennek szándékát ábrázolja. A Lux-hagyatékban fennmaradtak eszményi rekonstrukciós rajzok a konkrét térlefedésről is: ismerünk két olyan vázlatot, melyek egyikén látható a korábban tárgyalt vendramin ablak, valamint változatos fa-gyilokjárók látványa is mozgalmasságot jelent az emelt tetős megoldás alatt. A rajz alatt egy olyan újabb rekonstrukciós elmélet is feltűnik, amelyen bástyaszerű, pártázatos lezárást kapna a Fehér-torony teteje. Megjelölésként *15. századi állapotot* írt alá rajzolója, mely az írás módjából következtetve Várnai Dezső munkája.[229] Talán ez az egyik fő nyom is arra vonatkozóan, hogy a Beatrix-teremre szánt vendramin ablak historizáló terve is Várnaitól és nem Lux Kálmántól származhatott.

Minden visszaépítési ötlet azonban csak papíron maradt meg. Gerevich eddig is hangoztatott akarata ugyanis a lakótorony esetében ezúttal érvényesülhetett a modern összkép megszületéséhez. Hitt abban, hogy a korszerű anyagok a műemlékek segítségére lehetnek, azok megfelelő szilárdságot nyújthatnak a megőrzendő értékek számára, mindemellett a néző fejében is rendszerezik, hogy mi az az épített részlet, amelyet akár még több száz évvel ezelőtt élt felmenőink is láthattak, tapinthattak. A laikus fantáziájának e szerint megálljt tud parancsolni a beton hideg esztétikája, és üzen arról, hogy a torony lefedése eredetileg teljesen más volt és akár tovább is folytatódhatott a fejük felett. Ezért döntött hát bordás vasbeton födém kidolgozása mellett, amelyet több helyen természetes fényt beengedő luxfer prizmákkal[230] nyitottak meg. **(35-36. kép)**

A vasbeton födém terveit Lux Géza írta alá, Lux Kálmán hagyta őket jóvá. Az 1936. augusztus 20-án[231] kelt lapok esetében még kisebb alakú, szűk bevilágítókat látunk, a szeptember 1-jén[232] kelteken viszont már a luxfer prizmás felülvilágítók alatt rézsűsen halad a beton boltozat, hogy elegendő fény jusson a lehető legtöbb napszakban a helyiségekbe.

---

[228] VUKOV 2001, 76.o.
[229] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03942
[230] Haas és Somogyi Speciális Üveg és Vasszerkezetek Gyára Rt., Luxfer-Prismagyára
[231] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 04006
[232] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03809

Az esztergomi királyi palota studiolojában a XVI. századvégi ostrom alkalmával *„bedőlt s tönkrement boltozatot nem pótoltuk, mert szerkezetére nézve nem maradtak kellő kiindulási pontok, hanem a betonba ágyazott, modern, lapos üvegfedést alkalmaztuk, mintegy muzeális vitrint, melyben az eredeti falrészeket és freskókat megőriztük”*[233] – indokolja a modern tetőt Gerevich.

Ez utóbbi mondatrész kulcsfontosságú a kialakítás megértésében, bővebb elemzéséről e dolgozatrész összegzésében lesz szó. Azt viszont érdemes már most megjegyezni, hogy Lux Kálmán jóval Gerevich Tibor kinevezése előtt, 1915-ben is egy jól látható bordás vasbeton födémmel egészítette ki a Salamon-torony legfelső szintjét a modern kor vizuális érzékeltetésére, így nem kizárólag Gereviché lehetett az ötlet egy ilyen látványos kontrasztra.

1936 szeptemberében a lakótorony eredeti szerkezeteire ugyan megtörtént a ráfalazás vékony téglával, de nem a hiteles magasságig, hogy *„később esetleg rekonstruálni lehessen alatta a bordák íveit*”.[234] Ez az idézet is arra enged következtetni, hogy Luxék és Várnai tehát tényleg számoltak egy esetleges későbbi kiépítés lehetőségével.

Október elején a ráfalazás végéhez közeledtek, és elkezdődött a vasbetonkoszorú készítése is.[235] Október 26-án Várnai már arról írt Lux Kálmánnak, hogy a tanácsterem és a studiolo vasbetonfödémét éppen zsaluzzák, a termek felett pedig a terasz egységes vízelvezető rábetonozását készítik elő, circa 1 százalékos ejtéssel.[236] 1936 november közepén a luxfer bevilágítók réseit is kialakították a torony feletti termek vasbeton fedésén.[237] Még ugyanebben a hónapban megkezdték a terasz szigetelési munkáit is.

A tervek tehát számoltak eredetileg a vízelvezetéssel, már a korai tervváltozatokon is **(34. kép)**, e szerint négy szekcióban rendezték volna csak el a felülvilágítókat.[238] A tervekhez hűen az üvegtéglák alatt tölcsér alakban tágult a fény folyósója a bordás boltozatban.[239] A magyar hőingadozásnak azonban a folyton táguló és zsugorodó rések az üveg és a beton között nem teremtettek jótékony állapotokat, azok egy ponton így átengedték a vizet a beton és az üveg között.

A beázási problémákat aszfaltozással akarták kijavítani kezdetben, ehhez egy bizonyos Dr. Helvey Tivadar segítségét kérték, aki négyrétegű ragasztott és forrasztott szigetelés

---

[233] GEREVICH T. 1943, 3.o.
[234] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 844/29.
[235] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 844/54.
[236] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 844/66.
[237] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 844/68.
[238] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03770
[239] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03809

készítését javasolta a körülfalazott felülvilágítóknál. Forró bitumenragaccsal ragasztott réteg kialakítását ajánlotta 120 centiméteres, bitumenes csupaszlemezzel és egy réteg különleges Rodolit bőrlemezzel. Minden egyes ragacsrétegre kellett egy-egy lemezt is fektetni, amelyeket hősugárzóval melegítettek fel és kalapáccsal vasaltak simára. Öntött aszfaltburkolat készítését írta elő befejezésül a kőművesek által felbontott és a helyszínen deponált anyag felhasználásával. A meglévő léccel egyenletesen kellett a burkolatot a betonaljzatra húzni, majd az egész felületet felső kavicsszórással lehetett elrendezni.[240]

Bár a modern vasbeton födém látványa a maga korában tényleg előremutató lehetett és szokatlanul kortárs látványt nyújtott, a módszer már a saját korában hibás lépésnek bizonyult. Ami az időjárás viszontagságaira tett elképzelést illeti, 1939 szeptemberében ismét írtak a beázási problémákról, ami sajnos folyamatos fejtörést okozott a fenntartók számára ezentúl. Várnai utólag említést is tett, hogy a bitumen a luxfer üvegtestek mellett a nap melegétől folyós állagú lett. Az esti megvilágítás is forró reflektorok alkalmazásával történt, utólagos karbantartást viszont nem eszközöltek a levegő temperálására és a páratartalom szabályozására sem. Ennek az lett a következménye, hogy az északi falon belül páralecsapódás keletkezett.[241]

Mivel a vasbeton födém luxfer prizmái ráadásul még elegendő természetes fényt sem tudtak nyújtani, a torony megemelt, neutrális téglakiegészítésein újabb nyílásokat is létrehoztak, amelyek a jobb szellőzést azonban segítették egyúttal. Ha jól megfigyeljük az archív felvételeket, ezek helye és mérete többször átalakult az építkezés során. Érdekes például az előcsarnok déli bejárata feletti tégla-felfalazás alakulása: a kapuzat felett kevés ideig folytatódott a kváder, a vasbeton födémhez ezért fel kellett falazni még egy mellvédfalat is műemlékes téglából. Itt a falfelület keleti sarkában többszöri tervváltoztatást tapasztalhatunk.

Az első kialakításban még egy nagyméretű, négyzetes, téglával keretezett nyílást eszközöltek. Egy másik archív fotó tanúsága szerint a négyzetes nyílást valamiért egy szűk résablakra csökkentették, legalábbis ez a megőrződött forma látható napjainkban is.[242] Pontosan nem tudni ennek az okát, ám még a befalazás szövete is látványos maradt. **(37-38. kép)** 1936 november közepén egy bevilágító résablakot nyitottak az *Erények* terének keleti részén is a kápolna melletti támpillér felett, hogy a festést elegendő fény világítsa meg. Ennek kialakítása szintén változott az építés során. [243] A résablakok mindegyike nagyon szikár, egyenes záródású,

[240] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 854.
[241] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5
VÁRNAI 1972, 16.o.
[242] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz.1682/238
[243] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 844/69.

tagozat nélküli esztétikát prezentál, ezzel is kiemelve a helyreállítás modern hangulatát, ami kétségkívül hatásos lehetett 1930-as évekbeli szemmel.

A „Géza-torony" szintjének kialakítása

A Fehér-tornyon kívül, szintén bordás vasbeton födémmel látták el a keleti körbástyát,[244] valamint fennmaradtak a felső rondella vasbeton födémének tervei is.[245] A IV. számú kazamata lefedése szintén vasbetonnal történt, *„azonban kisebb egységekre tagolt és a felülvilágítók nélküli megoldás következtében legalább beázás sohasem mutatkozott itt".*[246] A vár alatti, sziklaalátámasztó oszlopokat ugyancsak vasbetonnal erősítették meg, de a gerendákat kővel falazták be a gellérthegyi sziklamegerősítések mintájára. Ezt a munkát Zachetti Ferenc kivitelezte.[247]

A vasbeton szerepével foglalkozó fejezetben külön kiemelésre méltó az ásatás egyik kuriózumnak számító felfedezése, a III. Béla kori Fehér-torony alatt felbukkant korábbi periódus maradványa. Lux Géza szerint úgy akadtak rá e réteg romjaira, hogy valójában a Fehér-torony földszinti termeit keresték, ám addig ástak le, míg István kori alapfalak nem kerültek elő, egészen pontosan egy torony lábazatát tárták fel.[248] A BME rajztárában őrzött egyik tervlapon[249] csak *„Géza-torony"* szintjének nevezték e lelet bemutatását. A feltöltésből kiszabadított üreget új födémmel biztosították, így ez a hely szintén bordás betonmennyezettel tárulhatott a nézők szeme elé. Gerevich és a tervezők célja ezzel szintén az volt, hogy a látogató egy mesterséges helyen érezze magát és a helyet ne kapcsolja össze logikai úton a felette elhelyezkedő, III. Béla idején elkezdett térkialakításokkal. A falazatba ablaknyílásokat is nyitottak, de a torony konzerválásából is arra lehet következtetni, hogy a múzeumi útvonal szerves részének szánták ezt a szintet. Fotót a korabeli térről jelenleg még nem találtam. Miután leástak e rétegig és kialakították az új födémet, visszahelyezték rá a tanácsterem fellelt padozat darabjait is, mely lépés külön technikai érdekességnek mondható a helyreállítás elemeként.

Nagy Emese, a helyszínen a későbbi évtizedekben kutató régész csak annyit említett meg disszertációjában a Géza-torony szintjéről, hogy a *„falmaradványokat a helyszínen*

---

[244] MÉM-MDK, Tervtár, Lux hagyaték, ltsz. R 03791
[245] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 15645
[246] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5
VÁRNAI 1972, 32.o.
[247] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5
[248] LUX G. 1942/a, 16.o.
[249] BME, Építészmérnöki Kar, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Rajztár, ltsz.105806

bemutatható állapotba állították helyre."[250] A valódi látogathatóságáról nem említett konkrétumot. Disszertációjában még megjegyezte, hogy bár Gerevich elismerte, hogy X-XI. századi épületmaradványról volt szó,[251] Lepold Antal pedig egyenesen Szent István palotájának részeként titulálta a toronyaljat,[252] ennél konkrétabban a feltárt réteggel mégsem foglalkoztak, és megjegyzése szerint a későbbiekben szinte *„a* (X-XI. századi) *palota létének teljes tagadása következett".*

Ennek valószínűsíthető oka az, hogy mivel sok mindent nem tudtak a maradványokról, illetve Gerevich is érthetően a román és gótikus részek művészettörténeti elemzésére helyezte szakértőként inkább a hangsúlyt – talán a hiányos tudás miatt nem akartak hipotetikus következtetéseket közvetíteni a látogatók felé. Ez annak tudatában érdekfeszítő, hogy Esztergom a Szent István emlékév kapcsán élvezett kiemelt támogatást, ennek ellenére István-kori maradványokat nem sikerült találni. Ezzel a réteggel ezen elmaradást orvosolhatták volna. Mint a későbbiekben látni fogjuk, e szint tudományos publikálása párhuzamba állítható a Székesfehérváron megtalált, Szent István sírkápolnájaként azonosított apszis részletével is.

A szakirodalmon kívül inkább a sajtóban és a politikában hangsúlyozták, hogy Szent István ősi születési helyéről van szó, ahol még apja is a központját rendezte be. A komplexum átadási ceremóniáján Hóman Bálint beszédében például kiemelte, hogy Géza fejedelem itt telepedett le, Vajk pedig itt nevelkedett fel.[253] A sajtóban egy cikkben az a tévhit is említést nyert, hogy a III. Béla-kori palotát maga Szent István látogatta.[254]

A keleti palotaszárny és az északi Kis Román Palota bővítési tervei

Feltárni, konzerválni és kiépíteni a középkori struktúrákat talán a legnagyobb feladatot jelentette a projekt során, mégsem ez volt a munka egyetlen monumentális próbatétele. Ahogyan azt a Camillo Boito által felállított kritérium rendszer is előirányozta: a helyszínen talált eredeti részleteket, fragmentumokat lehetőség szerint az épületegyüttes kiterjedésén belül el is kellett helyezni egy kiállításban.[255] A Szent István király halálának 900. évfordulójára és annak ünnepségeire előirányzott építkezésnek egy múzeumot is kellett tehát tartalmaznia.

---

[250] NAGY 1986, 7.o.

[251] GEREVICH T. 1938/b, 81.o.

[252] LEPOLD 1938, 502-503.p., Véleménye szerint a kápolna földszinti része is Szent István idejében alakulhatott.

[253] *„Itt állt első királyaink hajléka…",* In: 8 Órai Ujság, 1938/180.sz., 7.o.

[254] *„A Szent István év zarándokai nemsokára leborulnak majd a küszöbön, melynek ezeréves kövét az apostoli király saruja érintette …",* **Lestyán Sándor:** *Az Ujság munkatársa az esztergomi és székesfehérvári ásatásoknál,* In: Az Ujság,1938/35.sz., 12.o.

[255] Az általam használt változat: BOITO 1893, 24.o., IV. pont

A feltárt palota leglátványosabb „múzeumi darabjait” maguk a fellelt intakt terek jelentették, mint amelyre a studiolo és a tanácsterem fedésének vitrin-elve is utalt. Az ásatás azonban a tereken kívül rengeteg építészeti töredéket is a felszínre hozott. Az archív felvételeken több helyen szinte faragvány-hegyek láthatóak a feltárt falak mellett, amelyeknek szakszerű elhelyezése még napjainkban is óriási és megoldatlan kihívást jelent. Ráadásul akkoriban az ásatási feltételek sem voltak összehasonlíthatóak a mai eljárásokkal, így rengeteg töredék eredeti lelőhelyét nem is tudják mára a kutatók beazonosítani.

Mégis, a jelek szerint Várnai Dezső – miután átvette az építésvezetői szerepet – kitartóan dokumentált.[256] A kápolna alatti térben például deponálta a fellelt cserepeket, koronként rendszerezte a talált faragványokat egy-egy kazamata helyiségben,[257]míg magáról az ásatás fázisairól, a felfedezésekről, leletekről és az építkezés menetéről gondos jelentéseket írt Lux Kálmán számára. [258] Nikássy Lajos is tudatos dokumentálást végzett: *„Munkálkodásom kezdetén felkértem a munkavezető – mérnök urat, hogy minden újabban feltáruló helyiségről készítsen alaprajzot, azt sűrű négyzethálózattal láttuk el és az egyes négyzeteket beszámoztuk. Az ásás folyamán talált faragott festett köveket azután olyan számmal láttuk el, amelyet a lelési helynek megfelelő négyzet mutatott az alaprajzon, hogy ezzel hasznos adatokat gyűjtsünk a majdani rekonstrukcióhoz. Sajnos azok a kövek, melyek még kiküldetésem előtt kerültek felszínre, nincsenek számmal ellátva, mert visszamenőleg nem tudtam a lelőhelyeket pontosan megállapítani*.”[259] Várnai Dezső ezen négyzethálós alaprajz dokumentációit megemlíti visszaemlékezésében, mint „elveszett” tényezőt.

Várnai jelentősége azonban több volt titulusánál, azaz az esztergomi ásatások építésvezetőjénél. Mint az a korábbi alfejezetekből kiderült, a középkori faragványokon végzett pontos felmérései és az általa végzett számítások segítették Lux Kálmánt és Lux Gézát a helyreállítási tervek elkészítésében, amelyekhez nem egy esetben konkrét tervezői tanácsokat, formai megoldásokat is javasolt. Feladata azonban itt nem ért véget: hangsúlyos szerepet vállalt az Esztergomban létrejövő kőtár rendezésénél is, melynek építészeti feladataival – a hagyatéka ismerete alapján – igen sokat foglalkozott.

1936 januárjában már a múzeum logikáján gondolkoztak a projekt résztvevői, legalábbis ez derül ki az egyik jelentésből.[260] 1936 közepén születhettek meg Várnai kőtárra szánt első

[256] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R. 11844
[257] LUX G. 1935**,** 86.o.
[258] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 844.
[259] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Nikássy Lajos-hagyaték, ltsz. K 851/ 4
[260] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 844/6.

elképzelései is. A vázlatok zöme a vár keleti kiterjedésével foglalkozik, amely nagyon romosan maradt csupán fenn.[261] Több verziót ismerünk ennek beépítési elképzeléseiről, legtöbbjük azonban koncepció rajzokat jelentenek csupán, kiviteli tervekhez hasonló minőségben ugyanezek rajzok nem kerültek elő.

Érdemes elidőzni ezeken a rajzokon, már csak meglepően modern és neutrális megfogalmazásuk miatt is. A Várnai-hagyatékban egyrészt egy síkfödémes megoldást látni a keleti romok falsíkján belül emelt épületen. Erre a területre egy korai rajzon, amely a Lux-hagyatékban található meg, szintén egy síkszerű lefedést képzeltek el. [262] Az egyszerű, téglatestet formáló tömb tetőszerkezetére Várnai egy funkcionáló teraszként gondolhatott, amelyet a rávezető lépcsősor is bizonyít. **(39. kép)** Az oldalfalat keskeny, osztott résablakok szegélyezték volna. A rajz sematikus, de a homlokzat sávozásából arra lehet következtetni, hogy Várnai ebben az esetben alkalmazta volna az általa *„vékony téglának”* nevezett műemlékes téglát, de az épületbővítés tömegét tekintve kifejezetten egy olasz racionalista építészetre emlékeztető architektúrát láthattunk volna.

A következő lapon már komplexebb a látvány: itt az egész várkialakítás kontextusában látjuk ötletét a keleti kőtár-szárnyra, amely a jelek és a későbbi fejlemények szerint talán már ekkor is *„Román kőtárnak”* volt eltervezve. Ezen a rajzon Várnai a romok kontúrjain belül építette volna ki az új épület falsíkját egy modernista, sztereometrikus tömbbel. Ezúttal lépcsőzetes kialakítást láthatunk. **(40. kép)** Minden bizonnyal felülvilágítós rendszerrel akarta kialakítani az architektúrát, és itt is egy szűk, félköríves nyíláson lehetett volna bejutni a térbe. A homlokzat burkolata ebben az esetben is a műemlékes *„vékony tégla”* a megnevezés szerint.[263] Egy Lux-hagyatékban őrzött skiccen bátrabb továbbépítési ötletet látunk akár az egyik Lux-tól, ahol magastetős ráépítés és egy torony kiépítése is megfigyelhető.[264] **(44. kép)**

Bár Várnai tervei a keleti szárnyban nem épültek meg, nem csupán a keleti területnek a modern kiépítésén kontemplált. Az együttes legészakibb, középkori eredettel bíró részét, azaz a „kis román palota” csonkját szintén bővítette volna.[265] Több rajz bizonyítja ezt, méghozzá a Lux-hagyatékban, tehát a Lux Kálmánnak megküldött ötletek akár az Ő kérésére is születhettek.[266] Egy stiláris vázlaton a vármúzeum egésze látható, rajta bővítve tűnik fel a csonk vékony téglával burkolt felülettel. Lux hagyatékában akad másik két nagyon sematikus,

[261] Gerevich románkori alapfalakra épített, XV-XVI. századi romoknak említi őket, GEREVICH T. 1938/b, 81.o.
[262] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03893
[263] MÉM-MDK, Tudományos irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. R K 324.
[264] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 04949
[265] *„Rodos részlet”*, Várnai Dezső felvétele, MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/7., N3067.
[266] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03899.

vázlatszerű skicc is, melyeken szintén ezt a megoldást láthatjuk.[267] Az egyik megegyezik Várnai alább említendő egyszerű, lapostetős megoldásával, a másik viszont egy sokkal magasabb ráépítést mutat, ráadásul sátortetővel, ami konzolosan előrenyúlik a csonk felett, és egyfajta lebegő, támasztott struktúrával érzékelteti, hogy a tömeg valaha tovább folytatódott.

A Magyar Építészeti Múzeum Várnai-hagyatékában őrzik Várnai *„Rekonstruktív helyreállítási tervek”* elnevezésű mappáját is, amelyben további három rajzot lelhetünk fel a szóban forgó kis román palota helyreállítására. Két rajz nyeregtetős megoldásról szólt a legészakibb feltárt területet is kiépítve, de körülötte némi látványos rommezőt is meghagyott autentikus elemként a rajzoló.[268] **(41-42. kép)** A kápolnához és a Lux-féle filozófiához állt ez közelebb a laposabb tetőhajlásszöggel és egy széles, íves nyílással azon a részen, ahol az épület maradványát már egy új tetővel fedték.[269] A harmadik rajzon egy nagyon egyszerű megfogalmazást látni, de ebben az esetben is védve van a boltindítás: lapos tetőt kapott volna az északi palotarész és a legészakibb helyiség külön tetősíkkal volt ellátva ezen a megoldáson.[270] **(43. kép)**

A megvalósult összképben végül azonban csak egy félnyeregtetőt alkalmaztak az északi sáv felett, és a boltindítás lett konzerválva az alapfalakkal együtt, északon azonban új, téglatextúrás falbiztosítással. Előtető és bárminemű bővítés, avagy kőtár végül itt sem jött létre az 1938-as munkák átadására – minden bizonnyal anyagi korlátok miatt.

A helyreállított palota mint múzeum

A kutatás egyik legfontosabb kérdése, hogy a kiépített romok elkészülte után végül milyen volt az a múzeum, amelyben Gerevich és Lux körbevezette a díszes publikumot az épületegyüttes átadó ünnepségét követően?

A dolgozat keretében még nem sikerült meghatározni, hogy pontosan hányan és milyen körülmények között, milyen anyagi és határidő elvárással dolgoztak a kiállítás rendezésén. A további részletek kiderítéséig az alábbi nyomok segíthetnek a múzeum létrejöttét felvázolni.

Fontos pont például a BME rajztárában fellelhető két nyomat, amelyeken a feltárt palota két szintjének alaprajzát láthatjuk. Ceruzával jegyzetelték rajtuk az új múzeum haladási irányának, valamint a megfelelő küszöbök és lépcsőfeljárók, és új megnyitások elképzeléseit.

---

[267] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 11773

[268] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5, *Esztergom, vár, Rekonstruktív helyreállítási tervek* elnevezésű mappa

[269] u.o.

[270] u.o.

A jelölések több pontban megegyeznek a mai múzeumi útvonallal és a palota ma ismert alaprajzával. Mivel az egyetem rajztárában őrzik ezt a két dokumentumot, minden bizonnyal tanítási célra használt nyomatokról van csak szó, és a valódi tervek ismerete nélkül hipotetikus határozott konklúziót levonni róluk. **(15. kép)**

A XII. századi palota alatt feltárt szögletes alapot említetten *„Géza-toronynak”* nevezik ezen a lapon, rajta a *„szabályos falazás vastag habarcs”* felirat található. Erre a szintre egy új lépcsőlejárót rajzoltak a teljesen különálló kontextusban álló rom bemutatására, így arra következtethetünk, hogy a mai állapottal ellentétben ez a szint valóban a múzeumi útvonal részét képezhette egykor.

A Szent István-teremként ismert helyiségből észak felé haladva újabb újítást terveztek a Várnai-alaprajz szerinti IV-es számú kazamata terménél, ahol lépcsőfeljárót és egy új nyílást is jegyeznek az északabbra húzódó terem felé. Ez az elképzelés meg is valósult, és a mai kialakításban szintén így haladhat a látogató. A rajzok további nyitásokat mutatnak a keleti helyiségek és a bejárat irányába, így ezen a ponton is a mai körülményeket tükrözik.[271]

A lapot a vár felső szintjének nyomata követi.[272] Ezen a kápolna zárt apszisára skiccelt nyílások és a két fülke utólagos berajzolása figyelemre méltó, talán ekkor dőlt el, hogy ezeket a részleteket megalkotják. A rajzon látható a Beatrix-terem keleti falának tervezett megnyitása is, amelyen ma a kápolna melletti kapun, valamint az azt követő előszobán át tud belépni a látogató a kettős kapu elé.[273]

A konkrét, 1938-ban megtekinthető kőtárról és múzeumról van a legkevesebb információnk. Létezik egy alaprajz 1937-es pecséttel, melyen fel vannak rajzolva a különböző kőtár területek helyei is. A keleti palotarész falain belül félnyeregtetők alatt megszületett a látványkőtár elképzelése, valamint a nyugati fal mentén is félnyeregtető alatt láthatjuk jelölni a reneszánsz kőtár tervét.[274]

1937. június 14-én keltek azok a tervek, amelyek a nyugati kaszárnya homlokzata előtt, félnyeregtető kialakításával, árkádívsoros kőtárat hoztak volna létre. **(45. kép)** A hosszú folyosó 16 széles, keskeny pillérekkel tagolt árkádívet mutatott, teljesen azonos mediterrán

[271] BME, Építészmérnöki Kar, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Rajztár, ltsz.105806.
[272] u.o., ltsz. 105805.
[273] u.o., ltsz. 105817.
[274] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5, *Esztergom, vár, Rekonstruktív helyreállítási tervek, 1937* elnevezésű mappa

esztétikát nyújtva a székesfehérvári, szintén ekkor tervezett kőtár megjelenésével, mely érdekes kérdést vet fel a Székesfehérvári Romkert kizárólagos tervezői kilétével kapcsolatban is.[275]

Esztergomban szemmel láthatóan kisebb jelentősége volt magának a kőtár funkciónak a székesfehérvári példához képest, hiszen egybefüggő térsorok feltárásáról volt szó, valamint középkori helyiségek zárt terekké történő alakításáról, amely önmagában is hatalmas látványosságnak számított. Lux Kálmán megfogalmazta ennek a megközelítésnek a lényegét: *„A másik elv volt, hogy minden a helyén maradjon. Ez nagy áldozatot is jelent, mert léptennyomon kínálkoznék alkalom, hogy egy-egy vitrint, vagy más értéket állítsunk be egyik-másik terembe. De például az a vörös márványpadló, amin III. Béla járt, oly érték, hogy ahhoz képest minden más elenyészik, a padló hatását tehát bútordarabok beállításával nem szabad csökkenteni."*[276]

Székesfehérváron ezzel szemben sokkal inkább nagyobb hangsúlyt kellett helyezni a múzeumi funkcióra, hiszen a bazilika 1936-ban megkezdett ásatásakor már sejteni lehetett, hogy Esztergomhoz hasonló téri felfedezés nem biztos, hogy várható, így a kőtárra és a mauzóleum építészeti kialakítására kellett fókuszálni. A hatalmas mennyiségű faragvány lelet miatt azonban el kellett rendezni a legértékesebb darabokat Esztergomban is. Lényeges kérdés volt a kiállított anyag tartalma, hiszen végül nem csupán a palotából származó leleteket állították ki a megnyitott kiállításon. Erről Dercsényi Dezsőtől maradt ránk egy fontos bekezdés:

„Itt helyeztük el a dömösi apátság kőfaragványainak egy részét, sőt a Nógrád megyei Szente község lebontott templomának páratlan, népies ízű diadalívét is. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy itt helyeztük el azt a néhány francia eredetű faragványt is, mely a kölni Schnüttgen gyűjteményből került a múzeumba. Bármilyen különös, a nehezen mozgatható kőanyagban ilyen eset is előfordul. Ugyancsak az esztergomi helyzetre jellemző, hogy Simor János érsek Schnüttgen kanonok kölni gyűjteményéből számos más tárggyal együtt hat oszlopfőt is vásárolt. Erről Czobor Béla számolt be néhány sorban az Egyházművészeti Lapok 1882. évfolyamában (311. o.). Sőt, a Szent Adalbert templomról szóló tanulmánya végén is felemlíti, hogy néhány faragvány, melyet a bazilika eredeti darabjaival együtt őriznek, nem esztergomi származású. (III. Béla emlékezete. 190. o.) Ennek ellenére a későbbi szakirodalomban (Czobor—Szalai: Magyarország történeti emlékei I. Bp. 1896. 47.o.) már

[275] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5, *Esztergom, vár, Kaszárnya elé tervezett kőtár, 1937* elnevezésű mappa

[276] *A kormányzó fényes ünnepség keretében avatta fel Szent István restaurált palotáját Esztergomban*, In: Magyarság, 1938/184.sz., 3.o.

mint esztergomi anyag szerepel. Az 1944-es bombázás jórészüket megsemmisítette, ma csak fényképeiket őrizzük.)"[277]

Itt el is érkezünk az esztergomi vármúzeum sarkalatos mérföldkövéhez: a háborúhoz. Annyi ugyanis bizonyos, hogy a helyreállítások után Gerevich Tibor irányításával az 1938-ban megnyitott kőtárat átrendezték. Nem tudni sajnos pontosan, hogy az 1938-as, avagy az 1945 utáni átrendezett kőtárról kaphatunk-e pontos képet Lepold fennmaradt leltárából. Nagy valószínűséggel már az 1945 utáni kőtár kiállításairól van szó, mivel a dokumentumon az alábbi mondat olvasható: *„nb. Lepold Antal1946-ban Wien-be távozott."* Ennek ellenére a két elrendezés drasztikus különbségekkel nem rendelkezhetett a Várnai-féle leírással történő összeegyeztetés alapján.

A múzeum a várudvar keleti oldalán indult az említett *Román kőtárral*, ahol végül nem valósult meg a korábbi alfejezetben említett, Várnai-féle modernebb beépítés. (A várudvarba észak felé benyúló falcsonk lejáratához külön ekkor tervezett, 1938-as feliratú díszrácsot is készítettek.)[278]

A keleti palotarész falai között, téglából épített posztamenseken állítottak itt ki a középkori bazilikából származó oszlopfejeket és itt kapott helyet az említett Szentei-ív is. Ahogy már szó volt róla, később a fal mentén állították vissza darabjait egyfajta anastylosisként, kialakítva egy vaknyílást **(46. kép)**, amely egyértelművé tehette a néző számára, hogy az ív eredeti helye nem az adott konstrukcióban volt. Az ív mögött egyszerűen kivitelezett fedett beépítésben, *„a falnak támasztva öt vörösmárvány sírkődarab hevert a 13. századból."*[279]

A néző ezek után lépett az úgynevezett *„vitrines zárt szobába"*, ahol a galambokkal díszített román oszlopfő, egy vörösmárványból készült román mozsár, 90 darab további faragott töredék és a két bárányfejes oszlopfő részlete volt látható.

A kápolna és annak rekonstrukciója maga volt a bemutatott attrakció, az új oltárlapon azonban egy darab kő feküdt az eredeti oltárkő lapjából. Az oldalkápolnában újonnan kialakított polcokon állították ki azokat a freskó maradványos építőköveket, amelyeket végül nem építettek be a falakba az anastylosis során. Ezeken a *Krisztus elfogatása, Júdás csókja,* a *Péter levágja Málkus fülét*, valamint egy *karácsonyi* jelenet-Szűz Mária arca, egy éneklő arkangyal képe, *Krisztus sírba fektetése, Nikodémus és az arimateai József*, a *Bűnbánó Péter* és különféle apostolfejek ábrázolása rajzolódott ki.

---

[277] DERCSÉNYI 1958, 469-470.o.
[278] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 1561
[279] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1636/2.

Várnai tervezte meg a kápolna felső szinti teraszának rendezését is egyszerű, de modern hangvételű korlátokkal, de az ő elképzelései szerint épült meg a kaszárnya déli homlokzatához csatlakozó, félnyeregtetős pihenő, mely alatt padokat helyeztek el a látogatók számára, gyönyörű rálátással a Dunára.[280]

A IV. számú kazamatában volt az úgynevezett *Gótikus terem.* A helyiség közepén egy XIII. századi zárókő volt látványosan felakasztva, erről tanúskodik egy fotó is, amely biztos, hogy 1945 után készült. **(51. kép)** E fotón a zárókő alatt egy Agnus Dei jelenetet ábrázoló faragvány, oldalt pedig egy angyalfel látható, valamint a Szent Lőrinc templomból származó fellelt kövek is itt kaptak helyet. Szemben Zsigmond király címere volt kiállítva vörösmárványból, s be volt mutatva egy XV. századi pasztofórium is, valamint kilenc darab vörösmárvány sírkődarab további mérmű részletekkel, oszlopfőkkel és bordarészletekkel.

A teremből azon a lépcsőn lehetett feljutni a következő helyiségbe, amelyet talán a Lux-féle, BME rajztárában őrzött skiccek nyomán nyitottak meg. E következő térben, a falak mentén 43 darab festett és faragott kő volt látható, valamint egy bemélyedő csempékkel épített csonka török kályha. Innen jobbra ismét egy vitrines terem következett, ahol az ásatások alkalmával talált kelta edények és római emlékek voltak kiállítva, kivételként viszont egy Bakócz címeres töredék és egy XV. század végéről származó fehérmárvány faragvány is látható volt.

A néző az udvaron sétált át ezek után az úgynevezett *Porta Speciosa szobába*, ahol a Lux Géza által tervezett, de Rechenberger József szobrász által megalkotott bazilika kapu 1:3 arányú gipszmodellje, valamint *„az 1761-ben készített, kaput ábrázoló festmény”* volt bemutatva. Ez a helyiség Horváth István leírása szerint a Kaszárnya déli végén akkor még létezett egyik földszinti szoba volt.[281] Ha jól megfigyeljük a Várnai által rajzolt, 1937-es alaprajzot, akkor a Porta Speciosa szoba a XI. számú kazamata volt rajta. Ez is azt bizonyítja, hogy az 1945 utáni múzeumi összkép nem állt távol az 1938-as állapottól.

A Porta Speciosa szobából (az őr szobáján keresztülsétálva) egy újabb térbe lehetett érkezni, ahol a *„Lovagterem”* festett íves darabjai és egy Szent István vértanút ábrázoló zárókő volt látható. *„A Lovagterem további kövei a nyitott nagy teremben, féltető alatt a fal padkáján voltak elrendezve. A nyitott teremben a padlón vörösmárvány sírkőrészletek hevertek”.*[282] (Ez alatt a Dunára néző, nyugati nyitott kőtárat érthetjük.)

---

[280] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5, *Esztergom, vár, Kaszárnya és kápolna közötti alsó terasz 1938* elnevezésű mappa
[281] HORVÁTH 2004, 71.o.
[282] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. 1636/2.

Magyarországon Esztergomban és Székesfehérváron hozták hát létre az első modern értelemben vett kőtárakat, amelyek egyfajta kísérleti terepnek bizonyultak az ezt követő tárlatok és modern múzeumi kiépítések terén.[283] Dercsényi hangsúlyos következtetése volt az esztergomi és székesfehérvári munkákat követően, „*hogy nagyobb mennyiségű anyag kiállítására önálló, csak ezt a célt szolgáló épület szükséges. A funkciószerű bemutatás lehetőségeit kell keresni mindig a kövek kiállításakor, kerülve a végérvényes beépítést. Abból, hogy még oly nehéz körülmények között, mint Esztergomban és Székesfehérvárott is, lehetséges volt a kőanyag részbeni összeillesztése, arra a következtetésre jutottunk, hogy az élményszerű bemutatás érdekében erre mindenütt törekedni kell.”*[284]

A nyugati palotatömb keleti fala mentén nem készült végül látványkőtár a Várnai által tervezett, székesfehérvári árkádsorhoz hasonló építmény alatt. Annyit azonban kijelenthetünk, hogy a nyugati, reneszánsz látványkőtár, valamint a keleti látványkőtár építményeit, és a Boito-féle elveket tükröző téglapódiumokat megújították jobb minőségű struktúrákra 1949 körül.

1949. szeptember 9-én Gerevich és Lux Kálmán még a helyszínen megbeszélték a románkori kőtár átrendezésének befejezését,[285] valamint a gótikus kőtár átrendezésére is utasítást kapott ekkor Várnai. 1949. október 7-én a *„Román kőtár téglapilléreinek kivitelezése zajlik, a hónap közepén pedig a teljes kőtár véglegesítése történik meg*”.[286] Október 26-án a Reneszánsz kőtár tégla alapjainak az építése is elkészült. Ha elfogadjuk azt a tényt, hogy a MÉM-MDK Fotótárában felsorakoztatott fotók nem időrendben haladnak, akkor ennek jeleit tapasztalhatjuk a látottakkal. A román kőtárban készült, 106577[287] **(47. kép)** jelzésű fotón még roskatag téglapódiumokon láthatunk rendezetlenül egy látványkőtárt, míg mondjuk a 20712[288] **(48. kép)** jelzésű fotón esztétikus rendben, magasra kiépített pódiumokon sorakoznak kizárólag már csupán a legkvalitásosabb darabok. Ennek fényében tehát az 1934 és 1938 közötti felújítás még csak kezdetleges formában rendelkezett a Boito-féle elveket tökéletesen tükröző, esztétikus látványkőtárral. A lapidárium az 1938-ra elképzelt formáját csak 1949-re nyerte el.

A látogatók számára megnyitott vár környezetrendezését és parkosítását a MÁV végezte, de akadtak apróbb részletek, amelyeket szintén a Luxok jegyezetek: a Géza által

---

[283] Gerevich egy 1947-ben tett nyilatkozata alapján Esztergomban, Székesfehérváron és Pécsett újrarendezte volna a kőtárat, mivel ez a három város volt a középkori magyar kőfaragás centruma. Ide akarta hozatni a Dunántúlon több helyen fellelt értékes faragványokat is. A három központban lett volna bemutatva a középkori műhelyek munkamódszere is., **Rónay Mária:** *Három új múzeum létesül*, In: Világ, 1947/524.sz., 4.o.

[284] DERCSÉYNI 1958, 471.o.

[285] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, K 2014/9/b.

[286] u.o.

[287] MÉM-MDK, Fotótár, Esztergom, Várnai-hagyaték, ltsz. 106577

[288] MÉM-MDK, Fotótár, Esztergom, Várnai-hagyaték, ltsz. 20712

tervezett vasbetonkút például a mai napig látható a klasszicista bazilika északi oldala árnyékában.[289]

Az esztergomi palotafelújítás értékelése

A hipotézis megtagadása?

Ami Esztergomban 1934 és 1938 között, valamint kőtárát tekintve még a háború után történt, az a nemzeti identitás szempontjából hatalmas jelentőséggel bírt, még ha ezen dolgozat eddig csak a műemlékvédelmi jelentőségét is hangsúlyozta főként. A lakosságot 1935-re már egyre inkább foglalkoztatta, hogy mi is történik fenn a várhegyen. A nyilvánosság számára Lepold Antal igyekezett tájékoztatást adni meghirdetett előadásain, de turisztikai momentum volt, hogy konkrét képeslapokat is kiadtak az ásatásokról készült felvételekből.[290] A munkálatok előrehaladtával a helyszínt is meg lehetett tekinteni vezetéssel, Dercsényi pedig egy kis ismertetőt is írt az Árpád-kori magyar művészetről – benne Esztergomról, melyből több példányt küldött el Várnai Dezsőnek azzal a céllal, hogy terjessze az ásatást meglátogató külföldiek között.[291]

A kiépített és felújított kápolna, a közönségnek átadott lakótorony helyiségei, valamint a négy sarkalatos erény freskója már eleve a kiállítás tárgyát képezték az építészetileg megkonstruált „múzeumi vitrin alatt”, akárcsak a kápolna felépített tömege. Az itáliai kezdeményezésnek ízlésesen eleget téve, a kövek méretére reflektálva téglából épített pódiumokon mutatták be a műtárgyakat. Az esztergomi vármúzeum egyszerre mutatta fel egy kőtár attribútumait, valamint egy olyan múzeumot, ahol maguk a felfedezett terek nyújtották a látnivalót. Egyik eleme egy anastylosison alapuló kiépítés, mellyel sikerült teljes mértékben zárt teret létrehozni egy régészeti területen. A másik nóvum a vasbeton esztétikájával létrejött új födéme volt a déli lakótoronynak, mely a szándék szerint egy épületrész hiányzó felső szintjeire hívta volna fel a laikus látogató figyelmét.

A felújítás ünnepélyes átadását 1938. augusztus 15-én tartották, ugyanezen a napon volt a prímási főszékesegyház búcsújárása is. Az ünnepség-sorozat misével kezdődött, alatta a főszékesegyház ének- és zenekara adta elő Liszt Ferenc koronázási miséjét. A később tartott átadó ünnepségre eljött Angelo Rota apostoli nuncuius, Glattfelder Gyula csanádi és Shvoy

---

[289] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03896, R 03786

[290] *Képeslap az esztergomi ásatásokról, A keleti kapurendszer*, Monostory György, MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/4.

[291] DERCSÉNYI 1934

Lajos székesfehérvári megyéspüspök, Hász István tábori püspök, Meszlényi Zoltán esztergomi segédpüspök, Imrédy Béla és a kormány tagjai, de még a német küldöttség is megjelent az eseményen. 11:30-kor kürtszó jelezte a kormányzó pár érkezését, akiket Hóman Bálint és Bárczy István kísértek. Hóman megtartotta beszédét, majd a díszvendégeket Gerevich Tibor és Lux Kálmán vezette körbe. Lux Kálmán ekkor a sajtónak is nyilatkozott és tömören össze is foglalta az egész munka lényegét[292]:

„Vezérelvünk volt: konzerválni a régit, mindent ugy, ahogy fennállott. Nem kiegészíteni, aminek sok műemlékünk áldozatul esett, mert a kiegészítés nem más, mint az illető szakértő ötletének alkalmazása. Ezzel tették tönkre például a németek a Wartburgot, és nálunk a kassai Dómot."[293]

Lux Géza saját rajzai ellenére szintén úgy fogalmazott, hogy a „stílszerű" kiegészítés kerülni kell: *„Elődeink némely értelmetlen restaurálásával elrontott emlék siralmas sorsába nem törődhetünk bele…"*[294] Apja pedig ekképpen fogalmazott: *„Természetes, hogy a tervezők az egyéniségüknek, ízlésüknek legmegfelelőbb stílust választották az átalakításhoz, s teljesen egyéni volt annak megítélése, hogy mit tartanak a műemlék stílusához illőnek, mit nem. De rendszerint még magát a helyreállítási programot is úgy állapították meg, hogy művészi meggyőződésükhöz minél közelebb álló alkotást létesítsenek. Sokszor teljesen figyelmen kívül hagyták az épület eredeti rendeltetését, az eredeti építési kor embereinek a mai emberekétől merőben eltérő igényeit, és a mai kornak a régitől teljesen elütő társadalmi viszonyait.*[295]

A Magyarság 1934-ben megjelent, még az ásatások legelején publikált cikke is jól körülírja, hogy Lux miként gondolkodott a historizáló szellemben történő, s még a purista helyreállításokról is annak ellenére, hogy őt magát is többen historizáló építésznek tartják: *„A kassai székesegyház eredeti jellegét részben elvesztette a szerencsétlenül végrehajtott restauráció során, a budai koronázótemplom nagyon szép, de eredeti műemléknek mostani restaurált állapotában ugyancsak nem tekinthető. Erősen restaurálták a jáki apátsági templomot is, amelyhez szintén sokat adott hozzá a restauráló művész a magáéból. Az esztergomi várkastély ezzel szemben helyreállítható a maga tisztaságában, eredeti mivoltában,*

---

[292] Az ünnepély része volt, hogy Teleki Pál kultuszminiszter jelenlétében felavatták Antal Károly domborművét, mely Asztrik érseket ábrázolta, amint Szent István fejére teszi a koronát. A dombormű a Szent Tamás-hegy oldalába lett elhelyezve, melynek támfalas kiépítését Várnai Dezső tervezte.

[293] *A kormányzó fényes ünnepség keretében avatta fel Szent István restaurált palotáját Esztergomban*, In: Magyarság, 1938/184.sz., 3.o.

[294] LUX G. 1942/a, 4.o.

[295] LUX K. 1928, 547-8.o.

a munkálatok teljes befejezése után úgy fog állni a várfokon, mintha még tegnap laktak volna termeiben az Árpádházi királyok"[296]

Bár a művészi egységre törekvő helyreállítási metódust megtagadták, nem minden gyakorlati megoldását vetették teljesen el. Tény, hogy a felújítás alatt használtak kváderkő kiegészítéseket is – a kápolna északi része például javarészt utólagos mészkövekkel lett kipótolva, és több esetben helyeztek el másodlagos helyszínre eredeti középkori köveket is. A jelzett faragványmásolatok mellett Möller István állt ki az általa tervezett helyreállítások során, akinek Lux Kálmán a tanítványa volt, de az ő irodájában dolgozott Lux Géza is. Möller az általa alkalmazott gyakorlat szerint ugyan jelezni akarta az új részeket, de nem az anyagok vizuális eltérésével.[297] Ő azonos anyaggal folytatta volna a régi részeket, míg a Luxok narratívája a porozitásában, textúrájával nem konfrontáló, de vizuálisan nagyon is eltérő anyaghasználatot vallotta.

Lepold így írt Lux Kálmánnak Gerevichről 1936 májusában: *„Gerevich elnökkel volt alkalmam hosszabban beszélni. Megdöbbentem a hajlíthatatlan konzervatizmusán. Természetesen helyeslem az elvet, hogy fantáziából restaurálni nem szabad, de a meglévő dolgoknak facsimilékkel való kiegészítését akarnám. Hiszen facsiniléket az egész világon csinálnak. Ha elromlik valamely régi emlék köve, kicserélik uj másolatokkal. Miért kell épen nekünk erről lemondani s téglával kiegészíteni a majdnem teljes iveket. Azután a szentély falának éktelen régi apszisát csak szabad kockakövekkel beburkolni? (…)*

Arról én is lemondtam, hogy a kápolnát úgy restauráljuk, hogy hiányzó tagokat visszaállítsunk, de fogadható állapotba mégis csak kell helyeznünk. Majd erről még beszélünk. Nézettem volna a sekrestye, a folyosó és a fogadóterem vastag várfalát lebontani és vékonyabbal – a réginek megfelelővel – pótolni, hogy a régi térhatást megkapjuk. Ebbe sem akar Gerevich belemenni.

Ha alkalmaztak is néhol faragott kő pótlásokat, a helyreállítás karakterét nem ez határozza meg. Lux Géza kifejezetten elvetette a hangsúlyosabb kiegészítéseket mondván: az új köveken a patina előbb-utóbb megjelenik és egy idő múlva a különbség eltűnne, és a néző így nem tudja megkülönböztetni a régit az újtól.*"*[298] A vörös tégla viszont szinte hatásvadász módon szemlélteti a néző számára, hogy amit lát, az nem egy teljes egészében fennmaradt középkori

[296] *III. István kriptáját keresik a szakértők a romok alatt,* In: Magyarság, 1934/213.sz., 7.o.

[297] Ahogy arra Lővei Pál rámutatott, a zsámbéki romtemplom Möller által tervezett, tégla-kiegészítésekre alapuló helyreállítása főként anyagi korlátok miatt és nem teljes egészében műemlékhelyreállítás-elvi okok miatt alakult ki., LŐVEI 1996

[298] LUX G. 1942/a, 6.o.

építmény. Ahol ennek azonban nincs látványos felülete, ott statikai vagy éppen praktikai okokból a felújítás letér a saját maga által kijelölt útról.

Ez a gyakorlati „csalás” egyáltalán nem szokatlan napjainkban sem. Gondoljunk csak a kortárs helyreállítás-történet egyik kulcsmunkájára, David Chipperfield és a Julian Harrap Architects 2000 és 2009 között zajló Neues Museum projektjére, melynek vezérelve a Friedrich August Stüler tervezte architektúra II. világháborút követő romos állapotának eszményi megőrzése volt oly módon, hogy közben az épület a kápolnához hasonlóan szintén elnyeri kifejezetten zárt és funkcionáló állapotát. A hiedelemmel ellentétben nem minden romos részlet lett 1:1-ben kimerevítve a néző számára. A látványosabb eredmény érdekében néhol Chipperfield „festőibb romosságot”, néhol pedig neutrális kiegészítést, bővítést alkalmazott az üzenet kidomborítása érdekében. Vallotta, hogy nem lehet egy módszer dogmáját alkalmazni a helyreállítás minden egyes négyzetméterén. [299] Adott részre, adott kihívásra, adott módon kell reflektálni – nem volt ez másképpen a régi időkben sem.

E korszak váltásának főbb konklúziója az, hogy a historizáló kiegészítések nem minden megoldását, hanem annak kiindulópontját és filozófiáját tagadták meg. Ahogyan az a századforduló Olaszországának reformjainál is felmerült már a dolgozatban: a lényegi változást az jelentette, hogy immáron nem a művészei egységre való törekvés volt a prioritás. Várnai Dezső ugyan számottevően rekonstruált volna, de nem egy historizáló – azaz nem egy neoromán vagy neogótikus – harmónia vagy összkép megszületéséért, hanem egy minél tudományosabb szempontok alapján megközelített, hiteles esztétika létrejöttéért.

A középkori részletek megkutatását követően, a Szent István-kápolna Lippert József tervezte historizáló enteriőrjét végül nem állították helyre. A Műemlékek Országos Bizottsága éppen a trianoni békeszerződést követő években kezdi felülmúlni az ehhez köthető szemléletet azzal a lépéssel, hogy a türjei templom helyreállításánál nem engedélyezték a barokk kapu elbontását egy középkorias összkép létrehozása érdekében. A határ azonban úgy tűnik, főként a barokk-kori épületekig terjedt csupán, Lippert József historizáló terének elvetése pedig tulajdonképpen a művészi szempontokat szem előtt tartó helyreállítások száműzésének látványos imperatívusza is volt egyben. Ezzel a tettel végképp vonalat húztak a kevésbé tudományos alapokon nyugvó helyreállítások és a modern műemlékvédelem határa között. Bár Lux Géza konkrétan *„jelentéktelennek”* minősítette a még csak meg sem nevezett Lippert

[299] STUMM 2017, 199.o.

József által megálmodott díszítést,[300] ennek ellenére kegyeleti okokból mégis megmentettek pár freskórészletet, melyeket ezek után a bazilika kiállító terében helyeztek el.

Rekonstruktív rajzok a palota felújításának tervezése alatt

Lux Kálmánt főként a Lillafüredi Palotaszálló miatt ismerik, a mai művészettörténet-írás éppen ezért a két világháború közötti időszak historizáló építészeként tartja számon.[301] Elismerően beszélt Steindl Imre főoltáráról a Belvárosi templom terében[302], Schulek Frigyes Halászbástyájáról pedig egyenesen méltató laudációt írt.[303] A fenti idézetekből kiderül, hogy a művészi egység erőltetésével tervezett műemlék-átalakításokat elítélte, a historizálást mint kortárs építészeti tettet azonban becsülte.

A modern műemlékvédelem kulcsmunkájaként ismert esztergomi palotakápolna felújításánál éppen ezért nagyon kardinális kérdés, hogy mit lehet kezdeni azzal a rengeteg, stílben rajzolt rekonstruktív kísérlettel, amely a Várnai- és Lux-hagyatékokban fennmaradt az utókor számára?

A Lux-hagyatékban ráadásul a Szent Adalbert templomról is ismerünk egészen döbbenetes módon kidolgozott, historizáló terveket.[304] **(49. kép)** A hagyaték rajzai neoromán és neogótikus jegyekkel operáló templomot mutatnak. Kidolgozottságuk ellenére „eszményi rekonstrukciók" lehettek csupán, tekintve, hogy nem gondolkozhattak a templom kiépítésében a klasszicista bazilika miatt. Fennmaradtak a hőhomlokzat, a szentélyzáródás[305], és az oldalhomlokzatok tervei is.[306] A torony kialakítása neoromán, és rokonságot mutat Speyer császári bazilikájának esztétikájával.[307]

Az 1930-as évekbeli munkálatok és helyreállítási tervek végül nem terjedhettek ki a nyugati palotaszárnyra, azonban számos eszményi rajz található meg a Tervtárban erről a részről is. Fellelhető egy Várnai Dezső által készített vázlat, mely a nyugati szárnyat és a loggiát tárja elénk. A rajz címe: *Vitéz János építkezései rekonstruktív terv*.[308] A „Szép-teremnek" vagy

[300] LUX G. 1942/a, 6.o.
[301] KOVÁCS 2020
[302] LUX K. 1934, 31.o.
[303] LUX K. 1924, 149-150.o.
[304] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03697
[305] MÉM-MDK, Tervtár, Lux hagyaték ltsz. R 03699, R 03708
[306] MÉM-MDK, Tervtár, Lux hagyaték ltsz. R 03702, R 03703, R 03699, R 03708
[307] MÉM-MDK, Tervtár, Lux hagyaték, ltsz. R 03705
[308] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03958

„lovagteremnek” is megnevezett nyugati palota historizáló rajzai a legdíszesebb módon tárják elénk egy reneszánsz enteriőr részleteit és a lovagterem homlokzatát is.[309] **(29-30. kép)**

Ezek az elképzelések szükségesek voltak egy modernebb helyreállítási attitűd kivitelezéséhez is, hiszen elsősorban azt kellett megérteni: mi is az, amit feltárni és bemutatni szeretnének. Hogyan is nézhetett ki eredetileg a román, gótikus, majd reneszánsz palota Esztergomban? Ott volt Várnai és Lux Géza rekonstruktív kíváncsisága is, valamint a tény, hogy Lux Kálmán újépítésű munkáit tekintve historizáló épületeket tervezett. A rekonstrukcióra törekvő rajzok ugyanakkor a múzeumi tér kezdetben tervezett magyarázó ábrázolásai céljából is készülhettek, melyeknek elkészültéről és a múzeumban történt bemutatásukról sajnos nincsen biztos forrásunk. Akár a fent említett Szent Adalbert székesegyház rajzai is egy múzeumi térbe szánt kép előrajzai lehettek.

Gerevichet az *„50 %-os elv”* alapján a kápolna esetében meg tudták győzni a kiépítésről, de a lakótoronynál ez a szándék nem járt sikerrel: az idézett sajtónyilatkozatokból úgy tűnt, ezzel az építészek is egyetértettek. A lakótoronyról készített fotómontázs, valamint a torony megemelt tégla mellvédfalának kivitelezése azonban mind olyan jelek, amelyek ezt mégis megcáfolják. Erre a meglátásra Várnai Dezső tesz bizonyító megjegyzést visszaemlékezésében: *„Nagyon sajnálatosnak tartjuk, hogy itt, ahol a térlefedés románkori boltozatának kialakítása kétségtelenül biztos a maradványok alapján, nem történt a kápolnához hasonlóan téglakiegészítés, pedig erre még Lux Gézának is van belső távlati képe, igaz, nem tégla-kiegészítésre. Valószínűleg azért készült ez a muzeális lefedés felső megvilágítással, mert Gerevich professzor szerint a teraszról szép rálátás van a kápolna portálé és rózsaablakra, amit valahányszor kint járt a helyszínen görcsösen igyekezett is bizonygatni.”*

A munkálatok oszlopos tagjaként ismert Várnai egy olyan képet tár elénk, miszerint Gerevich a kápolna összképéért, annak minden oldalról történő beláthatóságáért döntött csupán a déli lakótorony tereinek, valamint a Beatrix-terem lapostetővel kivitelezett fedése mellett. Várnai és a két Lux további bővítési és kiegészítési vágyának tehát egy ponton Gerevich elég kérdéses okkal vetett véget, amellyel Várnai még egy másik szempontból sem értett teljes mértékben egyet: *„Kár, hogy a késő gótikus tetőrész kiépítése a feltáráskor rendelkezésre álló elemekből nem valósult meg. Így hát teljesen értelmetlen az egykori épületegyüttes tömege és a látogató és szakember részére egyaránt, sem közelről, sem pedig távolról szemléli is azt.”* [310]

---

[309] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03953
[310] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5
VÁRNAI 1972, 40.o.

A némileg hibás mondat szerint tehát a megvalósult összkép nem tájékoztatta a látogatót arról a vízióról, milyen tömegviszonyok között is helyezkedett el eredetileg a kápolna, ráadásul a homlokzata takarva maradt szinte minden irányból. Egy nézetből lehetett csupán rálátni teljes mértékben: az ominózus, Gerevich akarata szerint megvalósult vasbeton teraszról.

A Tervtárban fellelhető rekonstruktív rajzok az épületegyüttes jobb megértését szolgálták elsősorban, melyeket lapozva jól megfigyelhető az a fokozatos fejlődés, amely végül egy neutrális eredményhez vezet el. Ilyen a korábbi fejezetekben elemzett kápolna homlokzatának átalakulása, avagy az északi homlokzat vendramin ablakának fokozatos eltűnése. A rekonstruktív kísérletek ugyan utaltak historizáló hangnemre, ezeket azonban a tudományos megfigyelések hangsúlyosabb befolyása határozta már meg Steindl vagy Schulek korábbi műemléki munkáihoz képest. Bizonyítják ugyanakkor azt is, hogy Lux Kálmán és Géza, valamint Várnai Dezső – a kísérletek egyre hatékonyabb eredményeivel és megértésével – több helyen Gerevichnél bátrabban léptek volna az anastylosisok és a rekonstruktív kiépítések mezejére.

Átlépni az Athéni Karta határait

Gerevich más területen volt azonban merész: mégpedig a modern hangnemű bővítések esetében.

Rómában, a régészeti lelőhelyek helyreállítása szintén új korszakba lépett Mussolini kormányzása alatt. A Capitoliumi domb és a Titus diadalív között kialakítottak egy antik régészeti területet, s ennek volt része többek között a Curia Iulia is **(52. kép)**, mely egy XVII. századi templomban őrizte római múltját. Ahogyan arról a bevezetőben is szó volt, nem kímélve a későbbi ráépítéseket kiszabadították az eredeti falszövetet, és római lapos téglából épült bővítésekkel igyekeztek a régi épület homlokzatát újraidézni 1930 és 1936 között. Hasonló módon bontották ki a római kori fürdő maradványait a Carlo Fontana tervezte Santa Maria degli Angeli templomból is az 1930-as évek első felében, s Caracalla Thermáinak megmaradt falai is sűrűn rakott új téglákkal nyertek felújított megjelenést.[311] Nem beszélhetünk már historizáló módban tervezett kiegészítésről, mégis azonos anyaggal, és korabeli stílussal történt a pótlás. A hasonló porozitású anyag jól működött együtt az évszázadokat túlélt falakkal, s csak színük és állaguk jelezte újszerűségüket.

Ezzel szemben Esztergomban, a kápolna esetében kőalapra építették rá a vizuálisan is

[311] JOKILEHTO 1986, 355.o.

ellentétet nyújtó vöröses téglát.[312] A különböző méretekben befalazott téglaelemek a középkori, lombard területeken látott homlokzatokat idézték meg. Adaptálták a Forum Romanum példáját, csak itt a római emlékhez illő római tégla helyett, középkori emlékhez köthető lombard téglát adaptáltak.

A Forum Romanum lapostégla bővítésein túl azonban akad a korban példa arra is, amikor a kő fehér esztétikájától a tégla matériájával igyekeztek megkülönböztetni a korokat. A bresciai Capitolium anastylosisa (1937-1945) már inkább eszünkbe juttatja az esztergomi várkápolna esetét. Itt is kihagyhatatlan volt a vasbeton használata az oszlopok összeillesztéséhez, azonban ahol a beton látszódott volna, ott azt a felületet téglatextúrával takarták el.[313]

Aquileia rommezejének Giovanni Battista Brusin által történő ásatása az 1930-as években szintén ismert példa a korszakból. Brusin tárta fel a Forum oszlopsorát majdnem teljes hosszában, aminek egyes darabjait Ferdinando Forlati állíttatta fel az eredeti kövek fehér kövétől nagyon eltérő tégla kiegészítésekkel, 1936-ban.[314] **(53. kép)**

Giovannoni maga is elismerte, hogy olyan végtelenül ideális eset nem lehet soha, amikor kőről kőre, az utolsó eredeti darabig össze lehet állítani egy romemléket.[315] Ennek mentén a kiegészítés egy bizonyos pontig megengedett, de annak megkülönböztethető anyagból kell megvalósulnia. Giovannoni eszményét azok az esetek testesítették meg, amikor az eredeti részek kőből maradtak fenn, és az építészek ezek után téglával folytatták az új hozzáépítéseket. Sokat hangoztatott példája volt a Bariban álló Basilica di San Nicola templomának felújítása. A századforduló után Giovanonni még dicsérte a templom neutrális téglával megoldott kiegészítéseit, míg az 1930-as években ezeket a megoldásokat eltávolították és egy historizáló tónusú nyelvezet lépett a helyébe. (Igaz, ezek az új részletek is jelzésértékű módon, leegyszerűsített faragással lettek kivitelezve.[316])

Ez a példa jól illusztrálja, hogy egységes műemléki dogmák, eljárások, filozófiák törvényszerűen nem működtek. Európában többféle szemlélet volt egy időben jelen, a historizáló helyreállítások megoldásai pedig még az 1930-as években is tetten érhetőek voltak.

---

[312] Kortárs analógiaként a római Forum Romanumon álló Santa Maria in Antiqa együttesében helyet foglaló Sebastei Negyven Mártír kápolnájának helyreállítása áll ma fenn. Az eredeti szerkezet ugyan téglából épült ebben az esetben is, de a belsőtérben látható festett vakolatoktól markánsan különül el a vörös textúra. Fokozza a hasonlóságot, hogy a kapuzat megtalált részleteit az anastylosis módszerével illesztették be a téglakiegészítések közé.

[313] FAIN 2013, 8.o.

[314] SCOTTI 2014, 61.o.

[315] GIOVANNONI 1913, 18-24. o.

[316] CESCHI 1935, 134.o.

Ennek ellenére a szakmai diskurzusban már hangsúlyosan jelen voltak szemléletek és megközelítések, melyeket végül az Athéni Kartával – törvénybe nem – de hangsúlyba tudtak helyezni.

Esztergomban a palota helyreállítása 1938-ban egyszerre mutatta fel az anastylosis egyik legkomplexebb példáját téglakiegészítések kíséretében, míg a déli lakótoronynál konkrétan látszó vasbeton födémet építettek a modern kor érzékeltetésére. Képzeljük csak el, mindez milyen hatalmas kontrasztot jelentett: az Athéni Karta és bő 30 évvel létrejötte előtt már a Velencei Karta elvei csaptak itt össze.

A vasbeton ennyire direkt módon történő szemléltetése valóban az 1964-es Velencei Karta szemléletét előzi meg, mely a modern technológiák láthatóságát kezdeményezi. Az Athéni Karta inkább ezek rejtett alkalmazását népszerűsítette, és az új kiegészítéseket finomabban, szerényebben kommunikáló módon képzelte el. Tárgyalása során főként az olaszok és a görögök támogatták a vasbeton rejtett használatát műemléki helyreállítások alkalmával, de szószóló volt Pierre Paquet is, aki a francia katedrálisok helyreállításánál tapasztalható előnyeivel hirdette a vasbeton értékét.[317] Az anastylosis kifejezést maga Nikolaos Balanos vezette be, aki 1895 és 1940 között az athéni Akropolisz újjáépítési lépéseit irányította. Balanos athéni és Arthur Evans krétai munkái is bebizonyították erre az évekre, hogy egy olyan eljárásról van szó, ami viszonylag gyors és olcsó, beépíthető és könnyen adaptálható. A vasbeton mellett szólt tűzállósága és – akkoriban még tévesen vélt – tartóssága is. Ez főként a mediterrán klímára volt értendő. **(54. kép)**

Pompeii-ben mind a téglával történő kiegészítés, valamint a rejtett vasbeton technológia használatos volt. Sőt, a XX. század elején még vaskonstrukciókkal kialakított, modern védőtetőket is építettek, amellyel például a Tudósok házának mozaikos kútját óvták a környezeti hatásoktól.[318] Pompeiiben a merészebb helyreállítások valójában De Petra alatt kezdődtek, először a *Casa delle Nozze d'Argento* korinthoszi átriumát konzerválták és látták el új tetővel.[319] A *Casa di Vettii* helyreállítása bizonyos szempontból szintén megelőzte az 1931-es Athéni Charta szellemiségét. A korábban napvilágra került házakkal ellentétben ennek a romnak az esetében azonnal gondoskodni igyekeztek az állagvédelméről a feltárást követően. Stilizáló megoldásokkal egészítették ki ugyan az épület tetőszerkezetét, de ebben az esetben

[317] FAIN 2013, 6.o.
[318] DE CARO 2015, 20.o.
[319] u.o., 19.o.

már nem az eredetihez hasonló, azaz tradicionális anyagokból, hanem rejtett betonszerkezettel kivitelezték az újjáépítést.[320]

A vasbeton jótékony szerepe tehát az Athéni Kartában már több precedenst követve rögzítve lett, viszont egy valamit nem abszolváltak e futótűzként terjedő anyagnál: az pedig a nyers, látszó felülete. Balanos a Parthenon esetében már láttatta néhol a betont, amit el is ítéltek saját korában.[321] Az Athéni Karta tárgyalásakor felmerült az is, hogy amennyiben elkerülhetetlen a betonfelület mutatása, ott hozzáadott pigmentekkel, az eredeti falszínhez hasonlatos árnyalattal kellene színezni magát a betont, vagy le kell vakolni annak felszínét. Az 1930-as években Amedeo Mairui herculaneumi helyreállításai során is alkalmaztak betont, de az eredeti vulkáni hamut keverték homok helyett a cementhez.[322] Híres korai anastylosis a Selinunte C temploma Francesco Valenti-féle helyreállítása is[323], ahol a betonfelületek látszó részeinél egy nagyon porózus, szinte lyukacsos hatást akartak elérni, hogy úgy tűnjön, a beton igazából porózus puha mészkő.

A vasbetont rejtett módon nemcsak az ókori, de már a középkori emlékeknél is alkalmazták. Olaszországban a XIX-XX. század fordulójának Boito-, és Giovannoni-féle helyreállítási elvei alkalmazásakor a középkori épületek felújítására fókuszáltak főként a római romok konzerválásával szemben. Ez talán az egyesítés óta növekvő nacionalista attitűd egyik következménye is lehetett. Lényegében – Magyarországhoz hasonlóan – a középkori emlékek reprezentatív felújítása nagyobb nacionalista hangnemmel bírt még Mussolini előtt.[324]

Fontos példa a viterbói pápai loggia 1900-as rekonstrukciója. **(55. kép)** Az árkádsor a San Lorenzo katedrálist körbeölelő komplexum, azaz a püspöki, majd 1257 és 1281 között a pápai palota egyik díszes eleme volt, amely a Sala del Conclave csarnokába vezetett valaha.[325] A loggiát a XVI. században beépítették, a középkori palotát pedig a XIX. században átalakították historizáló stílusban.

Cezare Pinzi 1897-ben kezdte meg kutatásait az épületrész falain. Ekkor fedezte fel, hogy számos középkori mérmű-részlet tulajdonképpen megőrződött a loggiaból, az árkádívek faragványai csupán be lettek később falazva az új szerkezetbe. 1900-ban az Oktatásügyi

---

[320] SALASSA, 98.o.
[321] FAIN 2013, 7.o.
[322] PESARESI 2019, 16.o.
[323] SANTORO 2014, 3.o.
[324] VALTIERI 2005, 283. o.
[325] IV. Sándor után IV. Orbán pápa, X. Gergely, XXI. János, III. Miklós és IV Márton pápa székhelye is itt volt, utóbbi azonban 1281-ben Orvietoba telepítette székhelyét. A pápák a loggia árkádívei között tarthatták legfontosabb beszédeiket a nép számára. A loggia közepére egy kutat is építettek a XV. században, az elkövetkezendő századokban azonban az árkádokat befalazták, majd a tetőszerkezet is beomlott.

Minisztérium felkérte Giulio De Angelist egy helyreállítási terv elkészítésére, míg a torinói *Scuola d'applicazione per gli Ingegneri di Torino* szakemberei elvégezték a falak statikai felmérését is. Giovanni Nottola viterbói kőfaragó a szakemberek jóváhagyása után megbontotta a szerkezetet, egyenként számozta az eredeti a köveket, míg a római *G. Gabbelini di Roma* társaság megtervezte az új teherhordó gerendastruktúrát. A vázra szigorú számozás útján kerültek vissza ezután az eredeti kövek, ám érdemes megjegyezni, hogy a hiányzó faragványokat Nottola a középkori részletek alapján fascimilékkel pótolta. [326] Ez a viterbói anastylosis már kulcsfontosságú precedens az esztergomi palotakápolna rekonstrukciójának elemzéséhez.

Az 1908-as messinai földrengés után a vasbetonnal történő helyreállítás ismét nemzetközi visszhangra lelt. Messina katedrálisa nem sokkal az esztergomi eset előtt éledt újjá poraiból. Kardinális különbség, hogy nem régészeti leletek visszaépítéséről volt szó, hanem az eredeti összkép tudatában álltak neki a helyreállításnak. Ennek ellenére még nagyobb különbség, hogy barokk elemeit nem építették vissza és főhomlokzatának nyílásrendszerét, oromzatát is historizáló szellemben tervezték át. A visszaépítés elvét tekintve így kifejezetten az esztergomi kápolna helyreállításával ellentétes példával van dolgunk, egy fiktív középkori épület született, viszont a vasbeton szerkezetek és középkori fragmentumok technikai ötvözésében már előzménynek mondható. Ebben az esetben ráadásul többnyire újonnan készített műformákat is alkalmaztak az épen maradt eredetiek mellett.

A fenti példák is egyértelműsítik, hogy a régészeti faragványok felhasználásával, de rejtett vasbetonnal történő rekonstrukció nem volt ekkor már előzmény nélküli Európában. A látszó vasbeton szerkezettel történő torony-lefedés azonban kifejezetten radikális lépésnek volt mondható.

A kortárs födém elgondolkodtató a Giovannoni elveit is szem előtt tartó Gerevich miatt. Az olasz szakember kifejezetten elítélte például a szintén 1930-as években elkészült, jól látható beton támpillért a paviai katedrális oldalán.[327]

Gerevich azonban úgy vélte, hogy a déli torony neutrális fedésével képesek műemlék-hamisítás nélkül megvédeni a romokat az időjárás viszontagságaitól. Egy hasonló elven működő bemutatást ismerünk a két világháború közötti Rómában is: a bevezetésben már szóba került az Ara Pacis Augustae oltár, mely a Campo Marzio területén állt valaha. Ez a terület folyamatosan épült be az évszázadok során, és 1903-ban indultak meg az első komolyabb

[326] VALTIERI 2005, 285.o.
[327] JOKILEHTO 1986, 355.o.

ásatások a maradványok felkutatására. A nagyszabású munkáknak azonban félbe kellett szakadniuk a történelem viszontagságaiban. 1937-ben került újra előtérbe az Ara Pacis kérdése. Az oltárra épült palota miatt az engedélyeztetések ugyan problémákba ütköztek, de mindaddig a korábban előkerült fragmentumok összeillesztésére megkezdődhettek a kísérletek[328] és felmerült egy újabb problematika is: az elhelyezés kérdése. Lehetséges megoldásnak tűnt Diocletianus termáinak egyik helyiségében elhelyezni a darabokat, de felmerült még Augustus császár mauzóleuma is mint befogadó épület. 1937. szeptember 23-án azonban Mussolini Vittorio Ballio Morpurgot, a mauzóleumot keretező tér tervezőjét bízta meg azzal a feladattal, hogy ne egy múzeumba helyezzék az oltár maradványait, hanem tervezzen számára egy „vitrint", amelyet a mauzóleum mellett építhetnek fel. [329]

Mussolini maga jelölte ki a Via Ripetta és a Lungotevere közti területet az építkezésre. Végül az összeállítást Giuseppe Moretti vezette, segítségére Guglielmo Gatti építész volt, az önálló múzeumi pavilont pedig Morpurgo jegyezte. Az idő nem dolgozott a tervezőknek, hiszen Augustus császár születésének 2000. évfordulója a végéhez közeledett, és többek között ez lett az oka annak, hogy az eredeti tervek leegyszerűsödtek. Igazi travertin helyett a pavilon támasz-elemei csupán festett betonból készültek például el.[330] **(56-57. kép)**

Az épületet hasonló hibák jellemezték, mint az esztergomi mennyezet üvegtéglákkal megvilágított vasbeton szerkezetét. A struktúra nem felelt meg egy műemlék klimatizációs feltételeinek, a kőelemek lassan leváltak az illesztésekről, az emlék ráadásul abból a szempontból még veszélyeztetettebbé vált, hogy Mussolini új piazzája a nagy autós forgalom miatt folyamatos rázkódásnak tette ki az épület alapzatát.

Bár e fenti itáliai példák – köztük az Ara Pacis védőépületének esete is – egy-egy kiragadott jellemzőjüket tekintve valóban összeegyeztethetőek az Esztergomban megvalósultakkal, sokuk mégis valójában egyidőben készült az esztergomi palota helyreállításával. Az Ara Pacis Augustae védőépülete ráadásul még bizonyos értelemben későbbi is, tekintve, hogy az esztergomi torony vasbeton koszorúja már 1936-ban készen volt. Ki lehet jelenteni ennek tudatában, hogy a palotakápolna rejtett vasbetonnal történő anastylosis arányai, méretei, megoldásai miatt kiemelkedik a nemzetközi helyreállítások sorából. John H. Stubbs a műemlékvédelem nemzetközi történetét összefoglaló nagymunkájában konkrétan az anastylosis tökéletes megtestesítésének nevezi ezt a helyreállítást. A kápolna véleménye szerint

[328] ROSSINI 2012, 94. o.
[329] CONLON-KESSLER 2014
[330] ROSSINI 2012, 113.o.

nem csak bemutat, de interpretál és konzervál is eredeti faragványokat egyben.[331] A lakótorony vasbeton födéme ugyan technikai és illeszkedési megoldását tekintve még kezdetleges volt, de elvét és megjelenését nézve egyenesen korát előzi meg, amelyet nyomatékosított az a tény is, hogy ilyen intakt, szinte teljes terek eltemetve nem kerültek elő a föld alól középkori építmények esetében.

Figyelemreméltó, hogy Gerevich Tibor ilyen párhuzamosan gondolkodott az európai műemlékvédelem főbb szereplőivel és az anastylosis eljárások tekintetében ennyire kortárs módszereket alkalmazott a műemlékvédelem nemzetközi viszonylatában is. A korábban már előkerült idézet juthat ennek kapcsán eszünkbe, melynek üzenete ebben a munkában abszolút újraértékelődik és tisztában lehetünk vele, hogy a palota kiépítése egy nagyobb kulturális törekvés építőköve volt, nem pusztán a magyar műemlékvédelem egyik ambiciózus fejlesztése:

„Ez az áttörés, ha meggondoljuk, természetes, történelmi következmény is egy olyan nemzetnél, amely históriájának legszebb századaiban olasz dinasztiát, az Anjoukat látta trónján, amely a "nagy" jelzővel egy olasz származású uralkodóját, Nagy Lajost díszítette, s amely Mátyás királlyal elsőnek vezette be az olasz reneszánsz szellemet egy Itálián kívüli államban.”[332]

[331] MAKAŠ-STUBBS 2011, 239.o.

[332] **Megyery Ella:** *A kultuszminiszter római utja s a magyar olasz kulturkapcsolatok., Beszélgetés Gerevich Tiborral az olaszországi magyar manifesztációkról.*, In: Magyarság, 1927/47.sz., 5.o.

A Székesfehérvári Romkert kiépítése

„Esztergomban sikerült felszínre hoznunk magát az épületet, míg Fehérvárott csak az alapfalak egy része került elő, olyan töredékekkel, amelyeket nem lehet eredeti helyükre visszarakni. Ez az alapvető különbség szabta meg módszereinket is.”[333]

A Romkert víziójának megszületése

Székesfehérvár Esztergom mellett a legfontosabb középkori központ a Magyar Királyság történelmében, ám a Szent Anna-kápolna, valamint a barokk székesegyház egyes részein kívül nem volt jelképszerű középkori emléke a városnak. Az ásatások gondolata 1935-ben fordult komolyra, hiszen ismert tény volt, hogy a föld alatt ott rejtőzik a XI. századi eredetű, Nagyboldogasszony-bazilika maradványa.

1848-ban ugyanis már Érdy János irányítása alatt megkezdődtek a hajdani királyi székesegyház feltárási munkálatai, melynek keretében rá is találtak III. Béla és Antiochiai Anna sírhelyére – az egyetlen fennmaradt királyi nyughelyként. A székesegyház hajójának tizennyolc oszlopából tizenhatnak elő is kerültek a talapzatai. Henszlmann Imre irányítása alatt 1862-ben folytatódott az ásatás, de kutattak a területen 1874-ben, valamint 1882-ben is. **(58. kép)**

A bazilika keleti kiterjedése felett ezekre az időkre a barokk püspöki palota épülete épült rá, déli részén pedig a Rákóczi utca folytatása haladt itt immáron keresztül. Az ásatások területe behatárolt maradt és annak érdekében, hogy az időjárásnak ne legyenek kitéve az értékes maradványok, visszatemettek minden romfalat. Fél évszázaddal később Gerevich már célzott programmal és kultúrpolitikai háttérrel, ebből kifolyólag pedig elég anyagi forrással indult neki az új feltárásnak.

A város előterjesztése az ásatásra 1936. március 18-hoz köthető.[334] A ceremoniális miniszteri kapavágásra 1936. április 16-án, a valódi munka megkezdésére pedig április 29-én került sor.[335] **(59. kép)** Gerevich egy újságnak adott nyilatkozatában úgy fogalmazott, ez a munka azért olyan kiemelkedő, mert míg a pécsi vagy kalocsai bazilikák már nem tudnak pontos képet adni a XI. századról, addig Székesfehérváron az újkorban a romokra javarészt nem épült már semmi, így hiteles nyomokat találhatnak akár még az első építési fázisról is.[336] Az ásatáson túl Székesfehérvár vezetése szintén célként tűzte ki, hogy az 1938-ban tartandó Szent István emlékévre nem csupán feltárja, de rendezi is a területet. Ennek keretében jött létre a

---

[333] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1710/209
[334] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1935/166.
[335] LŐVEI 2001, 380.o.
[336] *Mátyás király palotájára bukkantak-e rá Visegrádon?*, In: Ujság, 1936/27.sz., 29.o.

romok látogatható látványkertje, egy múzeumi célra létrejött kőtár, valamint a Szent István tiszteletére emelt mauzóleum.

A székesfehérvári fejezet egyik legnagyobb kérdése, hogy sikerült-e jelen esetben valóban Szent Istvánhoz köthető épületrészleteket találni, hiszen az emlékév kapcsán Esztergomban főként III. Béla korából találtak igazán értékes architektúrákat. Ekkor már folyamatban voltak a visegrádi ásatások is, ahol ugyebár szintén nem számíthattak Szent István korára jellemző értékekre, s inkább a Mátyás-kultusz élvezett abban a helyzetben prioritást. Ily módon az emlékév és a Horthy-korszak Szent Istvánhoz fűződő perspektívájában Székesfehérvárban volt minden remény egy az államalapítóhoz köthető felfedezésre.

Kezdetben nem csupán a bazilika területén reménykedtek eredményekben – a másik nagy cél a székesfehérvári „sziget”[337] ásatása lett volna: *„De a legértékesebb leleteket az úgynevezett „sziget“ feltárásától várják. Ez a sziget a régi Fejérvárt övező mocsárból emelkedett ki és ezen épített zárdát és „hospitál“-t a keresztes háborúk lovagrendje, a Johanitarend. Ez a kolostor és kórház a történelmi feljegyzések szerint 1601-ben még állt. Hóman Bálint történettudós megállapítása szerint itt kell lenni II. Géza felesége, Eufrosina királyné sírjának.”*[338]

Gerevich Tibor 1938-as monográfiájából az is kikövetkeztethető, hogy egy királyi épület feltárásában is reményt láttak: *“Hihetőleg háza is volt ott a királynak, bár eddig semmi emlékszerű nyoma nem került elő. Henszlmann ásatási felvételein a bazilika északi oldalfala közelében találunk oly alapfalakat, amelyek alaprajza világi épületre mutat, s ez lehetett akár a prépostság, a társas káptalan, akár a királyi szállás, aminek eldöntése további ásatásokra vár.”*[339]

Lux Kálmán kezdeti hozzáállása szerint minden remény meg volt arra, hogy Székesfehérváron is olyan nagyszerű leletek kerülnek napvilágra, melyek egy szinten emlegethetőek majd az esztergomi felfedezés jelentőségével.[340] Mint az a következő fejezetekből kiderül, Székesfehérvár igazán a királysírok kapcsán élvezett kiemelkedő figyelmet. *„Most, hogy egyre mélyebbre jutunk, feltétlenül ráakadunk olyan sírkamrára, amely a törökdulás és a német zsoldosok „felszabadító” hadjárata során a sirrablók figyelmét elkerülte. Az ásatás méretei már kezdenek kibontakozni, Természetesen ma még nem*

---

[337] Az egykor mocsaras jellege miatt szigetnek is nevezett területen a johannita lovagok rendháza állt; az Aranybulla hét példánya közül is őriztek itt egyet.

[338] **B. Szabó István**: *Februárban megkezdik az ásatásokat Székesfehérvár árpádkori emlékei után*, In: Magyarság, 1936/27.sz., 16.o.

[339] GEREVICH T. 1938/b, 76.o.

[340] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/6

jósolhatunk különösebb eredményeket…"[341] A MOB szakemberei egy királysír felfedezését az esztergomi kápolna feltárása alatt is várták, ilyen eredményt azonban nem sikerült elérni. A király-kultusz szempontjából Székesfehérvár és a királyi temetkezések helyszínéül szolgáló bazilika több reménnyel kecsegtetett.

A bazilika feltárása és romjainak bemutatása szintén a Szent István emlékévnek köszönhetően nyert anyagi támogatást egy esetleges kiépítésre, melynek a mikéntje vált kérdéssé. A MOB ezt taglaló ülésén egy múzeum megszületéséről született döntés, melyről megfogalmazódott az igény, hogy Esztergomtól eltérően *„inkább tudományos legyen, mintsem szemléleti"*. Szót ejtettek a hangulatos kertészeti miliőről, a didaktika fontosságáról és a tudományosság és esztétika egységét hangsúlyozták a jelenlévők. Elhangzott az ülésen még egy nagyon fontos mondat, aminek köze lehet ahhoz, hogy végül mégsem sikerült az esztergomi munkával összehasonlítható építészeti megoldást eszközölni: *„… műszaki, építészeti fölvételek, képzeleti rekonstrukciók is megvilágítanák Szent István bazilikáját"*[342] a múzeumban. Igény keletkezett tehát az elméleti rekonstrukciók edukatív szerepére, minthogy hipotetikus kiépítésre és a romok bárminemű bővítésére ekkorra már nem láthattak lehetőséget.

A sajtóban olyan hírek kerültek napvilágra az ásatás kezdeti időszakában, miszerint egy bizonyos, újonnan épített mauzóleumban szerették volna kiállítani a Szent István hermát a zágrábival egyetemben, valamint szó esett érintőlegesen arról is, hogy az új múzeumba szállítanák vissza Gizella királyné maradványait.[343] Nagy vállalkozásról volt tehát szó, és némileg konfrontáló kettős cél kezdett körvonalazódni a koncepcióalkotás hajnalán: a tudományosság és egy pátoszt szolgáló emlékhely összekapcsolása látszott körvonalazódni. Politika és tudomány akart egy építményben párhuzamosan megjelenni.

Az elkészült műben végül a romterület részét képezte egy régi korokra reflektáló kegyhely, mely valahol ellentétes a tudományos hitelességre törekvő szemlélettel. A dolgozat székesfehérvári romkerttel foglalkozó egysége azzal is foglalkozik, hogy a terület mennyiben tekinthető tehát sokkal inkább politikai és ceremoniális háttérnek, és mennyiben tud valóban tudományos igényeket kielégítő múzeum lenni az 1938-as emlékévre.

A disszertáció ezen része tisztázná az építéstörténet kérdéses részeit és a stíluselemzésre is próbát tesz, habár ez nem előzmény nélküli a művészettörténet-írásban.[344] Ennek ellenére a

---

[341] *Tizenöt földréteg alatt keresik a székesfehérvári ujabb királysírokat*, In Nemzeti Ujság, 1936/141.sz., 12-13.o.

[342] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1936/19/a

[343] *Múzeumalapítással és királyszoborral készül Székesfehérvár Szent István halálának 900 éves évfordulójára*, In: Nemzeti Ujság, 1935/190.sz., 3.o.

[344] A Székesfehérvári Romkert a doktori szempontjából az egyik leginkább publikált téma. Ez főként annak a 2016-ban megjelent tanulmánynak is köszönhető, mely az együttes terveinek történetét és építéstörténetét dolgozta

műemlékvédelem történetének, valamint a romhelyreállítások történetének szempontjából, egy sajátos megközelítéssel lehet még újat mondani Lux Géza és Lux Kálmán épületegyütteséről. Dercsényi Dezső,[345] valamint rá hivatkozva Lővei Pál[346] is Lux Gézát nevezi meg az együttes építészeként, a falra kihelyezendő emléktáblára akkoriban pedig Lux Kálmán a projekt egyik vezetőjeként van feltüntetve, míg tervezőként valóban Lux Géza.[347] Az ásatás és az építkezés szakmai irányítója Lux Kálmán volt, a tervek javát viszont valóban Lux Géza írta alá. A fejezetrészekben ennek kifejtése is feladat, valamint látni lehet, hogy apa és fia tervváltozatai új gondolatokkal járultak hozzá a historizáló attitűd és a modern műemléki elvek dilemmája ügyéhez is.

A tervezés elemzése mellett kiemelt helyet foglal el annak tisztázása, hogy az építészi koncepció összeegyeztethető-e a székesegyház kutatóinak Szent István korabeli székesegyházról alkotott elképzeléseivel. Végül, de nem utolsósorban az épület jelentőségének és funkciójának hasznosságát érdemes megkérdőjelezni, a Székesfehérvári Romkert ugyanis úgy él emlékezetünkben, mint egy rekonstrukciós problémára adható ideális válasz, valamint egy nyílt és oktató jellegű kőtár megteremtése a városlakók ismeretterjesztő tájékoztatására. Ennek ellenére érdemes feltenni a kérdést, hogy napjainkban, és átadása utáni idejében valóban beváltotta-e a hozzá fűzött reményeket? Valóban ideális válaszként szolgálhatott egy lerombolt magyar középkori műemlék méltó bemutatására?

A dolgozat külön épületrészek szerint taglalja az együttest. **(60. kép)** Külön egységet jelent a romterület a székesegyház fellelt alaprajzával, külön részt a romterület északi és keleti sarkán, L alakban húzódó kőtár, valamint az ehhez délen csatlakozó önálló mauzóleumi tömb is külön vizsgálandó. Szintén önálló fejezetrészben elemzem a déli kapukompozíciót, valamint az úttest déli oldalán felfedezett apszis környezetét. Ezeken kívül az épületegyüttes sajátos részét képezi a püspöki kert elhatárolását szolgáló, nagy műgonddal megtervezett, és a kiállítás részét képező kerítésfal is.

fel, elemzi a Szent István szarkofágjának tulajdonított műtárgy jelentőségét a korszakban, vizsgálja a kőtár faragványainak történetét is, akárcsak az itt rendezett politikai és nemzeti ceremóniák szerepét., SZIM KÖZLEMÉNYEI 2016

[345] DERCSÉNYI 1943/a, 65.o.

[346] LŐVEI 2001, 381.o.

[347] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1710/108

A Székesfehérvári Romkert tervváltozatai

A munkálatok valójában akkor kezdődhettek meg, amikor Székesfehérvár püspöke engedélyezte a püspöki palota kertjében történő ásatást. A püspökség kikötötte, hogy a MOB-nak kell gondoskodnia az ő területük zavartalanságáról és bárminemű esetleges rongálást is a Bizottságnak kell majd megtérítenie.[348] A formális, Hóman Bálint részvételével zajló kapavágásra említetten 1936. április 16-án került sor, és ahogy Marosi Arnold fogalmazott, e kapavágás volt a *„megindítója olyan magyar jövőnek, mint aminőnek kezdetét e kövek jelentették, amelyeket itt feltárni kívánunk"*[349] 1936. december 18-án Hóman a romokat műemlékké is nyilvánította az 1881. XXXIX törvénycikk értelmében, a véglegesített és általa jóváhagyott terveken pedig az 1937. június 18-i dátum olvasható.[350]

A föld felforgatása kezdetben komoly kihívásokkal küzdött, hiszen a talajban 5000 woltos villanykábelek, vízvezetéki főnyomócsövek is húzódtak, de a város minden segítséget megadott, hogy ezek a kihívások elháruljanak. Az ásatások közben a tervezés folyamatosan új irányt vett, a Lux-hagyatékban pedig fellelhető több tervváltozat is a területre.

Lővei Pál nem mindegyik változatot kiemelve, de felállított egy sorrendet 2001-es tanulmányában. Ugyanezen írásában fejtette ki, hogy ugyan stilisztikai szempontból nem elemezi az épületet, de e munka megkezdéséhez egy bizonyos MOB irat jelentené a kiindulópontot. Ebben Gerevich Tibor kért miniszteri hozzájárulást 1937 májusában arra vonatkozóan, hogy az ásatásokra szánt hitel terhére Lux Kálmán és Géza egy olaszországi tanulmányútra utazhasson. *„Az út célja, hogy a székesfehérvári ásatások tervezett bemutatása okán a koraromán téglaépítmények felületi kezelését a helyszínen tanulmányozhassák"*.[351] A kért városok Velence, Torcello, Murano, Padova, Ferrara, Pomposa, Bologna, Ravenna, Firenze, Arezzo, Róma, Assisi, Ancona, Trieszt és Aquileia voltak.[352]

Az első tervváltozat a romkert épületegyüttesére

Elsősorban a telekviszonyok alakulása segíthet meghatározni a tervrajzok sorrendiségét. A legkorábbi rajzon[353] a kőtár tömege még közvetlenül a bazilika négyzetes, északkeleti

---

[348] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1936/443

[349] *Megtörténtek az első kapavágások a püspökség kertjében a Nagyboldogasszony-templom és királysirok feltárásának munkájához*, In: Fehérvár, 1936/89. sz.

[350] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1937/379
MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7308; R 7323; R 7330; R 7414

[351] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1937/310

[352] u.o.

[353] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03472

mellékterétől indult volna.[354] A ma ismert mauzóleum helyén ugyanis eleinte az úgynevezett Eisenbarth-ház állt, melynek kertje belenyúlt a püspökség telkének vonalába. **(61. kép)** A kincstár később megvette a püspökség kertjének egy részét, a város pedig átengedte a Rákóczi utca azt a szakaszát, amely a püspökség mellett haladt, és csere útján megszerezték az Eisenbarth-házat is még 1936-ban. Az ezen ingatlanhoz tartozó udvari épületeket ugyanezen év elején, az emeletes lakóházat pedig csak az év végén bontották le.[355] Az első tervváltozaton még nem gazdálkodtak az Eisenbarth-ház telkével, tehát még valamikor 1936. áprilisa és 1936 év vége között születhetett.

Már ezen a variánson számolhatunk az itáliai hangnem meghatározásával, amelyet az esztergomi palotakápolna ráépítésének stílusa is kijelöl. A terv árkádos épületén egyelőre csak egyetlen szárny látható, északon nyolc árkádívvel megkomponálva, keleti traktusában azonban egy kiugró tömeg emelkedik, mely a mauzóleumi architektúra elődjének is betudható. Az épület homlokzatán három apró körablakot is látni, amelyek akár a maihoz hasonló áttört, kőfaragványos rondók elődeit idézhetik meg egyszerűsített formában.

Az épület a rajzon letisztult – sík homlokzatait egyszerű árkádívek tagolják, ám az épület keleti és nyugati lezárásánál már ott látjuk az árkádívekkel megtört oromfalat is. Ezen koncepció szerint a Prohászka Park felől nyílt volna egy hangsúlyos bejárat.[356]

A rajz figyelemre méltó apropója a jobb alsó sarokban látható kísérleti skicc is, amely egy komplett templomtömeget láttat. A sziluett az esztergomi kápolna homlokzatával mutat rokonságot, ám északról, a mellékkápolna tömege mellett egy harang-fal is helyet kap a síkszerű oromzat kialakítása mellett. Zavarba ejtő, de nagyon hasonló skicceket fedezhetünk fel Várnai Dezső rajzfüzetében is,[357] ahol ráadásul a romkert következő fázisaiban véglegesedett tömegfelépítés kezdetleges formáit is határozottan látjuk megfogalmazni. A skicceken szintén az esztergomi palotakápolna monofastigiata megjelenésű homlokzatát ismerhetjük fel a mauzóleum helyén, így kezdetben ennek a koncepciója is felmerülhetett Lux és Várnai közös gondolkozásában. **(64. kép)**

---

[354] Lővei Pál is ezt a rajzot gondolja a legkorábbi elképzelésnek., LŐVEI 2001, 382.o.

[355] DEMETER 2017, 37.o.

[356] Bár a püspökség kezdetben minden felelősséget a MOB-ra hárított a saját területére vonatkozóan, egy ponton már a gazdasági udvarát is kiürítette az ásatások folytatása kedvéért, és a Bizottságot is „*felmentette azon kötelessége alól, hogy a Lakatos-utca felől külön kapubejáratot építsen a mai püspöki gazdasági udvar részére.*" MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/36

[357] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 324

Ez az első tervfázis az országút déli oldalán felfedezett, románkori apszis maradványainak kiépítésével is igen látványos módon foglalkozik. Hogy ennek okát megértsük, érdemes közelebbről is megismernünk a szóban forgó apszis modern-kori történetét.

A Rákóczi utca folytatásánál egy később felfedezett, tévesen egy gyulafehérvári (Alba Julia) rajzokat tartalmazó mappában talált rajz alapján kezdtek el kutatásokat végezni 1936-ban. A lap 1777-ben született Alba Regiaról, és tulajdonképpen ennek alapján adott Lux próbaásatásra utasítást az úttest déli oldalán is.[358] Ennek meg is lett az eredménye, ugyanis ezen a ponton újabb falakra bukkantak, köztük egy apszis részletére is. Kiss Dezső építésvezető visszaemlékezéséből úgy értesülhetünk, hogy az apszisra romantikus módon Szent István király ünnepe előtt éppen egy nappal, 1936. augusztus 19-én találtak rá.[359]

A székesfehérvári munkálatok esetében ugyan tudatosult, hogy az esztergomi felfedezéshez hasonló tereket nem fognak felfedezni, de újabb királysírokban nagyon is reménykedtek: „*Egyik-másik márványfedelű sírban négy-öt ember csontvázát találták meg összedobálva, a másik sir pedig egészen üres volt. Kétségtelen, hogy ezek- közt a csontok közt vannak II. (Vak) Béla, II. István, IV. István, Álmos herceg, Albert király, az igazságos Mátyás király, Nagy Lajos és Szent Imre herceg csontjai. (...) A már befejezett ásatásnak legnagyobb eredménye, hogy sikerült felfedezni és kiásni Szent István király temetési kápolnájának gyönyörű épségben maradt apsisát, azt a kör alakú falat, amely az oltár mögött a kápolnát lezárta. Szent István bazilikája faragott kőből épült, a bazilika szentélye csupa arany mozaik volt, ebből jó pár maroknyit találtak az ásatások során.*[360]

Szent István sírkápolnáját látták tehát bele e kisebb apszis csonkjába. Az első magyar király sírhelyének felfedezése kulcsfontosságú volt az emlékév és a Horthy-korszak Szent István kultusza szempontjából, de a székesfehérvári munka kezdetekor a Horthy-korszak Mátyás-kultusza sem jelentett kevesebb nyomást a kutatókon. Egy sajtócikk – nem kissé zsurnaliszta – idézete alapján Mátyás nyughelyét még akár bizonyos épületek lebontása árán is tovább keresték volna.[361] Kiss Dezső építésvezető hagyatékban bukkanhatunk Polczer Ferenc kérvényére is, aki jutalom ellenében Mátyás király sírkápolnájára vonatkozó adatokat

---

[358] *Lux Kálmán dr. nyilatkozik Szent Istvánnak Székesfehérváron feltárt családi sírkápolnájáról,* In: Magyarság, 1936/200.sz., 7.o.

[359] MÉM-MDK, MÉM, Kiss Dezső-hagyaték, Gy.sz. 287/1972

[360] *Szent István palotáját és templomát ásták ki Székesfehérvárott,* In: Friss Ujság, 1938/35.sz. 2.o.

[361] *Mátyás király sirját keresik a székesfehérvári ásatásoknál.,* In: Nemzeti Ujság, 1936/125.sz., 12.o.

szolgáltatott volna Lux Kálmán részére.[362] Ez a nyom egy másik korabeli híradás miatt is említésre érdemes:

„Székesfehérvárról jelentik: Az ásatások során hétfőn reggel a Bazilika téri, gyepsziget mellett, ott, ahol eddig Mátyás király sírkápolnáját sejtették, egy régi kápolna félköralakú apsis fala került napvilágra. Dr. Lux Kálmán, a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke, az ásatások vezetője már a munkálatok megkezdésekor kifejezést adott annak a véleményének, hogy Mátyás király sirkápolnája aligha állhatott ezen a helyen és most kétségtelennek látszik, hogy a legújabban kiásott alapfalon Nagy Lajos sirkápolnája állt."[363]

Bár egy korabeli újságcikknek feltétlen hitelt adni tévútra vezethet, a szerző szerint Lux Kálmán saját nyilatkozatáról van szó, aki ezek szerint kezdetben Nagy Lajos sírkápolnáját látta a fellelt romokban. Hogy mikor lett a sajtóban ez az apszis mégis Szent István sírjához kötve, az pontosan nem ismert, de a minisztériumtól kért jelentésben már konkrétan úgy hivatkoztak rá[364], mint *„Szent István sírkápolnájának félköríves záródású szentély-részletére."* Kiemelték egyúttal, hogy az egész ásatás egyik legfontosabb felfedezéséről van szó. **(62. kép)**

Provokatív kérdésfelvetés, hogy a feltárást irányító kutatók, a MOB szakemberei valóban megvoltak-e győződve a kápolna ezen rendeltetéséről, avagy egy szükséges hipotézisről és marketing stratégiai lépésről volt-e szó a társadalmi és politikai támogatottság elnyeréséhez? Ugyanez a kérdés felmerült az esztergomi kápolna hajójában talált két kőfaragóhoz kötött portréról is, mellyel a francia-magyar diplomáciát lehetett pozitív irányba terelni egy tudományosabb szempont érvényesítése helyett. Gerevich a két portréfej diplomáciai, külpolitikai üzenetét azonban végül tudományos monográfiájában is alátámasztotta, és ezen apszist is Szent István sírkápolnájának definiálták a később megjelent tudományos munkákban.

Dercsényi például az 1943-ban kiadott könyvében nevezi meg úgy a maradványokat, mint *„Szent István kápolnájának"* részleteit. Gerevich Tibor 1938-as monográfiájában is Szent István nyughelyének feltételezi az apszis eredetét:

„Szent Istvánt először ideiglenesen, míg a templom teljesen föl nem épült, a főoltár elé, díszes kőkoporsóba temették; a bazilika befejezésekor úgy az ő, mint fia, Imre tetemét a délkeleti torony és az első pillér közé helyezték át, míglen Szent László díszes „aedicula"-ba (kisebb

---

[362] A Bank utca, a Várkörút, és az Árpád fürdő által határolt területtől nyugatra, az ásatási területtől keletre feltételezte a királyi sírt, melynek megtalálása esetén 50.000 pengőt kért, főpapi sír esetén csak a fele összegre tartott igényt. 1937. október 26-án írta mindezt meg Kiss Dezsőnek., MÉM-MDK, MÉM, Kiss Dezső-hagyaték, Gy.sz. 287/1972

[363] *Nagy Lajos sírkápolnájára bukkantak Székesfehérvárott,* In: Nemzeti Ujság, 1936/189.sz., 9.o.

[364] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1937/301

építmény) vitette át azokat. Az utóbbi azonos lehet azzal az építménnyel, melynek egyik falíve legutóbb előkerült. Ez lehetett tehát Szent István mauzóleuma, melyet Szent László 1083-ban, Szent István szentté avatásakor emeltetett, s amelyről Bonfini (Decas II., Liber IX.) is megemlékszik. A kor, a XI. század utolsó negyede teljesen megfelel a félköríves falmaradvány építészeti stílusának."[365] **(63. kép)**

A Romkert tervei között az első tervfázis tehát hangsúlyosan foglalkozik ezzel az apszisrésszel és – ugyan, csupán tiszavirág életűen –, de bizonyítja, hogy a székesfehérvári ásatásoknál is megjelent a historizáló attitűd. A terven ugyanis a fellelt apszis stílben tervezett bővítése, teljes kiépítése is feltűnik.[366]

A rekonstrukcióval együtt építettek volna egy a szerkezettel szervesen összekapcsolódó árkádívet is – méghozzá egy kis harangfallal, amely a bazilika keleti apszisa mellett, a lehetséges keleti torony vonalában állt annak modern, inkább jelzésértékű tudatosításáért. A félkoríves áttörésekkel díszített, tégla árkád-keretezés egyfajta összeköttetést jelenthetett a romkert, valamint az ásatási parktól leszakadó apszis szeparált romkertje között. [367]

A Rákóczi utcáról folytatódó „sugárút" vonalába illett volna bele ez az átjáró, oldalán a historizáló módban rekonstruált apszisával. Az átjáró oromzatán még egy relief vázlatát is ki lehet venni –, és feltehetően a templom Szűz Máriának történő felajánlását olvashatjuk ki vonalvezetéséből.

Bár az apszis rekonstrukciójával jelen van a hipotetikusság, az az absztraháló megoldás – miszerint az apszis egy téglafelületű kapuépítménybe szervesül – már védekezik a historizálás ellen.[368] A terven, valamint egy másik nézetből rajzolt egyszerű skiccen[369] még ennél is stilizálóbb karakter jelentkezik, amelyen a nyugati homlokzatát is láthatjuk e síkápolna tömegének.

Kérdéses, hogy mi volt a célja ennek a kiépítésnek: zárt egység révén egy funkcionáló emlékhely lehetett a kezdeti szándék. Mivel ezen első fázisban még egyáltalán nem számoltak a kőtár keleti (mauzóleumi) szárnyával, még az is lehetséges, hogy ez lett volna a Szent István emlékére emelt kegyhely, netán a szarkofág elhelyezésének színhelye is. Ezt a hipotézist csupán

---

[365] GEREVICH T. 1938/b, 50.o.

[366] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03472

[367] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03451; R 03455
Hasonló megoldás keletkezett volna a Szent István sírkápolnájának tarott romrész felé tervezett kapuépítménynél, de a Romkert északi szárnyának nyugati oldala is harangtornyos megoldást mutat. (A milánói Colonne Di San Lorenzo ókori, másodlagosan odahelyezett sorának lezárása egy téglából épült, árkádíves díszkapuban végződik, amely eszünkbe juttathatja a Romkert első tervfázisában létrehozott díszes átjárót.)

[368] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03481

[369] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03451; R 03455

egy sajtóban megjelent írás támogatja, amelyben arról kapunk információt, hogy az apszis fölé kápolnát akartak emelni, benne pedig az ásatásokon és a Székesfehérváron talált királyi koporsókat helyezték volna el.[370]

E helyen testesült volna meg a szakrális mauzóleum terve az Eisenbarth-ház telkének felszabadítása előtt, ráadásul egy középkori kápolna teljes kiépítéseként. A fent említett cikkben fejtették ki, hogy az úttest alatt húzódó ásatási résznél az utat is meghagyták volna, ám alatta egy csarnokot szándékoztak létrehozni a romok folytatása miatt.[371]

A nagyobb szabású tervekhez ezen legkorábbi elgondolás szerénynek bizonyulhatott, mindenesetre ettől függetlenül e kis kápolna kegyhelyként megépülhetett volna a reprezentatív mauzóleum mellett is. Kérdés, hogy a kiegészített kápolna tervét miért vetették teljes mértékben el: „*Egyelőre még nem történt döntés arra nézve, hogy Szent István családi sírkápolnáját eredeti állapotára rekonstruálják-e, vagy pedig meghagyják mostani érdekes romjaiban. Annyi azonban bizonyos, hogy a bazilika alapfalait és a sírkápolnát nem fogják betemetni, mert az ilyen nemzeti kincsek nem maradhatnak többé a föld alatt.”*[372] – olvasható egy korabeli újságcikkben.

A historizáló szellemben megszületett bővítés ötletét Lővei Pál kifejezetten Lux Kálmánhoz kötötte a történeti formák mértékére hivatkozva.[373] **(65. kép)** Lővei az ekkorra már rekonstruált margitszigeti Szent Mihály kápolna kiépítését is indoklásként említi ezen állításhoz.

Lux Géza esetében azonban szintén ismerünk olyan hipotetikus kiépítésre közelítő terveket, amelyek például a margitszigeti domonkos kolostor kápolnáját bővítették volna teljes egészében fedett épületté. Érdekesség, hogy ráadásul azt az építményt ugyanúgy kőtárrá avanzsálta volna, amely a Székesfehérváron tapasztalható jelenséggel szemben – miszerint a tudományos, múzeumi funkció esetében végképp kerülni kell a megtévesztő összképet – nagyon hangsúlyos ellentmondásnak tűnik. E szóban forgó margitszigeti rekonstrukciós terv egy kiállítási funkciót, szintén a lapidáriumot ötvözte volna egy kápolna hajójának teljes visszaépítésével.[374] **(66. kép)** Ráadásul ne feledjük, az esztergomi fejezetben került szóba az az érdekes eset is, hogy mind a Beatrix-terem, mind a kápolna rekonstruktív rajzait Géza készítette, apja tudta nélkül. Ezek alapján nem állíthatjuk, hogy Lux Géza nem

---

[370] *Mátyás király sirját keresik a székesfehérvári ásatásoknál.*, In: Nemzeti Ujság, 1936/125. sz., 12.o.
[371] u.o.
[372] *Lux Kálmán dr. nyilatkozik Szent Istvánnak Székesfehérváron feltárt családi sírkápolnájáról*, In: Magyarság, 1936/200.sz., 7.o.
[373] LŐVEI 2001, 382.o.
[374] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 11359

kezdeményezhette a kápolna kiegészítésének és absztrakt módon történő bemutatásának lehetőségét. Ráadásul említetten Várnai is gondolkozott a terület rendezésének tömegalakításában, akitől szintén nem állt távolt a tudományos megközelítésekkel nyert rekonstrukció, így tulajdonképpen mind Lux Géza, mind Várnai szerzősége előbb lenne köthető ennek az apszisnak a teljes kiépítéséhez, mintsem Lux Kálmáné.

Lővei Pál a már említett tanulmányában ír az első tervfázis egy másik módozatáról is, melyben a mauzóleum megemelt szintjéről szólt.[375] Ugyanúgy megfigyelhetjük rajta a három félköríves kapunyílást, nyugati átjárója felett viszont az épület szintje immáron megemelkedett, amelynek homlokzatát apró árkádnyílások is megtörik. Keleten ismét egy kőből épült, félköríves nyílással áttört kapuépítmény látható a Prohászka Park irányába.

A kőtár tömegének felépítése ezen a tervezeten teljesen egyedülálló módon nyitottá is válik a Park felé. Ezt a megoldást más rajzlapon nem látjuk többé. A tanulmányon a déli kápolna az apszis vonalától nyugatra ugyan bővített állapotban mutatkozik meg, de a kapuépítmény alaprajza helyett a bazilika déli – feltételezett – tornyának alaprajzát figyelhetjük meg szaggatott vonallal az úttest helyén.

Egy köztes vázlat

Annyi bizonyos, hogy a déli apszis kiépítésének, valamint reprezentatív használhatóságának nem lett több vázlata vagy terve, minden figyelem az északi és innentől kezdve a keleti területre fokozódott, az Eisenbarth-ház lebontása után már a keleti szárny víziója is feltűnik a Lux-féle tervlapokon.

Szintén a ház lebontása után készülhetett az a rajz is, amelynek további kidolgozásai, vázlatai nem ismertek. [376] **(67. kép)** Egy darab látvány őrződött meg róla a Lux-hagyatékban, de szerzőség, dátum nincs rajta feltüntetve. A tervet Lővei sem említi, pedig unikálisnak mondható a többi rajz között. Talán nem teljesen alaptalan azt gondolni, hogy nem Lux Kálmán vagy Lux Géza készítette. Ezen a rajzon a Mátyás-kori szentély vonalán túl számolhatunk már az északi szárny felépülésére is. Négy árkáddal sorakozik északon, de a nyugati oldalon is feltűnik már a bejárat a maihoz hasonló, oromzatos kialakításával, rajta azonban egyelőre egyetlen félköríves nyílást láthatunk csupán.

[375] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7335; R 03446
[376] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 84559

Várnai 1937 szeptemberében nagyívű terveket rajzolt a Szent Tamás-hegy rézsűs támfalainak rendezésére. Nagyvonalú, sík felületek, monumentális méretek, és az itáliai széles árkádívek használata jellemzi e rajzokat. A mappa, mely a lapokat őrzi, egy Székesfehérvári Romkertről készült vázlatot is tartalmaz, amely egy későbbi formáját tárja elénk a Romkert épületegyüttesének.[377] Itt találkozunk a városmajori templom rajzával is, így az alkotó szinte maga hívja rá fel a figyelmet, hogy mi is volt a stílus-inspiráció. Ebből arra következtethetünk, hogy a tervfázisok második elemként felmutatott, modernebb hangvételű romkert rajzlap Várnai Dezsőtől is származhat. Talán apró nyom erre az árkádsort és a mauzóleum tömegét elválasztó oromfal díszítő eleme is. A zászlótartóra emlékeztető, szikár kettős kereszt dísz Várnai Szent Tamás-hegyre tervezett kiépítésének tervein legalábbis több helyen is feltűnik.

A keleti szárnyon nyolc árkádív sorakozik, délen pedig egy reprezentatívabb lezárást láthatunk a korábbiakhoz képest. Egy négyzetes alapon emelkedő, téglaburkolattal számoló építményről van szó, amelyet a nyugati és a déli homlokzatán két-két félköríves kapuzat nyit meg. Homlokzata egyszerű, mindössze 2x3 apró, félköríves nyílás töri meg a nyugati homlokzat monotonitását. Az épülettömeget oromfal választja el az árkádíves épülettömegtől.

A mauzóleum tömbje síkszerű, szikár félköríves árkádokkal megtört felépítése emlékeztet a római Palazzo della Civiltá Italiana sztereometrikusságára. A terv egyik érdekessége az, hogy a Prohászka Park felől a várfal része integrálva lett mind az északi szárny struktúrájába, valamint a keleti szárny tömegéhez szintén. Sőt, a faltömeg a két szárny tetősíkja fölé is nyúlik ezen a rajzon.

Az összkép eszünkbe juttathatja az 1934-ben átadott, Rimanóczy Gyula-féle pasaréti templom esztétikáját is egy ponton. Talán nem ördögtől való megemlíteni ebben az esetben azt az egyelőre kevésbé értelmezhető, 1936. szeptemberében kelt feljegyzést is, mely szerint *„a püspökség kertjének elkerítésére tervezett árkádsor tervpályázatán elfogadott és Rimanóczy Gyula budapesti építész által készített tervet használták fel.”*[378] Ez a jegyzet egyelőre nyom nélküli, bizonyító tényező hozzá nem került elő.

A későbbiekben a mauzóleum tömege és díszítése más utakat jár be. Ez a rajzlap talán még az első tervfázis után készülhetett közvetlen, a mauzóleum homlokzatának kialakítása ugyanis ezek után folyamatosan változik, viszont az alaprajzi elrendezés és a tömegelosztás már rögzül.

[377] MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 362/2, *Esztergom, Szent Tamás-hegy* elnevezésű mappa
[378] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/1

A neoromán mauzóleum tervfázisa

A tervek formálódnak és megszületik a Rákóczi utca felőli kapu ötlete is. Fennmaradt azonban egy olyan variáns, mely szerint az északi és keleti szárny előtt földrézsű húzódott volna, lépcsősor viszont a délebbre kialakított, reprezentatív, egyenes záródású és Lux Géza díszrácsaival ékesített kapu előtt vezetett csak fel. Ettől délebbre egy mélyebb szintkülönbségen (amely a déli apszis szintjéhez igazodott volna), egy külön félköríves nyílás fogadta a járókelőket.[379] **(68. kép)**

A déli kapuépítmény egy keskeny falnyi vastagsággal húzódott, emiatt ezen a rajzon a mauzóleum déli homlokzata díszes kialakítással rendelkezett. (A megvalósult változatban a mauzóleum déli homlokzata a kapuépítmény miatt el van takarva.) Az épület déli felülete így két félköríves nyílással lett megnyitva e terven, amelyet Lux Géza elképzelései alapján ékesítettek volna díszrácsokkal.[380]

A terven a mauzóleum és a kőtár között megmaradt a magasba húzódó oromfal, immáron négy haranghellyel. A mauzóleum tömege kiszélesedett, nyugaton pedig három félköríves, kőbélletes nyílás látható, felettük két, csúcsíves ikerablakkal. A rajz tulajdonképpen a fenn említett, Római iskolás terv enyhén romanizált változata.

Az ebben a fázisban kialakított tömegalakítás drasztikus átalakuláson már nem esik át, a részletformák viszont cizellálódnak a továbbiakban. Ennek a tervváltozatnak az esetében már rendelkezésünkre áll egy olyan belsőépítészeti terv is, amelyben a szarkofág helyét is körvonalazza rajzolója, valamint az üvegablakok sematikus behelyettesítése is látszik a szarkofág mögött.[381]

A jóváhagyott tervek szakasza

A Rákóczi utca felőli oldalon, a mauzóleum homlokzatán egy a Mussolini-kori téglaépítészetben is jellegzetes, egyelőre még csak nyolc egységre osztott ablaknyílással meghatározott felületet láthatunk azon a terven, amelynek jobb felső sarkában már az 1937. június 18-i dátumot, illetve a „Jóváhagyott” minősítést olvashatjuk. [382]

A mauzóleum tömbjének északi homlokzatához továbbra is az oromfal illeszkedik, melyen öt harangnyílást ábrázoltak, az épület északi és déli homlokzatán egy-egy vázlatos, áttört

[379] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R. 3504; R 60.257; R 03475
[380] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03441
[381] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03442
[382] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 60.255

kőfaragványos rondót alakítottak ki. Ezek igen hasonlítanak a végleges tervekhez – apróbb különbségek látszódnak csupán – például a mauzóleum déli oldalának egyfajta melléktere esetében, rajta egy díszráccsal kialakított, félköríves nyílással.

Kialakul az új, Rákóczi utat övező kapuegyüttes maihoz hasonló felépítése is, azaz a lépcsősor mostantól áthelyeződik a mauzóleum bejárata elé, tőle délre pedig az új kapurendszer felvonultatja a ma megvalósult hármas nyílást és a déli (trafóház melletti) félköríves átjáró kompozícióját is.[383] E fázis jellegzetessége, hogy már az alaprajzon is láthatjuk[384] a – hol kutatószobának, hol raktárnak, hol irodának – jelölt helyiség jelzését a kapuegyüttes közepén. E szoba homlokzatán megjelenik egy kőkeretes ablak, de egyelőre csak két osztással. Ugyanennek a résznek a nyugati homlokzatán egy díszkutat rajzolt meg a tervező, rajta díszítésként feltételezhetően egy Agnus Dei jelenet formája vehető ki elnagyoltan.[385]

A Rákóczi utca felőli homlokzaton a mauzóleum óriás nyílása továbbra is nyolc osztással rendelkezik a jóváhagyott terveken. Itt figyelhetjük meg a keleti nézeten, hogy az építéshez felhasználnák az itt található, török-kori alapfalak maradványait is, és tulajdonképpen abból növekszik ki a ráépítés téglaarchitektúrája. Ezáltal az esztergomi kápolna ráépítéséhez hasonlatosan a kontrasztot is fokoznák, és a hely autentikusságát, eredeti részleteit felvonultató ősiességét szeretnék látványosan előtérbe helyezni annak ellenére, hogy jelen esetben egy újépítésű architektúráról és nem műemléki bővítésről van szó.

Kidolgozzák az árkádíves, L alakú traktus északi szárnyának nyugati, oromzatos lezárását is, amely egy félköríves nyílással fordul a romkert felé. Oromzatán már két félköríves záródású áttörést is kialakítottak, míg magát az oromfalat szintén kúpcserepes fedés zárja le a mediterrán stílust erősítve.[386] Alaprajzában jelölve lett az északi és keleti szárnyban kialakítandó, felfalazott kiállítási pódiumoknak a helye.[387] A jóváhagyott terveken végül megmarad a középkori alapokból kiinduló felfalazás mellvédfala az árkádívekkel kialakított, L alakú épületrész tetősíkja fölött is.

[383] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03433
[384] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7330
[385] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03433
[386] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7302
[387] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7330

A jóváhagyás utáni, részleteiben alakuló végleges tervek

Ebbe a csoportba azok a tervlapok kerültek, amelyek a kivitelezett állapothoz mérten részleteiben még átalakultak a jóváhagyott tervekhez képest. Az L alakú traktus pillérei a jóváhagyott rajzokon egyelőre díszítetlen formában mutatkoztak. A Lux-hagyatékban viszont fellelhetőek olyan változatok, amelyek az árkádok közötti pilléreket gazdagabb díszítéssel is ábrázolták.

Az egyik ilyen variación[388] az árkádíves traktus keleti homlokzatán, az ívek közötti pilléreken a téglakötések ritmusváltásával látjuk megtörni a síkszerű textúrát. Mindez eszünkbe juttathatja a Rerrich Béla által tervezett szegedi dóm tér és egyetemi együttes árkádíveinek pillérsorát. A tervlapon egyes támaszokon különféle faragványok is láthatóak: az egyik reliefen négy király fej tűnik fel, alattuk pedig a kettős kereszt, valamint az Árpád-sávos címer domborműve rajzolódik ki. A jobb oldalon látható pilléren maga Szent István egészalakos képe kaphatott volna helyet. Kezét áldó mozdulattal tartja, mellette Lux Géza által tervezett tipográfiával olvashatjuk nevét. Ezeken a lapokon már felfedezhetjük a kidolgozott rondó faragványokat, köztük az oroszlánt, valamint a szarvas ábrázolását.

Fennmaradt ezen időszakból a kőtár nyugati, romkertbe vezető lezárásának egy újabb homlokzati rajza is, amely nemesebb arányokat prezentál a korábbiaknál. A lábazatnál vertikális kötéssel sorakozik a téglaburkolat, felette viszont horizontális rendszerben folytatódik a textúra. Felette egy görögkereszt motívuma rajzolódik ki téglából, amelyet két, keskeny félköríves ablak követ tégla keretezéssel. Mindennek tetejét mediterrán kúpcserepes lezárás koronázza meg a korábbi tervekhez hasonlóan, mely mögött alacsonyabb magasságban indul a kőtár tömege és nyeregtető-fedése.[389]

Áttérve a mauzóleum traktus ezen fázisban fennmaradt elképzeléseire, ismert egy olyan tervlap még, mely szerint a hármas nyílás a megvalósultnál gazdagabb, téglából rakott bélleteket prezentált volna. Rajta már látszik a később új formát öltő, hármas nyílás ívei fellett kialakított két görögkereszt díszítés is, azonban egy nagyon ékes, mészkő faragványokkal ékesített és kifejezetten neoromán formában.[390] **(69. kép)**

A hagyatékban őrződött meg egy olyan lap is, amelyen a homlokzat hármas nyílásának kőkeretezése, valamint a köré gyűrűződő téglakötésben felvonultatott játék a korábbinál még gazdagabb módon mutatkozik meg.[391] A hármas nyílás többrétegű keretezése kizárólag kőből

[388] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7317
[389] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7302
[390] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7316
[391] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7312

készült volna, és minden díszítő íve más ritmussal játszott, amelyet ismét két téglaív és egy pálcatagból húzott sor zárt le. Ezen a rajzon a görögkeresztek is téglakötéssel ugranak ki a homlokzat síkjából, a korábbi faragott kő megoldás helyett, a felette található három ikerablak körül pedig szintén absztrakt tégla díszítéssel oldották meg a keretezést egy neoromán formavilágú ablak megtervezése helyett.

Az északi homlokzaton követték az öt haranghelyes, áttört oromfalas rendszert a mauzóleum és kőtár közötti falrészen. Felülről a harmadik árkádnyílásban egy keresztdíszítés is látható, amelyet nem tudni biztosan, hogy el is készítettek-e végül – a mai állapotokon legalábbis nincs nyoma.[392] Ugyanezen tervfázisban, a mauzóleum keleti homlokzatán a nagyméretű, kőkeretes ablaknyílás még mindig nyolc osztást mutat.[393] **(70. kép)**

A Szent István kápolnájához kötött apszis rendezési tervét szintén ezen tervcsoportba sorolom, hiszen egy a kivitelezett állapottól eltérő részletezéssel szembesülünk.[394] **(71. kép)** A kidolgozott rajz szerint egy süllyesztett szinten mutatnák be az apszis falszakaszát egy oltárépítménnyel együtt. A romhoz egy lépcsősoron át lehetne lejutni, amelyet egy téglaburkolatos mellvéd, északról viszont egy kisebb campanile fogna közre – utóbbi mediterrán stílusú, kúpcserepes lezárással és két félköríves nyílással van díszítve. Részletes kialakítással láthatjuk a levezetőhöz tervezett, „*Szent István kápolna romjai*" felirattal ékesített díszrácsot is, valamint egy másik tervrajzon, a campanile két félköríves nyílásában színes üvegablakokhoz hasonlítható díszítés is kivehetőnek tűnik.[395]

A Rákóczi utca felől kialakítandó kapukompozíció tekintetében fennmaradt egy olyan tervlap, amely a raktárhelyiség nyugati homlokzatára szánt díszítésről ad a jóváhagyott tervek fázisánál részletesebb összképet. [396] Említetten egy díszkutat terveztek volna ide, melyen még egy Agnus Dei határozott körvonalait ismerhettük fel. A bibliai témával rendelkező díszkutat hamar elvetették, amelyet az egyik tervrajzon látható, határozott x-szel történő áthúzás nyomatékosít.[397] Egy újabb lapon a raktár nyugati homlokzatán egy másik domormű tűnik fel helyette, melyen két szarvas és egy folyó ábrázolása látható. Bibliai motívumok helyett ez a motívum is inkább Szent Istvánt helyezi előtérbe. A folyó mögött egy domb húzódik, melyből egy latin kereszt emelkedik. Formája téglából épül, csak úgy, mint az azt övező fénysugár. Mint

[392] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7318
[393] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7319
[394] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7411
[395] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 84561, R 84562
[396] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7322
[397] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 1378

ismert, a díszkút helyett végül ezt a Lux Géza által készített rajzot veszi alapul Madarassy Walter szobrász a megvalósult domborműhöz.

A kivitelezéshez szánt tervek

A rendszer végére azokat a tervlapokat csoportosítottam, amelyek konszignációs terveknek, egyfajta végső (nem a modern szóhasználatban értett) kiviteli terveknek mondhatók és a megvalósult állapotokat mutatják. Rajtuk alapvető utasítások és mérések is kivehetők a kivitelezők segítségére.

A kőkeretekhez szükséges mészköveket Seenger Béla kőfaragótól rendelték, kinek munkatársai felszámozták az elküldött darabokat, munkarajzot azonban nem adtak a szállítmányhoz. Az építőknek kőmegrendelési rajzuk volt tehát, de az egyes darabok számozása a műhelyben ismeretlen rendszerrel történt az építésvezetők előtt.[398]

Megmaradtak például a kőtár déli kapujának, valamint a mauzóleum nyílásainak kőkeretezési tervei,[399] valamint fennmaradt a kapukompozíció raktár helyiségének ablak és ajtó kőkeretezési terve is. Ezen már egy hármas osztású ablak kialakítását látjuk, míg eddig egy kétosztású nyílásban gondolkodtak.

A mauzóleum keleti homlokzatán húzódó, nagyméretű ablak rajza szintén fennmaradt,[400] rajta pedig már nyolc osztás helyett 12 egységet láthatunk, amelyet az üvegablak merevítői osztanak végül összesen 24 mezőre.

A kőmegrendelési tervek mellett az ajtók és a nyílások díszrácsainak pontos útmutatói is fennmaradtak. Ilyen például a „kiskőtár és kőmúzeum” tölgyfa ajtajainak kifejezetten nem historizáló, de mégis történeti ajtókra visszavezethető, masszív formákkal operáló rajzai. Szintén ilyen a már említett kapukompozíció raktárának tölgyfa ajtó terve vagy a raktár ablakának kereszt díszítésekkel megrajzolt díszrácsának pontos rajza.[401]

Ebben a csoportban találjuk a jóváhagyott terveken már tapasztalt, romkertet lezáró kettős bejárat díszrácsainak pontos képét is Lux Gézától.[402] A díszítések tekintetében a Madarassy Walternak szánt rondó faragványok részletrajzai ugyanúgy fennmaradtak a galamb, sas és szarvas ábrázolásokkal.[403] Megőrződött a kapuépítmény és a mauzóleum közötti átjáró

[398] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78/20
[399] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03454
[400] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 84560
[401] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03474
[402] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03453
[403] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7306

szarvasos jelenetet bemutató díszrács terve is[404], valamint a romkertbe tervezett osszárium fedlapjának vázlata.[405]

Olyan lapok is ismertek az archívumban, mint a tetőszerkezet kiviteli tervei,[406] vagy a padlóburkolatok részletes útmutatója.[407] Az átadás után készített archív felvételek tanúsága szerint a téglalap alaprajzú burkolati elemek egymás mellett, szoros ritmusban, egyszerű vertikális elrendezésben sorakoztak a lapidárium és a mauzóleum részen belül.[408] Ez a terv sokat segíthetne az eredeti állapotok visszaállítása esetében, hiszen napjainkra az eredeti padlóburkolatot már lecserélték egy kevésbé harmonikus megoldásra. A szarkofág számára készített pódium három szintből állt, amelyet élére állított téglasorral szegélyeztek a kiviteli rajzot követve.

Az utolsó fázishoz érdemes kapcsolni a Romkert kerítésfalát alkotó téglaszövet rajzait is. Ezeken egy igen gazdag, szövetszerű textúrát láthatunk, amely meg is valósult: ezen a párosan ismétlődő, téglalap alakú burkolólapok kosárfonat-szerű mintázattal váltják egymást a téglából épült félpillérek között. [409]

Adalékok a Székesfehérvári Romkert részeinek építéstörténetéhez

Az épületegyüttes történetének átfogó elemzése 2016-ban, egy Gärtner Petra által szerkesztett tanulmánykötetben történt meg. Jelen fejezet a tanulmányok ismeretében főként azokat az eddig kevésbé vagy még sosem taglalt részleteket emeli ki, amelyek az épület szerepének disszertációbéli értelmezésekor újdonsággal bírnak.

A kivitelezés megkezdésétől a tervrajzok megtekinthetők voltak a helyszínen, és részletes felvilágosítást is nyújtottak a nyilvánosságnak délelőttönként az ásatások területén."[410] A munka építésvezetője Kiss Dezső[411] volt, akit Lux Géza egy jelentésben mint a munkálatok főmunkatársát említ.[412] Az építőmesteri feladatra Szabó Ferenc nyújtotta be a legjobb ajánlatot,

---

[404] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7311
[405] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7309
[406] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03434
[407] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7313
[408] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/251
[409] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7415; R 03435
[410] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/27
[411] Kiss Dezső 1925 és 1929 között Dr. Fábián Gáspár műépítész irodájában kezdett tervezni. 1929 novemberétől Székesfehérváron később magánépítészként, valamint ipariskolai tanárként dolgozott. Megbízták a megye hatósági, építési szakértőjének is, a székesfehérvári ásatásoknál pedig kezdettől fogva, 1936 áprilisától dolgozott ásatás-, illetve építésvezetőként.
[412] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/80/31.

de Lux Kálmán már előtte is őt javasolta a feladatra, hiszen az ásatásoknál korábban előforduló építési feladatok *„házilagos kezelésében”* eddig is ő segédkezett már. A kinevezésről 1937. november 3-án adtak hírt, tehát a kivitelezés maga is ősszel kezdődhetett meg a több mint egy évvel korábban megkezdett ásatások után.[413]

Az épületcsoport elemzése szempontjából fontos megismerni az összkép meghatározó matériáját, mely az esztergomi bővítések anyagaival rokon. Az épületegyüttest fedő, mintegy 20 000 darab kúpcserép elkészítésére a Budapestvidéki Gőztégla- és Cserépgyár Részvénytársasgot kérték fel.[414] Egy mediterrán esztétikájú épület megalkotása mediterrán építési módokat is követelt. A kőtárral kapcsolatban Török József tetőfedő, 1937. december 20-án írt levelét érdemes megemlíteni, melyben Lux Kálmánt tájékoztatta munkaköltségeinek megnövekedéséről. A megígért összegért nem tudta ugyanis folytatni a munkát, mert a mellékelt munkaidővel járó kiadás megközelítőleg sem haladta meg a befedett terület értékét. *„Mivel ilyen (mediterrán) fedési mód nálunk még nem fordult elő, így nagyon elszámítottam magamat”* - írta.[415]

Lux Kálmán 1937. október 26-án rendelte meg a mintegy 2400 darab 21.5x14x6,5 cm méretű, I. osztályú *„kongó”* téglát és szintén 2400 darab 14x14x6.5 cm méretű, II. osztályú kongó téglát is a Mann gyártól, azaz az általunk csak „műemlékes téglaként” emlegetett építőanyagot legalább kétfajta minőségben rendelték meg.[416]

Az olasz gyakorlat követése okán a tégla színének, méretének és minőségének döntő szerepe volt. Annyi ismeretes, hogy 1938 januárjában érkezett meg a külső burkoló vörös tégla szállítmány, melyet végül a Mann téglagyár helyett a Nagybátony-Ujlaki gyár szolgáltatott. Kiss Dezső felkérte Lux Kálmánt, hogy ellenőrizze a megérkezett szállítmány minőségét, mielőtt megrendelnének belőle újabb 16.000 darabot. A Mann téglagyár egyébként a kedvezőtlen őszi időjárás miatt kérte fel maga helyett az Ujlaki gyárat. Kikötötték számukra, hogy iszapolt anyagból, pirosas színben, minden tekintetben kifogástalan legyen a minőség. Mann Józsefné Kiss Dezsőt a későbbiekben arról tájékoztatta, hogy esetleg a színek további enyhítését kérheti még a másik gyártól.[417] Kiss szerint a tégla szállítmány *„nagyon szép, pirosas anyag, de eltér színhatásában a már felhasznált esztergomi hasonló méretű téglától, annál pirosabb és egyöntetűbb színű”* lett.[418]

---

[413] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/33
[414] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/23
[415] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/34
[416] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/28
[417] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78/6
[418] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78/5

Adalékok a kőtár épületrész építéstörténetéhez

Az építéstörténetre vonatkozó részleteket az együttes jól elhatárolható egységei szerint részletezem a továbbiakban.

Az úgynevezett kőtár egység alatt a romkert északkeleti sarkában álló, L alakú, árkádíves architektúrát értjük, amely északon egy három tengelyes, árkádnyílásokkal megnyitott osztatlan teret jelent, keleten pedig ez a ritmus hat tengelyben folytatódik. Az épületrészt nyugaton oromfalas, félköríves átjáróval megnyitott kapu zárja le, délről viszont a mauzóleum épülettömbjéhez csatlakozik. A kőtár javarészt nyitott, nincs zárható átjárója, ajtónyílása. Homlokzata egységes, északi homlokzatán Madarassy Walter szarvasalakot ábrázoló faragványa látható. A nyugati lezárás oromfalán két harangnyílás mutatkozik, de harang nélkül, illetve egy téglából kirajzolódó görögkereszt motívum is kirajzolódik rajta.

Ahogy a tervfázisok elemzésénél már szó volt róla, a kőtár északi homlokzata régi falakra volt rátervezve az elképzelések szerint, egészen pontosan a török kori Monostorbástya kőfalának maradványain épült volna. A legkorábbi tervfázisok esetében megfigyelhettük, hogy volt elképzelés arra vonatkozóan is, hogy e régi fal folytatása a kőtár északi részének tetősíkja felé emelkedjen. Ezt Kiss Dezső bejegyzése szerint kivitelezték is, de a *„jobb átláthatóság és az építészeti egység érdekében”* mégis elbontották.[419] Az április 18-án elfogadott tervekhez hűen, a kőtár vöröses téglatextúrája látványos ellentétként valóban ráépült a török kori falakra, mely Kiss Dezső tudósítása szerint szimbolikus jellegű volt. Székesfehérvár tudta mindezzel mutatni, hogy itt minden a hagyományokra támaszkodik.

Az L alakú, osztás nélküli térben az alaprajzban is jelölt nagyobb posztamensek felfalazásával kellett számolni. Egy 1938 július közepén írt jelentésben ezeknek a kő és téglaburkolattal ellátott padkáknak a kivitelezését említették, melyek szintén a Boito-féle ötödik pontról tanúskodnak. A keleti szárny kőtár részében, az aláfalazott és lapos tégla köpennyel borított pódium az,[420] amely előtt a Dercsényi Dezsőt és Szentiványi Gyulát ábrázoló híres fotó készült.[421]

A térben a legújabb ásatás során előkerült kövek, a XIX. századi feltárások leletei, a püspökséghez került faragványok, valamint a Magyar Nemzeti Múzeumból visszakapott, eredetileg is Székesfehérvárról származó darabok kaptak helyet. Az említett pódiumok felfalazásával párhuzamban, júliusban már a kövek végleges felállítása is folyamatban volt

[419] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78/15
[420] MÉM-MDK, Fotótár, Székesfehérvár, ltsz. 3135; 1700-1699
[421] MÉM-MDK, Fotótár, Székesfehérvár, ltsz. 1657

Szentiványi Gyula irányítása alatt.[422] A következő héten, 1938. július 23. és 30. között Dercsényi Dezső és Szentiványi Gyula együtt véglegesítették a faragványok kiállítását.[423] **(78. kép)**

A téglából álló pódiumok falazása szofisztikáltabb kivitelezéssel történt az esztergomi példához képest. Mindezt prezentálja a Marczali Miklós síremléktöredékének tartott darab[424] biztosítása is, amelynek nem csupán alapzatot építettek, de a pódium a faragvány íve mentén felfelé is lekövette a formát, azaz a téglakiegészítés szinte körbeöleli a leletet egy egyszerű négyzetes talapzat helyett.[425] **(79. kép)**

Adalékok a mauzóleum építéstörténetéhez

A mauzóleum egy osztatlan tér, főhomlokzatán három, félköríves lezárású, kőkeretes kapunyílással. Felette három ikerablak foglal helyet, valamint téglából kirakott két keresztdíszítést is láthatunk az ablaksor alatt, de még a kapunyílások felett. Keleti homlokzatán egy tizenkét osztású, ám az ólom merevítők miatt vizuálisan végül 24 osztású, 6x2 méteres, kőkeretes ablaknyílás foglalja el a homlokzat hangsúlyos részét. **(80. kép)** A mauzóleum tömegét a tervekhez hűen északról egy oromfal választja el a kőtár kerengőstruktúrájától, amely öt kisebb harangnyílással van áttörve. **(81. kép)**

Az épülettömeg déli homlokzatán egy kőkeretes rondó tűnik fel díszítésként, benne három szarvas faragványával, melyeknek orra egy pontban érintkezik. Ezen a déli homlokzaton három téglából kirakott, görögkereszt is látható. A mauzóleum déli homlokzatához a Rákóczi utca felől nyíló kapukompozíció legészakibb tömege csatlakozik, míg nyugati homlokzatához a romkertbe vezető kettős bejárat fala húzódik nyugat felé.

A mauzóleum építéstörténetének legfontosabb kérdése a funkció eredetének körvonalazása, ami az épületrész formai sajátosságaira is magyarázattal szolgálhat. Legfontosabb célkitűzése a Szent István szarkofágjának tartott műtárgy védelme volt. A főtengelyben helyett kapott pódium kivitelezését 1937 tavaszán kezdték meg[426] a főhomlokzat

[422] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78/34

[423] Mentényi Klára kitért kutatásában arra, hogy Szőnyi Ottó irányította a kövek rendezését kezdetben, ráadásul eredetileg az egész ásatást is Szőnyi vezette volna Lux Kálmánnal közösen, MENTÉNYI 2016, 40.o.

[424] MÉM-MDK, Fotótár, Székesfehérvár, ltsz. K 1701-1702

[425] MÉM-MDK, Fotótár, Székesfehérvár, ltsz. K 1660-25485; K 1678

[426] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/87/4

görögkereszt díszítéseinek kirakásával egyidőben.[427] A szarkofág pódiumra történő felhelyezéséről Kiss Dezső 1938. március 19-én kelt levelében számolt be.[428]

A pódium és a szarkofág helye a térben dramaturgiai szempontból fontos volt, és még jóval az átadás után is annak megvilágítási irányain dolgoztak. 1939 szeptemberében a Városi Villanygyár szerelői elkészítették a mauzóleum padlójának szerelési munkálatait. A szarkofágban négy darab 300-as égőt helyeztek el, két oldalt fémlemezzel ellátva, mely elfedte a műtárgy alját. Így viszont sokkal erősebb lett a fény, úgyhogy Lux Kálmán kérésére 200-as égőkre cserélték az erősséget, ám az összhatás számára ezek után sem volt harmonikus. Ennek okán helyeztek végül tejüveget a szarkofág fölé, ráadásul 15 cm magasságban, amelyet hat darab vaskar tartott. Ez viszont rontotta a műtárgy arányait, ezért Lux ezt az üvegfedőt a koporsó terébe süllyesztve képzelte el, hogy onnan tompa fény sugározzon ki *„Szent István lelkét szimbolizálva”*.[429] **(72. kép)** Mindezt Lux a jelek szerint el is érte egy hónap múlva, a villanyszerelők ugyanis ekkorra lesüllyesztették az üveget, nem látszódott ki a szerelés, és a fény is tompult Kiss Dezső jelentése szerint.[430]

A szarkofág 1938 márciusában történt elhelyezése után kezdték meg a falfestményekhez szükséges elővakolást is a mauzóleum belterében. Aba-Novák Vilmos kérésére megvizsgáltatták a falat, melynek eredményeképpen nem magában a mészben, hanem a cementben találtak körülbelül két százalékos kén-trioxidot, így hiába készítettek volna vakolatot a legtisztább vízzel és homokkal, a cement akkor sem lett volna teljesen szulfátmentes – ennek tudatában volt az alkotó is. [431]

A vizsgálatot jegyző vegyészmérnök szintén megjegyezte, hogy a korábbi munkához használt oltott mészben szintén helybéli vizet használtak, így már eleve minimális kivirágzó sóval gazdagodott az anyag, amely a vermelés folytán kismennyiségű helybéli homokkal keveredett.[432] (A szükséges meszes gödröt egyébként a bazilika főhajójában készítették el, a püspöki palota felé eső résztől számított harmadik pillérrel egyvonalban.) [433]

Hogy építészeti szempontból miért fontos a fenti jelentés, arra Kiss Dezső 1938. október 28-án észlelt megfigyelésével térhetünk rá: ekkor írta meg ugyanis, hogy a mauzóleumban lévő freskókra a köd rácsapódik, s a színek teljesen elsötétedtek. Az alumínium-alapozás sem szívta

[427] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78/15
[428] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78/16
[429] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/120
[430] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/110
[431] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78 20
[432] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78 20.
[433] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710 78 32

be a páracsöppöket, s e felületekről gyenge lecsurgások indultak meg, amelyek az alattuk levő alakok rajzát mosták el. Az elmúlt ködös napokban feljegyzése szerint elbarnultak az arcok, megsötétedett minden szín. Az 1938 és 1939 körüli, ám a pontos meghatározáshoz datálatlan archív felvételeken látszik, hogy a festmények már a nagyon korai időszakban kezdtek leválni[434] Aba-Novák Vilmos elkészültük után úgy nyilatkozott, hogy a nyitott hármas nyílást zártra kellene kialakítani, télen ugyanis a hó miatt kifagyhat minden festmény. Javaslatot tett arra vonatkozóan, hogy a *„az íveket üvegezzék be oly módon, hogy az nyáron leszerelhető legyen.*" A havazáson kívül a befúvódó por káros hatása miatt is panaszkodott, valamint kiemelte, hogy az ultramarin az időjárás okozta hatások után kifehéredhet és könnyebben is oldódhat a nedvességre.[435]

Lux Kálmán a leghatározottabban lépett fel ezen javaslatok ellen, ugyanis véleménye szerint az együttes legfontosabb karakterisztikuma a nyitott árkád, melynek arányai és jellege teljesen megváltozna a transzparens üvegezett nyílászárók kialakítása mellett is.

Lux Kálmán egyébként e védekezésében nem emelte ki, hogy fia kizárólagos tervéről van szó. Az, hogy a koncepció mellett ilyen határozottan kiáll és a mediterrán karakter koncepcionális lényegét taglalja, némileg azt sejteti, hogy valóban nem csupán fia terveit védi, de egy közös koncepcióért állt ki határozottan.

Lux Kálmán ezek mellett azt is hangsúlyozta, hogy Aba-Novák a kezdetekben is tisztában volt a tervekkel, azokat megkapta, s a nyitott épülettípust látva más technikát is alkalmazhatott volna.[436] Az ügy tisztázása végett Gerevich Tibor jóváhagyásával végül Lux indított el egy kémiai vizsgálatot az ügyben. [437]

A felkért vegyész Löw Márton volt, akinek 1939. december 15-én kelt eredményeiből az derült ki, hogy nem a fagytól károsodtak nagymértékben az alkotások, mert a falak a secconál nem voltak nedvesek. Káros anyagokat sem talált a levegőben, de javaslatot tett arra, hogy a befúvott havat olvadás előtt azért minél előbb távolítsák majd el a beltérből. Az Aba-Novák által észlelt leválások oka szerinte a mész utóoldása volt, és ezáltal a felső mész réteg leválása. Amint az utóoldás folyamatának vége lesz, több lepattogzás szerinte nem következik be a későbbiekben. A szakértő elveti Aba-Novák üvegezési ötletét, hiszen a térnek szellőzésre nagyon is szüksége van a festmények érdekében.[438]

---

[434] MÉM-MDK, Fotótár, Székesfehérvár, ltsz. 99435
[435] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1939/734
[436] Aba-Novák 1937. szeptember 16-án kelt árajánlatában „al fresco" technikát említett még., MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 533/193712
[437] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1939/734
[438] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1940/61

A mauzóleum kompozíciójához hozzátartozik egy magas oromfal, amelyen végül öt kis árkádnyílást képeztek ki egy harangjáték kedvéért. Székesfehérvár polgármestere az emlékév után a MOB-ot felkérte a harangok elhelyezésére: ezek szerint a fenntartása is a MOB-ot terhelte volna.[439] Volt szó oktávos harangokról, majd 1938. júniusában már egy 18 harangos terv is érkezett a pestszenterzsébeti Harangművek Vas-és Fémöntöde cégétől[440] a Korfhage ajánlata szerint.[441] Kiss Dezső 1938. március 20-án a Nemzeti Újságnak nyilatkozta azt, hogy a harangjáték egy Szent István korabeli egyházi ének hangjaira csendülne meg.[442] Egy korabeli, nem sokkal az átadás után készített fotósorozaton jól látni, hogy a harang helyei végül üresek maradtak.[443] **(77. kép)**

Adalékok a kapuépítmény építéstörténetéhez

A Lux-hagyatékban megtalálható egy vázlatterv a Romkert környezetének rendezéséről, s rajta háromféle ábra látható a tér közlekedési rendszerének formálásáról is.[444] Az épületekkel körbeépített ásatási park koncepciójában először véglegesedett magának az árkádsornak és a mauzóleumnak a képlete, ám a kapuátjáró mai helye csak később lett pontosítva. A koncepció kialakulását megörökítő tervlapon az újonnan kialakítandó épületet, az ásatási parkot olvashatjuk ki, de még a régi telekelosztás mutatkozik körülötte. Az ásatási területet övező zártsor miatt a Táncsics Mihály utcai megközelítés felől a rajz szerint nem a Romkert irányába halad az útvonal, hanem inkább a Vasvári Pál utca felé vezetne a látogató útja. A Romkert ily módon ezen rajzon elszigetelődni látszik. A Rákóczi utca felől a következő ábrán viszont megszületett egy reprezentatív kapuépítmény ötlete.[445]

A mai körforgalom irányából egy szintén téglafelülettel operáló, alacsony hajlásszögű, mediterrán kúpcserepekkel fedett architektúra fogad napjainkban, melyen az úttest szélességét meghaladó, félköríves kapunyílás vezet fel a Koronázó térre, ezt viszont közrefogja két kisebb, szintén félköríves záródású kapuátjáró. A déli, kisméretű árkádív felett egy díszítőreliefet helyeztek el Fejér megye címerével, míg a középső, nagyméretű kapu felett zárókőként a

[439] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1939/320
[440] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/71
[441] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/70
[442] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/201 – Erre már Gärtner Petra is felhívta a figyelmet, GÄRTNER 2016, 10.o.
[443] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/252
[444] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03439
[445] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03439

faragvány kettőskeresztet ábrázol, az északi kisebb átjáró zárókőveként pedig Székesfehérvár városi címerét láthatjuk motívumként. **(82. kép)**

A kapuépítmény déli irányban folytatódik tovább. A hármas nyílás kompozíciója után egy szélesebb homlokzatrész következik, mely mögött egy helyiség – a terveknél már említett iroda/raktár/kutató szobaként megnevezett tér rejtőzik. Lux Kálmán leírása szerint ezt végül inkább csak raktárként használták.[446] Rajta egy háromosztású, kőkeretes ablaknyílás valósult meg. Egy 1938-as, Molnár Tibor által készített épületfotó[447] tanúbizonysága szerint a korábban már a kiviteli terveknél megjelenített, Lux Géza által rajzolt és keresztmotívumokkal díszített rácsozat[448] nem készült rá el.[449] E szóban forgó raktárba a kapukompozíció egyik átjárója közepén nyílt egy kőkeretes ajtó.

A raktárhelyiség homlokzatától délre ismét egy boltíves kapuátjáró következik, melyet délen egy téglaalaprajzú, gúlatetővel ellátott tömeg zár le. A síkszerű homlokzatot keletről egy egyszerű kiképzésű, egyenes záródású ajtó nyitja ma meg, homlokzatának legtetején pedig két szűk résablakot alakítottak ki beléptetett síkban. Ez a bizonyos, a Romkert együttes legdélibb tömegét képező architektúra trafóházként működött.

Közte és a raktárhelyiség között található egy lépcsőzetes kapuátjáró, amely belül téglatextúrával kialakított dongaboltozattal rendelkezik. Az északi hármas nyílás középső átjárója szintén ilyen boltozattal bírt, míg az ezt közrefogó átjárók téglaszövetes keresztboltozattal operálnak. A kapuépítmény nyugati homlokzatán megismétlődött a hármas kapunyílások díszítése, ám a déli helyett most az északi nyílást koronázta az ország felajánlásának, azaz a megye címernek díszítése, a déli átjáró felett pedig ezúttal a város címere foglal helyet. A középső átjáró felett ugyanúgy egy kettős kereszt faragványa tűnik fel zárókőként.

Délre haladva a raktárhelyiség nyugati homlokzatán, a Lux Géza által tervezett relief domborű jelent igényes műalkotást, melyen szimmetrikusan két szarvas iszik egy folyóból. Ennek a műnek a korábban már említett tervei némiképp egyszerűsödtek. Bár a latin kereszt a megvalósult változaton is egy pontig kőből lett kifaragva, a téglaarchitektúrába átfutva már a fénysugarát mintázták meg, ám sokkal szerényebb mértékben. A szarvasok megfogalmazása

---

[446] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7507

[447] SZIM, Adattár, 2011.2.124., Molnár Tibor felvétele

[448] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03473

[449] 1938 áprilisán készítették el ezt az ablakot, ám a kőműves tervtől eltérő méretű lett a megküldött kőanyag. Az ablaknyílás hozzá képest túl nagy lett, így ezt a részt újra kellett tervezni., MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/80 17.

nagyjából egyezik a terveken látottakkal, csupán az elkészült változaton profilból lettek ábrázolva az állatok fejei. **(73. kép)**

A déli, jelenleg a szintkülönbség miatt lépcsőzetes kialakítású átjáró síkszerű homlokzattal rendelkezik, a déli trafóépület homlokzatán pedig nyugaton is megismétlődik a kettős résablak fülkés, ívesen díszített kialakítása, míg földszintjének homlokzatához a szomszédos telek kerítés fala épült hozzá.

Ezen alfejezettel és ezen kapuépítménnyel együtt tárgyalom a mauzóleumhoz és a romkerthez vezető bejárat kettőskapuszerkezetét is, mely északon, a mauzóleum déli homlokzatából kiindulva húzódik nyugati irányba és jelent egyfajta keretes leválasztást az úttesttől az ásatási park felé.

E két nyílás kőkerettel van ellátva, melyeket egy ívesen kialakított, csiszolt, széles pillér választ el egymástól; a kapuzatokban Lux Géza absztrakt mintázatú díszrácsai láthatóak. A falépítmény szintén mediterrán kúpcseréppel fedett, nyugati falszakasza –, mely egyúttal az ásatási parkba levezető lépcsőnek, valamint másik oldalról a mauzóleum lépcsőjének pofafalaként is működik – faragványos rondóval rendelkezik. E köralakban három, egymás csőrével érintkező sasmadarat alkotott meg Madarassy Walter. Ugyan a reprezentatív, Rákóczi utca felől felvezető főkapu-struktúra már 1938 májusában kész volt, ezen Lux Géza rácsaival és Madarassy rondójával ékesített, az ásatási területet lezáró kettős kapu nem látható a korabeli fotókon.

A választ erre az Igmándy-Hegyessy Géza látogatásáról készült feljegyzésben találjuk, aki 1938 januárjában tett látogatást a májusban készülő vitézavatás előkészületei miatt. Azt kérte, hogy a mauzóleum és kőtár előtti terepen, az ideiglenesen szélesebb sávban meghagyott terepszint maradjon meg az ünnepség idejére is, tehát az alaprajzokon feltűnő rézsű az épületek és az ásatási terület között egyelőre ne valósuljon meg, hogy kellő hely legyen majd a szertartáshoz. Egyúttal azt is kérték, hogy az ásatási területet lezáró kettős kapu még szintén ne készüljön el, hogy a mauzóleumhoz közel álló kormányzói pódiumhoz a bevonulás, illetve a felvonulás akadálytalanul megtörténhessen.[450]

A szarvasokat ábrázoló, és végül a díszkút helyett megépült reliefet szintén csak ezen ünnepség után szállították a helyére. A májusi ünnepség után a mauzóleum előtti kaput is elkezdték felfalazni, majd amint annak munkálataival elkészültek, a nagy kapuépítmény szarvasos reliefjét szintén felhelyezték.[451]

---

[450] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78/5
[451] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78/26

A székesfehérvári új kripta

A múzeum tudományos és a mauzóleum szakrális kettős funkciója végül koherensebben ötvöződik egy harmadik ponton, melyet kevésbé szoktak kiemelni az épület történetében: ez pedig a mauzóleum előtt kialakított sírkamra. Itt valóban egy olyan kegyhelyről beszélhetünk, ahol le lehetett róni a tiszteletet az ásatások során előkerült, tudományos szempontok szerint rendezett csontok előtt.

Mint az a székesfehérvári tervek fejezetétből már kiderült, eleinte újabb királyi sírokban reménykedtek, valamint a kezdeti terveken tapasztalható kápolna kiépítése és a mauzóleum léte is a tiszteletre méltó elődöknek akart méltó nyughelyet biztosítani. Egy olyan helyszín volt a cél, ahol a magyar nemzet leróhatja mély tiszteletét. Bár nem sikerült bizonyítottan új királyi maradványokat találni, a kezdetektől kerültek elő emberi csontok. Bartucz Lajos neves antropológus Nemeskéri Jánost és Lipp Imrét bízza meg az antropológiai szempontú ásatásokkal,[452] akik az Országos Antropológiai Intézetben hosszas vizsgálat alá vetették a maradványokat.[453]

Fontos megjegyezni, hogy a korábbi ásatások során feltárt csontok rendszerezésére szintén sor került ekkor. A korábbi évek feltárásai alatt több lelet összekeveredett, és állati maradványok is kerültek közéjük. Eleinte a városháza padlásán tárolták, később a püspöki székesegyház alatti kriptában helyezték el a leleteket. Amikor egy bécsi antropológus egy koponyát elvitt közülük, a botrány miatt a csontokat végül felvitték a budapesti Mátyás-templomba.[454] 1938. április 23. és 30. között vitték őket vissza Székesfehérvárra Horthy Miklós közelgő látogatása miatt, s ekkor már Lipp Imre is elutazott a helyszínre, hogy az építendő kriptába történő visszatemetésre elkezdje előkészíteni a rendszerezett leleteket.

A kripta betonozása azonban nem tudott sokáig megkezdődni még július első hetében sem, ennek oka az elképesztő talajvíz volt. Bartucz professzor ekkor még utasításokkal és egyeztetésekkel élt Nemeskéri felé, ezen kívül Lux Kálmánnal is tárgyalni akart az eltemetés módját illetően. Ez volt a másik ok, hogy még nem kezdték meg a kripta betonozását. Ő kissé még bővíteni szerette volna a sírhely alsó részét.[455]

---

[452] A jelek szerint a sajtóban nem tudták biztosan közvetíteni a viszonyokat. A tisztázást Dercsényi Dezső tette meg egy könyvkritikájában, melyben leírta, hogy Lipp Imre mellett Nemeskéri János már 1936. július 1-jétől a helyszínen volt és együtt végezték a kutatást. **Dercsényi Dezső:** *Különös könyvkritika,* In: Magyar Nemzet, 1987/128.sz., 4.o.

[453] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78 32.

[454] **B. Szabó István:** *Februárban megkezdik az ásatásokat Székesfehérvár árpádkori emlékei után*, In: Magyarság, 1936/27.sz., 16.o.

[455] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/80 25.

Nagyobb probléma volt azonban az elsőnek említett talajvíz probléma, Kiss Dezső ennek kapcsán tanáccsal is élt Lux Kálmán felé: *„Kérem, méltóztassék utasítást adni, nem lenne-e célszerűbb a talajvíz szintjén megállni a sírfenékkel, s kétoldalt fülke készítésével elérni a szükséges belső térfogatot? A kútkészítés és szivattyúzás ugyanis nagyon költséges lenne. Az oldalfülkés megoldás alig jelent többletet, mert szigetelés nem kell.”*[456]

Rajzot a fülkés megoldásra az esztergomi munkálatok építésvezetőjének iratanyagában lehet találni.[457] Várnai Dezső rajzfüzetében részletes számításokat fedezhetünk fel, ahol a kripta egy köztes tömeggel van megrajzolva Kiss Dezső javaslata szerint, melyben kétoldalt egy-egy nagyobb fülke mélyül. Ennek szélességét az éppen a rajz készítésekor készülő sírládák térfogatai határozták meg.

A vizesedés miatt csak 1938 június elejéről olvashatjuk ismét azt, hogy Lipp Imre és Nemeskéri János elkezdte rendezni külön csomagokba a csontokat az ünnepélyes temetéshez. Júniusban készültek csak el a faládák, amelyeket a tároláshoz karbolineumoztak.[458] Egy újságcikkből derült ki méretük is: körülbelül 40 centiméter magasságú koporsók voltak.[459]

A közös sírhely betonozásával végül 1938 július közepére sikerült végezni, és rögtön el is kezdték körülötte a parkírozási földmunkát.[460] Pár hónappal később, augusztusban arról olvashatunk, hogy a polgármester a kriptát lefedő új fedlap szállítását sürgeti, ugyanis a püspök kijelölte az időpontot az ünnepélyes misére és a kripta megáldására. Dr. Bartucz Lajos antropológus professzor szintén jelezte, hogy mindenképpen ott akar lenni majd a sírládák elhelyezésénél.[461]

Shvoy Lajos székesfehérvári megyéspüspök sürgetése után végül 1938. augusztus 13-án, szombat délután 18:00 órakor ünnepélyes gyászszertartás keretében elhelyezték a ládákat, a püspök megáldotta a csontokat, amelyet a Lux Kálmán által tervezett,[462] és Seenger Béla Márvány- és Kőipari Részvénytársasága által kifaragott fedlappal zártak le a mauzóleum bejárata előtti parkosított részen.

---

[456] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78 33.
[457] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Várnai-hagyaték, ltsz. K 324
[458] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78 28.
[459] *120 csontvázat temettek el Székesfehérvárott*, In: Pesti Napló, 1938/161.sz., 18.o.
[460] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710 78/34.
[461] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/80; 32 és 33 között számozatlan dokumentum
[462] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7309

Egyéb tájépítészeti részletek és tereprendezés

A Romkert épületegyüttesének elemzése mellett a tájépítészeti sajátosságok eddig nem megfigyelt részletei legalább ilyen hangsúlyosak, hiszen romkert műfajról van szó, ahol a keretépítmények tulajdonképpen háttereként szolgálnak a helyszín főszereplőjének, azaz a bazilika maradványainak. Ezen rész érdekessége, hogy a tereprendezési munkákkal párhuzamosan az együttes már reprezentatív események hátteréül is szolgált, így néhány elem alakulása függött is ezen ceremóniáktól.

A tájépítészeti és városszerkezeti illeszkedés egyik legfontosabb kérdése az volt, hogy miként lehet meghatározni egy ilyen romkert határát oly módon, hogy a belváros fontos helyszínén a forgalom vérkeringése se sérüljön, de az épület a lehető legnagyobb részét mutassa fel a keretépítmények szerencsés szituációja mellett. A bazilika nyugati része a püspöki palota miatt egyáltalán nem volt látható, a *„Szent István kápolna apszisa”* pedig még el is szakadt az egységes kompozíciótól.

A kocsiút esetében elsődleges cél volt a szűkítés, ennek ellenére a déli hajó méretes része végül így is az úttest alatt maradt. Kárpótlásként az ásatási park oldalából egy megközelíthető fülkehelyiséget képeztek ki a láthatóság érdekében és egyúttal annak fagy elleni védelme miatt is.

Az úttest túloldalára került apszis szerény tájépítészeti rendezést nyert végül el, az előző fejezetben elemzett első tervfázis rekonstrukciós elképzelése, és kapukeretes megoldása tehát nem valósulhatott meg. **(75-76. kép)** Lux Géza jegyzi azt a már említett tervrajzot,[463] amely nagyon hasonlít a megépült változathoz, azonban egy díszes rács elképzelését is láthatjuk rajta. Az apszis ezzel ellentétben végül csak egy mélyített keretezésbe került, körülötte téglafelfalazással, szintjére pedig lépcső vezetett le, melyet elkészülte után egyszerű, pálcatagos kerítés zárt csupán le. A lépcső északi oldalán egy kisebb dísztorony azonban a tervhez hűen megvalósult oromzatos lezárással, két félköríves nyílással, tetején harangok nélkül, mediterrán kútcserepes fedéssel.[464]

Az elképzelt díszrács nem jött létre, a legkorábbi fotókon pedig még kerítés sincs, csupán egy lánc lógott a lépcső lezárására egy ideig. A kis campanile célja valószínűleg az volt, hogy egy stílben egységet mutató imperatívuszt nyújtson a látogatók számára. A Koronázó tér útja miatt ugyanis a terület említetten vizuálisan túlságosan is elszeparálódott, a szintkülönbség miatt pedig kieshetett a járókelők látóköréből ez az elem, holott az ásatások kezdetekor még a

[463] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7411; R 84561; R 84562
[464] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7411

legfontosabb felfedezésnek számított az apszis részletének megtalálása. Az egykor még a megtalált csontok elhelyezésére is szánt épületrész csak egy „római téglából rakott”, jelzésértékű oltárt kapott.[465] Lux Géza leírása szerint a terveken[466] látható színes üvegablakok bekerültek a kis campanile félköríves nyílásaiba és Sztehlo Lili tervezte őket.[467]

A keretezés szempontjából fontos és tárgyalandó rész a püspökség kertjétől elválasztó kerítésfal is, mely egy téglából épül, pillérekkel tagolt fülkés falépítményt jelentett. A téglaburkolatának méretei egyediek és szövetszerű mintázattal fedték be a fülkék mélyedését a pillérek között. Részletes terveiről szó volt a tervek végső fázisát gyűjtő fejezetrészben,[468] konkrét terjedelmét és határait pedig 1938-ban egyeztették Shvoy püspökkel.[469] **(86. kép)**

A kerítés és más tájépítészeti részlet alakulásáról akkor olvashatunk legközelebb, amikor Ybl Ervin, a Vallás- és Közoktatásügyi minisztérium osztályfőnöke 1938 áprilisában a helyszínre látogatott és megjegyezte, hogy a vitézavatás eseménye miatt a növényeknek már fejlődésnek kellett volna indulniuk, éppen ezért nyolc újabb napszámost biztosítottak a területrendezéshez és növények ültetéséhez. [470] Szintén ekkor hallunk először arról a tervezett kőpadról, amely a kőtár előtti töltés alján húzódik – követve a két szárny vonalát.

A növényzet fejlődése 1938 májusában már kedvezőbb volt, viszont a mauzóleumban még kintről is láthatóak voltak az állványok, amelyeket annak érdekében tartottak meg, hogy ne kelljen újat készíteni a Sztehlo Lili által készített üvegablakok elhelyezéséhez. Kiss Dezső jelentésében értesítette Luxot, hogy az állványok sajnos az ünnepség alatt láthatók lesznek az íves nyílásokon át.[471] Ekkor jelentették a kerítésfal építési munkáit is, amit el akartak halasztani az északi kerítésfal mentén, mivel a nézőtér fastruktúráját építették elé ekkor. [472]

A kőtár, a kerítésfal és a terület teljes rendezését 1938. augusztus 15-én fejezték be, ezután csak murváztak a helyszínen, és takarították a területet. Aba-Novák szintén a falfestmények elkészültéhez közeledett, Kiss Dezső pedig a felirati táblák elhelyezését készítette elő, s Szentiványi is jelentette, hogy a kövek konzerválási folyamata lezárult.

A püspökkert felőli fal íves cseréppel volt fedve, 1939-től pedig látványkőtárként működött. Mint Dercsényi 1943-ban írta: „*A kőtár meghosszabbítását képező támfalon folytatódott a*

---

[465] MÉM-MDK, Fotótár, Székesfehérvár, ltsz. 105219
[466] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 84561; R 84562
[467] GÄRTNER 2016, 13.o.
LUX G. 1941, 199.o.
[468] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7415; R 03435
[469] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78/9
[470] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78/21
[471] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78/24
[472] 1938-as fotó, Forrás: Fortepan, 212338, Adományozó: Adelhardt Márta

gótikus anyag jellegzetesebb töredékeinek elhelyezése, míg az utolsó fülkében a ki nem állított, többnyire erősen rongált, kevésbé jelentékeny, román stílusú darabokat helyeztük el."[473]

A Koronczay-ház előtti hosszúkás gyepsávot a városvezetés rendezte, akárcsak a házak előtti járdát.[474] A kerítésfal burkolása után, a speciális vékony téglából 9000-1000 db felesleges még maradt, úgyhogy a város a Koronczay-ház előtti gyepes rész lépcső pofafalait építette meg ezeket felhasználva. [475]

1938 augusztus utolsó hetében a pillérek, illetve a padlómaradványok fölé deszkaburkolatokat készítettek, valamint megkezdték a falak felső felületeinek betonhabarccsal való védőlefedését is.[476] 1938 szeptembere végén már a törmelékes falmaradványok mindegyikét habarccsal fedték le, és az ács is befejezte a téli deszkatakarók összeállítását. Ezeket a burkolódeszkákat még nem rakták ekkor fel, és a fagy beálltakor egy napi ácsmunkára volt még szükség, hogy szakszerűen össze lehessen télre illeszteni a kényesebb falmaradványok fedése miatt. Így kijelenthető, hogy a kezdetektől gondoltak a hőingadozásra: azzal számoltak, hogy a téli betakarás minden évben eszközölhető lesz.

A fedél nélküli köveket szintén elszállították télire, és a „Bank udvarában" raktározták őket el.[477] Erre sajnos csak az 1938. évben lehetett lehetőség, mert a város az épület pincehelységét légoltalmi óvóhelynek építette ki, s emiatt nem volt már hely ott a középkori kövek számára.[478]

A bazilika romjai körül, amit lehet füvesítettek, s így feltűnően rajzolódott ki a feltárt alaprajz a zöldterületből. Mivel az ásatás során nagymennyiségű földet távolítottak el, az úttest vonalában több méter magasságból letekintve lehetett megnézni a templom romjait, ezek hátterében pedig a kerítésfalon bemutatott kőtöredékekre is látványos volt lenézni.

„Az elkészült romkert végső, de nem utolsó fontos eleme a díszkivilágítás volt: Mindezt pázsiton park fogja körül és az így kialakított romkertet földalatti villany világítás borítja tündér fénybe. De a fák lombjait is fényszórók világítják meg."[479]

Kiss Dezső végül 1938. október 17-én írta meg Lux Kálmán számára, hogy a héten már nem dolgoznak többet, levonulnak az építési területről. Csak a Bank udvar rendezésén dolgoztak egy-ketten. Október 17-én már el is küldte a számlák javarészét a műszaki főtanácsos

[473] DERCSÉNYI 1943/a, 75.o.
[474] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78/28
[475] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78/30
[476] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78/4
[477] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/72
[478] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78/47
[479] *A Szent István hét országos ünnepségei*, In: Friss Ujság, 1938/184.sz., 8.o.

számára.[480] Az épület látogatható volt egészen a freskók javításáig, amikor is a terület karbantartója, Szakály István Lux Kálmánt tájékoztatta arról, hogy Aba-Novák nem akarja, hogy a terület látogatható legyen munkája végeztéig. Ennek kapcsán szerinte sokan azt hiszik, csak protekcióval lehet az épületbe bejutni, pedig többen ajánlottak fel belépőjegy árat is.

Annyi bizonyos, hogy 1939 és 1940-től már 40 filléres fizetség ellenében volt megtekinthető a Romkert vasárnap és ünnepnapokon is, de más napokon csak 30 fillérbe került a belépés. A város lakossága szerdánként díjtalanul tekinthette meg a helyszínt (a nem téli hónapokban) reggel 4 óra (!) és délután 13 óra között, valamint délután 15 óra és 19 óra között.

A Székesfehérvári Romkert együttesének értékelése

A Romkert épületeinek stíluselemzése

A felhasznált forrásokban a romkertet egységesen *lombard*, vagy *ravennai* módban épített alkotásként írták le a korabeliek. Maga a tervező, Lux Géza is publikálta munkáját a Magyar Építőművészet lapjain,[481] ám a szöveg kifejezetten kerüli a művészi önreflexiót. A tervezői szempontokat egytől egyik többes szám harmadik személyben közvetíti és nem tesz egyetlen megjegyzést sem az épület stílusát vagy mintaképeit illetően.

Gerevich Tibor célszerű, de *a régi korstílusra* utaló architektúraként jellemzi a munkát. Bővebben a romkert lombard-román atmoszféráját említi, mely modern átérzéssel és a gyakorlati cél hangsúlyozásával készült.[482] Dercsényi Dezső kiemelte, hogy az architektúra külleme rokon a bazilika első korszakának stílusával, amennyiben román ízlés formáit tükrözi, de keskeny vöröstéglás anyaga merőben modern. *„Nyugodt, harmonikus, félköríves árkádjai déli, mediterrán hangulatot tükröznek és az olasz-román építészet szellemének átérzéséről tanúskodnak anélkül, hogy alkotójuk akár egészben, akár részletformákban utánzójává süllyedne.”*[483] Kiss Dezső, a projekt ásatásvezetője egy ízben úgy nyilatkozott a sajtónak, hogy az épület egészen konkrétan a *ravennai olasz stílust* képviseli.[484] **(75. kép)**

A koronázó templomról szóló, 1930-as és 1940-es évekbeli művészettörténeti értekezések a fejezet szempontjából nem szakirodalomnak, hanem forrásoknak számítanak. Amennyiben a bennük olvasható megfigyeléseket már meg is haladták a XXI. századi

[480] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/78/50
[481] LUX G. 1941
[482] DERCSÉNYI 1943/a, 7.o.
[483] DERCSÉNYI 1943/a, 68.o.
[484] *Új házak, új szellem, új életerő,* In: Nemzeti Ujság, 1938/64.sz., 10.o.

kutatások, a bennük olvasottak mégis nyomot jelentenek az épületek stíluskritikája szempontjából.

Gerevich Tibor a Nagyboldogasszony-bazilika elemzésénél egy lombard-ravennai-dalmát vonalat húzott meg monográfiájában a X-XI. századhoz köthető bazilika kialakítását illetően. A korszak magyar templomépítészetében két alaprajz típust különböztetett meg: a Székesfehérváron látható, egyetlen apszisban végződő típust a ravennai San Apollinare in Classe elrendezéséhez viszonyította.[485]

Dercsényi Dezső az alaprajzi elrendezéshez szintén e templomot nevezi meg viszonyítási pontnak. Mint írja, „*ez a templomtípus a VIII.-IX. században új életre kel és a X. század folyamán Istria, Velence környéke és Dalmácia templomai, de több német templom is e minta szerint épül.*” [486] Fontos alaprajzi párhuzamként említi meg még a firenzei San Miniato al Monte együttesét is.

Dercsényi Dezső egyébként az 1943-as, Nagyboldogasszony-bazilikáról szóló monográfiájában több meglátását tekintve is Gerevichre hivatkozik. Az általa rendezett lapidárium XI. századhoz köthető kőanyagában három csoportot különböztetett meg: legjelentékenyebbnek az akantusz levéllel díszített faragványokat tartotta, elterjedésüket lombard, közelebbről Pavia és Milánó környéki kőfaragóknak tulajdonította.[487] A második csoportot a „szeszélyesen kanyargó” kettős és hármas fonatokkal operáló faragványok csoportja képezi, amely szintén lombard eredetű, és a magistri commacini-k közvetítésével került hazánk területére. A szalagfonatokat Dercsényi konkrétabban paviai és comoi területről származtatta.[488] A harmadik csoportba a honfoglaláskori fémművesség formáira reflektáló, palmettalevél díszítményekkel képzett faragványokat említette. [489]

Az épület szempontjából rendkívül fontos a harmadik csoport, azaz a honfoglaláskori motívumvilághoz köthető faragvány-együttes. Gerevich kiemelte monográfiájában, hogy mindez ékes bizonyítéka annak, hogy magyar mesterek is részt vettek az első hazai bazilika díszítésében, és a *„magyar román stíl sajátos hazai kialakításában.”*[490]

Ezt a következtetést hipotetikusan irányíthatta Gerevich több ízben publikált, meghatározott kultúrpolitikája is, miszerint a magyar művészet sosem volt rögtönzés, hanem történeti kialakulás eredménye: Szent István indította újtára, aki az európai kereszténység felvételével

[485] GEREVICH T. 1938/b, 12-13.o.
[486] DERCSÉNYI 1943/a, 33.o.
[487] u.o., 32.o.
[488] u.o., 78.o.
[489] u.o., 33.o.
[490] GEREVICH T. 1938/b, 13.o.

az egyedi magyar művészetet a nyugati áramlatok aktív részesévé tette, integrálta azt. „*A magyar művészet így a nyugati nemzetekkel együtt élte át az európai művészet áramlatait, a stíluskorszakokat, a román stílustól kezdve a legújabb törekvésekig. Végigjárta az európai stílus útjait, de a maga lábán is tudott állni.* [491]

Kultúrpolitikai szempontból bizonyára nem jelentett hátrányt, hogy Gerevich és Dercsényi elemzése szerint tehát a koronázó templom első periódusának művészete egyértelműen Itáliához volt köthető, mely nemzettel Trianon után Magyarország a legnagyobb diplomáciai barátságot ápolta. Mindemellett ezen új művészettörténet írásba beilleszthető volt a honfoglaláskori motívumok integrációja is, így az Itália által inspirált magyar művészet *önállósága* volt közvetíthető üzenet.

Gärtner Petra tanulmányában kiemelte, hogy az épület rokon jellegzetességeket mutat a Pomposaban található apátság narthexének kialakításával, főként faragványait és rondóit tekintve.[492] A stíluskapcsolat valóban vitathatatlan. A Palazzo della Regione épülete szintén a pomposai apátság része. Az igazságszolgáltatást magában foglaló palota 1930 körül hatalmas átalakuláson esett át, melynek eredménye véleményem szerint szintén nem idegen a Székesfehérvári Romkert esztétikájától. Lővei Pál felhívta a figyelmet arra a MOB kérvényre is, amelyben Gerevich Tibor miniszteri hozzájárulást kért Lux Géza és Lux Kálmán olasz tanulmányútjára, mely kérvényben Pomposa helyszínét is említik.

A Lux-hagyatékban azonban jóval korábbról is találunk olyan rajzokat, amelyeket a Pomposaban található apátság ihletett. 1921 és 1922 között történt meg például a türjei templom múlt századi helyreállítása. A premontrei rend képviselője, Steinter Miklós Lux Kálmánt magánépítészként kérte fel a megújítás tervezési feladatára, de igényelte a Műemlékek Országos Bizottságának tanácsait is anyagi támogatás reményében. Steiner az, aki szigorúan ragaszkodott ekkor a stílszerű homlokzathoz és egy neoromán előcsarnokhoz is:

„Másik dolog volna annak a kombinációba vétele, hogy a türjei templom toronyhomlokzata elé tán lehetne stílszerű előcsarnokot (nartex) építeni. Ez egyrészt szélesebb portálé mellett a templom férőhelyét is növelné. … Az előcsarnok Türjén annyival is inkább helyén való volna, minthogy most a templom homlokzata beljebb áll a hozzáépített rendház oldalánál. … Nagyon szeretném, ha már valamit kell csinálni a templomon, az stílszerűen történjék, különben megint csak mindenféle kiáltó stílszerűtlenségek kerülnek rá.”[3]

[491] GEREVICH T. 1927; GEREVICH T. 1934
[492] GÄRTNER 2016, 15.o.

A templomhoz újonnan tervezett előcsarnoknak több tervváltozata is fennmaradt. Egy egyszerűbb neoromán megoldást[493] követően az új elképzelések a Pomposaban látható előcsarnoknak szinte a mását tükrözik[494] – legalábbis a historizmus azon gyakorlata köszön vissza rajta, mely a mintának vett architektúra alapos ismeretén, decorumának reprodukálásán alapul. Ez a változat később finomodott a hármas kapukompozíció tekintetében,[495] de lényegében megőrizte a pomposai narthex fő jellemzőit: azaz a téglaarchitektúrát, a két oszloppal elválasztott három, félköríves záródású átjárót, melyet két oldalt bibliai állatalakok faragványai fognak közre. A kapukompozíció felett egy kereszt faragványa látható, melynek esztétikai hasonmása a Székesfehérvári Romkert kapuépítményének homlokzatán is megjelenik, ám ott már a magyar kettős keresztet formálja meg.[496]

Türje terve még kétségtelenül historizáló attitűdöt mutat, de ez kifejezetten megrendelői kérésre született. A türjei tervváltozat ráadásul 1922-ben készült el, 15 évvel az említett tanulmányút előtt, így kijelenthető, hogy Pomposa Lux Kálmánt már jóval Székesfehérvár előtt foglalkoztatta. **(84. kép)** Mindez felveti a kérdést Lux Géza kizárólagos tervezői mivoltáról is. Géza minden bizonnyal ismerte apja korábbi terveit és dönthetett maga is a pomposai minta mellett – ennél mégis valószínűbb, hogy már a kezdetektől apjával együtt gondolkozhatott a Romkert esztétikáját illetően. Lux Gézát és Lux Kálmánt így célszerű továbbra is együtt megnevezni tervezőkként a Székesfehérvári Romkert esetében.

Ennél is fontosabb a tény, hogy milyen módon prezentálja a Romkert és Pomposa kapcsolata azt a folyamatot, amelyen Lux Kálmán és fia átment a XX. század elején. Míg az 1920-as években Pomposa egy historizáló terv történeti forrásaként jelent meg, addig az 1930-as évekre ugyanez a minta már egy absztrakt, történeti vonalakat modernizáló épületnek nyújt kiindulópontot. Természetesen felmerülhet a hipotézis, hogy mindez csupán Lux Kálmán historizálása és fia modernebb hangvétele közt bizonyítja a különbséget, ám tény, hogy a székesfehérvári munkálatoknál is Lux Kálmán volt a projektvezető, s a székesfehérvárinál modernebb hangnemet megütő esztergomi munka is Lux Kálmán irányításával történt. Lux Gézának ráadásul a már említett rekonstruktív rajzai is arra engednek következtetni, hogy nem kizárólag apjához lehet kötni a stilizáló hangnemet.

---

[493] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 8038

[494] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 01644
Az előcsarnok tervét már az alábbi dokumentáció is Pomposahoz kötötte: NAGY-GAYLHOFFER–KOVÁCS-HOROGSZEGI 2018

[495] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 01645

[496] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7302

A Romkert építményeinek stílusa a szigorúan vett modernizmus jellemzőinek nem felelnek meg, hiszen felfedezünk rajtuk neoromán formákra emlékeztető részleteket. A két világháború közötti historizálás vonulatától azonban szintén távol áll, hiszen e romanizáló jegyeket végül absztrahálja, ám nem olyan mértékben, mint azt mondjuk a római ösztöndíjas építészek munkáin figyelhetjük meg. A két Lux egyébként sem volt római ösztöndíjas – bár az 1936-ra elkészült, budapesti Tisztviselőtelep evangélikus templomtornya Lux Kálmántól már erre utaló stílust mutat –, lényegében mégis a Római iskola képviselőivel azonos a forrásuk. Mindannyian a középkori Itália építészeti hagyományaiból táplálkoztak, szolgai utánzás nélkül.

Kérdés az is, hogyan köthetjük ezt a munkát az Olaszországban párhuzamosan futó kortárs építészethez? A kapcsolat feltételezése jogos volna, hiszen az esztergomi kiépítés esetében már tapasztalhattuk azt, mennyire párhuzamosan fejlődött a magyar műemlékvédelem a nemzetközi színtéren tapasztaltakkal. Székesfehérváron azonban egy újépítésű, önálló architektúráról van szó, így a korabeli (kortárs) építészeti stílusirányzatok felől is érdemes megközelíteni elemzését.

Olaszországban, a neutrális tömegalakítással és nyers, keskeny téglával borított homlokzatú épületek 1935 és a II. világháború között nyertek teret hangsúlyosan. A tégla szerepe elsősorban az ókori római (és nem a középkori) építészeti tradícióra történő reflexió volt. A monumentális téglafelületek színpadias hátteret biztosítottak a császárkort idealizáló fasiszta rezsimnek. A gyakorlati kiváltó ok az volt, hogy az olasz-etióp háborút követően a Nemzetek Szövetsége szankciói között szerepelt az import tilalom is, így mindenképpen a helyi, tradicionális építőanyagokat kellett hasznosítani.[497] A két világháború között feltűnő nyerstégla homlokzatok ugyan a császári építkezésekből merítettek forrást, de minél egyszerűbb geometriai formákra törekedtek, minimális díszítéssel. Minden egyes téglaelem precíz ritmusban látja el a maga funkcióját, kapcsolódási szerepét ebben a stílusban. Az ókori római épületekre reflektálva gyakori elem volt még a rámpák használata is, és hatalmas szerepe volt a fény-árnyék hatásoknak. A Gruppo Rionale Fascista Giovanni Porcù del Nunzio központja például ezt a vonalat képviseli Mario Passanti és Paolo Perona tervezésében (Torinó, 1937-1938).

A székesfehérvári épületek megjelenésével rokon a ravennai Sant'Apollinare in Classe narthexe, amely 1909-ben készült el a Corrado Ricci irányította munkálatok időszakában, és amely egyébként a mai napig egyfajta kis lapidáriumként is működik. Szintén hasonlóságot fedezhetünk fel például a velencei Margherában álló Sant'Antonio di Padova templomnál vagy

[497] MAAHSEN–MILAN-PIETROGRANDE 2014, 1.o.

a szintén Angelo Scattolin által tervezett Gesù Lavoratore parókia esetében. Ezeket a példákat látva bizonyos, hogy volt egy építészeti vonal, amely nem feltétlenül a császári monumentalitásra törekedett Mussolini ideje alatt, még ha meg is figyelhetjük rajtuk a fasiszta építészet egy-két karakterisztikumát.[498] Sokkal inkább a középkori itáliai egyházi épületek felületei, téglakötései, arányai játszottak főszerepet, mely téglafelületeken a hajdani középkori épületek tégla-márványburkolat kontrasztját is megidézték különféle reliefekkel.[499]

Merész, de véleményem szerint nem teljesen alaptalan megemlíteni a német expresszionista klinkerépítészetet a harangfalak apró, félköríves lezárású nyílásai miatt. A téglaszövetbe illeszkedő, sűrű osztású félköríves zárások megszokottnak mondhatóak az itáliai harangtornyokon – elég a ravennai Sant'Apollinare in Nuovo vagy a San Giovanni Evangelista harangtornyára gondolni, de az arezzoi Santa Maria della Pieve tornya olyan szempontból is érdekes, hogy a szerkezet szögletes tömege egy ponton keskeny oromfalként folytatódik. **(83. kép)**

Az oromzatokon megjelenő íves nyílások, valamint harangfalak karakterjegye szintén megfigyelhető az észak-olaszországi templomokon: a teljesség igénye nélkül példaként említhetjük az Assergiban álló Chiesa di Santa Maria homlokzatát (**85. kép)**, a pomposai katedrális északi támfal sorát, de a Lodi katedrálisának oromfalán feltűnő nyílás is karakterjegyet képvisel az itáliai templomok hangulatában.

Ezeknek a kis, íves lezárású áttöréseknek a modern megidézése Dominikus Böhm munkáin tűnik fel hangsúlyosan, melyeken a síkfelületből téglával kiugró keresztmotívumok és plasztikák is fontos viszonyítási pontot jelentenek a Romkert épületére nézve. (Például a Szent Kamilius templom, Mönchengladbach, 1931.; a Szent József templom, Zabre, 1929-1931; a Szent Engelbert templom tornya, Köln, 1928-1932.) Böhm építészete a romkánkori itáliai architektúrákból táplálkozott, így ugyanaz volt a forrása, mint Lux Kálmán és Lux Géza épületegyüttesének.

---

[498] Gloria Danelli, a Museo del Novecento munkatársának 2022.10.18-i írásbeli közlése alapján ez a templom az olasz racionalista építészet példája, melyre egy másik, ekkor jelen lévő stílusmozgalom is hathatott.

[499] Az épületet szokás a Novecento mozgalom egyik példájának említeni, ám ez a stílus nagyon behatárolt az olasz történeti formákra értve: a stílusirányzat hulláma XX. század eleji avantgárd és a racionalista építészet elutasításaként született a XIX. századi lombard neoklasszicizmusra történő hivatkozással. Ennek az áramlatnak a legfőbb művelője az építészetben Giovanni Muzio 1919 és 1923 között épült La Ca' Brutta épülete volt. Gerevich köztudottan elítélte az avantgárd mozgalmakat, a képzőművészeti alkotásokat tekintve pedig a Novecento mozgalom híve volt. A Székesfehérvári Romkert valóban klasszikus jegyeket vonultat fel egy újépítésű architektúrán. Ily módon az olasz Novecento közhangulata befolyásolhatta, de ezt végül a magyar neoromán építészet stílusjegyeivel keveredve tette.

A fenti gondolatmenet nonlinearitása is bizonyítja, hogy a Romkert stíluselemzése még további vizsgálódást igényel, ahogy a két világháború közötti stílusok tisztázása és szakirodalma egészében véve is még a művészettörténet-írás egyik igen nagy kihívása napjainkban. A pomposai példából kiindulva zárásként azonban annyi konstatálható, hogy egy hangsúlyosabb neoromán összképből vált a Romkert épületegyüttese végül egy modernebb hangvételű építménnyé, mely az absztrakció ellenére megidézi a középkori formákat. Modern mozgalmakhoz vagy a Római iskolához nem köthetjük a munkát, ugyanakkor utal az itáliai történeti építészetre oly módon, hogy mindeközben a magyar történeti hagyományokra is támaszkodik.

A három királyi központ közül Esztergomban találtak valóban XI. századinak tűnő falakat, Székesfehérváron pedig Szent István sírkápolnáját vélték felfedezni egy apszis részletében. Székesfehérvárhoz volt már köthető ekkor két kultikus ingó műtárgy tisztelete is, melyekre szintén lehetett építészeti stílussal reflektálni. Az egyik a koronázási palást volt, amelyet a hagyomány szerint Gizella királyné a bazilika számára készíttetett. A másik ereklye a mauzóleumba helyezett szarkofág volt, melyet a kutatás Szent Istvánhoz kötött.

A szarkofágot Gerevich Tibor 1040 körülire datálta és velencei alkotó kezéhez kötötte. Dercsényi Gerevichre hivatkozva bizáncias olasz művészeti körből származtatta, mely az Adriai-tenger mindkét partját elárasztotta hasonló motívumú és stílusú emlékekkel a korszakban. Véleménye szerint a velencei Szent Márk templom 1043 előtti átalakításából származó faragványai állnak közel hozzá. A cherub motívumot szintén bizánci formavilághoz köti, s a ravennai székesegyház keresztelőkápolnájának stukkó apostolreliefjét említi analógiaként. [500]

Dercsényi és Gerevich a koronázó templom alaprajzát tekintve itáliai, velencei kultúrkört határoz meg és ennek utalását látjuk Aba-Novák festményein is. **(74. kép)** A mauzóleum belsőépítészete nem ravennai, hanem inkább egy velencei, bizáncias atmoszférájú templom modern megfogalmazású mozgalmasságát, túldíszítettségét idézi meg a velencei stílusú szarkofág körül. Aba-Novák képei – akárcsak az épület homlokzatai – szintén nem az egyházi, bibliai motívumvilágra, hanem főként Szent István személyére építenek, akit kétféle minőségében emel ki: a szent királyt és a világi uralkodót különbözteti meg bennük. Ezeket hivatott szétválasztani a király jobb kezében tartott kardja, és bal kezében tartott keresztje. A magyar királyok valaha itt, Székesfehérváron tettek fogadalmat ezen eszmének, amit megpecsétel a szarkofág jelenléte is. Ha a bazilika rekonstrukciójának elvetésével már nem is

[500] DERCSÉNYI 1943/a, 106-107.o.

volt konkrétan hol letenni a tiszteletet, átélni ezt a pátoszt tulajdonképpen megvalósítható volt a bazilia rekonstrukcióját helyettesítő szakrális kegyhellyel.[501]

A mauzóleum üvegablaka szintén a szent és a harcos királyi kettőségét hangsúlyozza ki. Sok a mondatszalag, amelyet talán az esztergomi Amissa eset is ihletett. Egyedül az üvegablakot tekintve ellentmondásos az a tény, hogy Sztehlo Lili inkább a gótikus katedrálisok atmoszféráját idézte meg művével, ami elüt a seccok és a faragványok, valamint az épület homlokzatának a legkorábbi bazilika korára utaló stílusvilágától.

Madarassy Walter faragványait tekintve a helyi, eredeti kőanyagra történő reflexió fedezhető fel. A Nemzeti Múzeumból Székesfehérvárra visszahozott, állatküzdelmet ábrázoló, ám XII. századi tondó szintén köthető ezen modern díszítőmotívumokhoz.[502] A pomposai apátság narthexének oroszlán, sas és páva alakja, valamint a szinte lemásolt kettős kereszt motívuma viszont egyértelmű utalások a XI. századi apátság előcsarnokára. A torcelloi Santa Fosca homlokzatának keresztje szintén felismerhető a székesfehérvári tervfázisokon, valamint ezen torcelloi épület sík, nagyvonalú téglafelületei és árkádívsora is inspiráló hatással lehetett a két Lux építményére.

Gärtner Petra már feltérképezte a homlokzaton megjelenő állatok bibliai értelmezését is.[503] Előkerült azonban elemzésükhöz egy teljesen konkrét, korabeli értelmezés is az állati motívumok magyarázatára. Szakály István volt az együttes létesítménykezelője az 1940-es években, ráadásul a körbevezetéseket is ő tartotta a látogatók számára. Ennek céljából írt egy vezetőt is ezen előadásokhoz, benne pedig valójában Szent István tevékenységére vonatkoztatható utalásokat olvashatunk ki a raktárhelyiség keleti homlokzatára helyezett, szarvasokat ábrázoló domborműről:[504]

„Az ablak közepén nyúlik felfelé a „Hit-fája" felette látható a „Krisztus-monogram-ja" az XP. Lent a Hitfájától jobbra hullámosan huzódik fel a tisztapatak; a Tiszta-Hit jelzője, mellette virágok az Anjou-liliom, felette egy kisebb Szarvas iszik a patakból, vagyis a Tiszta hitet szivja magába, a hitfájától balra a mélységben a még pogányt ábrázoló nagyobb bőgőszarvas, mely

[501] Dercsényi Dezső visszaemlékezésében úgy fogalmazott, hogy a háború utáni években kaptak egy levelet a várostól, melyben a MOB-ot felkérték, hogy intézkedjen a mauzóleum falképén feltűnő Horthy Miklós kormányzó és Hóman Bálint miniszter alakjának eltüntetéséről. Horthyból Petőfi Sándor, Hómanból Szekfű Gyula lett. Később a városi tanács lemeszeltette az egész ciklust, a rekonstrukcióra 1996-ban került sor. GÄRTNER 2016, 18.o.

[502] MENTÉNYI 2017, 45.o.

[503] Gärtner Petra a 42. zsoltárra utaló jelként értelmezte mindezt, az oroszlánok és szarvas békés egymás mellett élését pedig Izajás próféta könyvéhez kötötte., GÄRTNER 2016, 10.o.

[504] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/104

bőg-üvölt a Krisztus-jelvénye felé a Hit-ért és a Megtérését, felette van a Bazilika körvonalai előtte fák mint Anjou-liliom.”[505]

Mit vonhatunk le tehát következtetésképpen az épület esztétikájából, képzőművészeti alkotásaiból, valamint a középkori bazilika korabeli kutatásainak eredményeiből a stíluselemzést tekintve? Az épület a bazilika XI. századi eredetére hivatkozik oly módon, hogy ismét itáliai forrásokból teremt kortárs építészetet. Díszítését tekintve kizárólag Szent Istvánt és hittérítő, államalapító szerepét hivatott kiemelni. A szarvasok ősmagyar jelképként is megjelennek, Lux Géza épülete ily módon – akárcsak az eredeti koronázó templom – két forrásból táplálkozik: bár egyértelműem itáliai stílust, formavilágot elevenít fel, a XI. századi magyar kőfaragókhoz hasonlóan az elkészült műbe ő is becsempészte a magyar motívumvilágot, azaz *„az önálló lábakon álló magyar művészetet”*.

Rendeltetés: politikai díszlet vagy egy előremutató múzeum-típus?

Székesfehérvár történelmi kegyeleti központtá alakításának kérdése az 1920-as évek végén merült fel, a királyi mauzóleum létrehozásának gondolata pedig 1929 karácsonyán már a sajtóban is megjelent[506]

A XVIII. század utolsó harmada volt a székesfehérvári Szent István-kultusz felívelésének kezdete, a püspökség ekkortól kezdett aktívan foglalkozni a Szent István ereklyék felkutatásával is, valamint ásatásokat végeztek például Szent Imre sírjának megtalálására, majd hatalmas ünnepségek közepette köszöntötték az 1778-ban Pozsonyból áthozatott Szent István-koponyaereklyét is.[507]

Székesfehérvár Szent István kultusza így nem a Horthy éra államesz méjével nyert teret, ám kétségtelen, hogy – Hóman Bálintnak köszönhetően – ekkor érkezett el aranykora. Az ásatások és az építkezés főként politikai támogatottság okán nyert nagy anyagi támogatást, nem pedig kizárólag a MOB tudományos törekvéseinek köszönhetően. Gerevich Tibor politikai szerepe azonban elősegíthetett egy egyensúlyra való törekvést, melynek köszönhetően a kultúrpolitikai díszlet szerepén túl egy nagyon is progresszív és népnevelő funkciót biztosítottak Székesfehérvár szívébe.

[505] u.o.
[506] BUBRYÁK 2016, 23.o.
[507] u.o., 25.o.

Az 1938. május 23-án megtartott vitézavatásra egy 5000 fő befogadására alkalmas tribünt építettek fel.[508] Ez volt az első nagyszabású, politikailag is fontos esemény, amelynek a Romkert hátteréként szolgált. 1938 júniusában a Szent Jobb ünnepe és Prohászka Ottókár hamvainak ünnepélyes átszállítása történt meg a helyszínt kihasználva. Ezen eseménynek is célzott „díszleteként" működött az épületegyüttes, amelynek azonban ára is lett: az ereklyetartók súlya alatt több helyen lecsorbult a szarkofág pódiumaként működő lépcső.

A kormányzó látogatására és egyúttal az Országgyűlés megtartására 1938. augusztus 18-án került sor.[509] A koszorúzást követően a kormányzó meghallgatta Gerevich Tibor beszámolóját a Romkert feltárásáról és Aba- Novák Vilmos is beszélt az immáron elkészült falfestményekről.[510]

Két nézőpont találkozott: egy politikai akarat, mely az éppen hangsúlyban lévő Szent István kultuszt szolgálta ki a Horthy-korszakban, valamint egy tudományos megközelítésű és az embereket edukáló múzeum víziója, mely mérleg egyik oldalán a MOB sikeresen vitte keresztül szándékait.

A Székesfehérváron tartott ünnepekről megőrződött több archív videófelvétel is, melyeket látva – főként az országgyűlésről készült filmhíradó beszédeit meghallgatva[511] – érthetjük meg igazán, milyen fontos is volt Szent István király tisztelete a Trianont követő Magyarországon. Ezt nyomatékosítva álljon itt egy idézet Marosi Arnoldtól is, mely Székesfehérvár jelentőségét tükrözi, és amely talán a Romkert épületét is segít megérteni: *„Őrzője az ősi hagyományoknak és bölcsője a kereszténységnek, Nyugattal való kapcsolatunknak. Még romjaiban is úgy áll előttünk, mint kulturális értékeink gyűjtőlencséje, és a magyarság belőle kiinduló civilizációjának kisugárzása. Szent kövek ezek, mert boltíveik alatt szenteket koronáztak, és mert a nemzet, ha öröm érte, közöttük rótta le háláját, ha baj üldözte, közöttük sírta el panaszát. Itt talált vigaszt és reményt, amire – tán sohasem volt nagyobb szükség, mint manapság, mikor a lét és nemlét damoklési kardja lebeg felettünk."*[512]

A ceremóniai háttér, valamint a város múltjának összekötése a fenn említett idézet alapján is Mussolini *sventramenti* politikájának visszatükröződése, amely Róma városépítészeti koncepcióját jelentette lényegében: azaz feltárni, „felboncolni" a régi Róma ütőereit,

---

[508] Az ünnepség részletes leírása a korabeli sajtóban is megjelent. Lásd - *Az ünnepség menete és Horthy Miklós beszéde: Vitézavatás Szent István koporsója mellett,* In: Az Ujság, 1938/116.sz., 7.o.
[509] Az eseményt ismertető tanulmány: DEMETER 2016
[510] DEMETER 2016, 56.o.
[511] *Jubiláris Szent István-napi ünnepségek: Székesfehérvári országgyűlés,* In: Magyar Világhíradó, 1938, augusztus, Letöltés helye: https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=2934, Utolsó letöltés dátuma: 2022.12.27.
[512] MAROSI 1942, 31.o., Szintén publikálva, DEMETER 2016, 57.o.

legfontosabb kapcsolódási pontjait a Római Birodalom és napjaik Rómája között. Székesfehérváron ez a Magyar Királyság szempontjából volt létfontosságú. Láthatóvá tette, keretbe foglalta a folytonosságot a magyarok múltja és jelene között, egy megtépázott nemzet jelenlegi karja nyúlt ezáltal Szent István és az ő korának egységes, és most is vágyott territóriuma felé.

A *sventramenti*[513] persze ennél sokkal nagyobb politikai jelentőséggel bírt Olaszországban: Mussolini terek és sugárutak iránit vágyának adott táptalajt, a régi Róma dicsőségét építették rajta keresztül újjá.[514] Ettől függetlenül kisebb léptékű, de valamelyest rokon jelenségnek tekinthetjük a magyar megoldással olyan értelemben, hogy újra birtokolni akarták vele egy korszak hajdani dicsőségét, és ezt egy város múltjának feltárásával tudták elérni.

Mussolini korában ünnepelték Augustus születésének 2000. évfordulóját. A császár mauzóleumának és a körülötte kialakított térnek 1938-ra kellett elkészülnie. Mussolini 42 kötetes Opera Omnia-jában és nyilvános beszédeiben azonban Augustus nem élvezett akkora kitüntetett figyelmet, mint Ceasar. Augustus császárnak mégis közelebb volt az évfordulója, és az emlékév a diktatúrájának és propagandájának egyik legfontosabb pontja volt.[515]A mauzóleum ásatásának vezetője Antonio Muñoz lett, aki minél rövidebb idő alatt biztosított minél látványosabb feltárást a Duce számára a mauzóleum területén, előtte pedig minden környékbeli – akár középkori eredettel is bíró – épületet lebontottak. 1937-re a helyszínen már ki is alakult a Piazza Augusto Imperatore. **(87. kép)**

Vittorio Morpurgo a Via del Corso, a Tiberis, az északi Via della Frezza és a déli Via Tomacelli között, a Piano Regolatore Generale-ban elhelyezkedő egész zóna „átrendezésére" lett felkérve. Az elképzelés szerint Augustus monumentális centrális emlékhelye a kiszabadított környezetében látványos, tiszteletet parancsoló kegyhellyé tudott átlényegülni és emlékeztetni tudott Olaszország történeti tekintélyére Európában.

Muñoz a „római historizálást" szerette volna elkerülni. A homlokzaton alig hajtott végre konzerválást, a mauzóleum belső folyosóin és belső terein viszont a római tégla méreteihez hasonló, színeiben és állagában neutrálisan eltérő kiegészítéssel biztosította az omladozó felületeket. A tér eredeti tervezete szerint a környezetet azonban mégis klasszicizáló attitűddel komponálta volna át: a teret körbeölelő kortárs, földszintjükön oszlopsorral övezett épületek

[513] Olaszul a kifejezés felboncolást jelent.
[514] KALLIS 2012, 42.o.
[515] NEILS 2007, 406.o.

mellett ugyanis az elképzelés későbbi eleme lett a romhoz vezető ünnepélyes lépcsősor is, amelyet két portikuszos épület fogott volna közre propülaiaként.[516]

Székesfehérvár romkertje és mauzóleumi épülete párhuzamba állítható Mussolini Augustus császár mauzóleuma köré épített új városcentrumával, és a hazai Szent István jubileummal szintén korrelál az a tény, hogy Mussolini mindezt 1938-ra akarta kivitelezni, a Bimillenario alkalmából. Augustus mauzóleuma szintén kortárs építészeti kereteket kapott megvalósult változatában, amelyek a két világháború közötti modernebb hangvételt tükrözték, ám mindezt római jegyekkel tette, a birodalomra utaló díszítésekkel és Ferruccio Ferrazzi mozaikjaival ötvözve.

Mussolini politikájában az építészettel tudott a leglátványosabb módon eredményeket felmutatni: nem csupán feltárta, de látványosan el is különítette a régészeti kincseket, amelyeket urbanisztikailag figyelemreméltó megoldásokkal emelt ki. Bár Székesfehérvár léptéke nem összeegyeztethető Róma példájával – az indok, a kiindulópont, a filozófia és a városrendezési cél mind-mind Rómától kölcsönvett építészet-politikai lépésnek tűnnek.

A székesfehérvári munka azonban több lett e Szent István-kultusz építészeti megtestesítésénél, mely Gerevich Tibor kitartásának is köszönhető. A szabadtéri kőtár és múzeum ötlete Itáliából eredeztethető, ahol gyakran a kerengők falai nyújtottak lapidáriumnak alkalmas felületet, és a Székesfehérváron megvalósult árkádsor tulajdonképpen egy kerengő modern megfogalmazása is egyben. Trieszt kőtára, *a Museo d'Antichità "J.J. Winckelmann* ismert múzeum volt a korszakban, amely a XIX. század óta működött részben zárt, részben nyitott terekben. Torcello bazilikájának faragványai több ízben is felmerültek analógiaként a székesfehérvári, XI. századi bazilika korabeli tanulmányozásánál. Figyelemre méltó itt a Palazzo del Consiglio épülete, melyet 1870-ben vásárolt fel Luigi Torelli, hogy létrehozhasson egy múzeumot a templom faragványai számára közvetlenül a műemlék közelében. 1928 és 1930 között rendezték el újra a kőfaragvány gyűjteményt Adolfo Callegari vezénylete alatt, nevéhez pedig nem csak jelentős felújítási munkák, de a lapidáruim köveinek kategorizálása is köthető.[517]

Székesfehérvárnak Magyarországon műfajteremtő szerepe is lett. Az 1930-as éveket követve jött létre például Szombathelyen a jáki faragványokból megépített kőtár is. Szakál Ernő vezetésével illesztették össze a Jákról származó faragványokat, szintén téglával kipótolva a hiányosságokat, értelmezhető képet nyújtva a látogatónak a kövek eredeti helyzetéről a régi

[516] MUÑOZ 1935
[517] CALLEGARI 1930

architektúrában.[518] Nem külön e célra tervezett épületről volt szó, a téglapódiumok is rosszabb minőséget képviseltek a múzeumnak szánt épület tereiben,[519] viszont ebben az esetben már nem maradt el az az edukáló részlet sem, mely az ígéretek ellenére úgy tűnik, Esztergomban elmaradt, Székesfehérváron pedig biztosan nem készültek el. Ez nem más, mint a rekonstruktív értelmező rajzok feltüntetése a faragványok mellett.[520]

Egy 1941-ben, Szakály István által írt levélből kapunk arról információt, hogy ő maga akart magyarázó rajzokat készíteni a romok értelmezéséhez, amelyek az 1935-ös, említett közgyűlés után ezek szerint nem készültek el még 1941-re sem.[521]

A pécsi kőtár szintén az Esztergomban és Székesfehérváron megkezdett munka kiforrott hatását mutatja, ahol a köveket az eredeti helyzetének megfelelő építményi anastylosisszal állították ki. Az 1949 és 1952 között kiépült kőtár árkádos átriuma a székesfehérvári kőtár utóda, mely azonban már egyértelműen Lux Kálmán nevéhez kötődik. **(88. kép)** A kőtár árkádíves terveit Lux Kálmán jegyezte, az összeállításokat Szakál Ernő és Áspán László készítette el 1952-ben, Dercsényi és Nagy Emese elemzése alapján.

Esztergomban egy feltárt palota tereit töltötték meg kiállításokkal, ahol a kőfaragványok jelentették a tárlatok tárgyát. Székesfehérváron külön erre szolgáló építmény jött létre. Lapidáriumként nem előzmény nélküli rendeltetésről van szó, hiszen ekkor már látogatható volt a Horváth Henrik által összeállított, a Halászbástyában helyet kapó kőtár is, viszont magát a lapidárium műfaját újraértelmezte a Boito-féle pontok szerint, azaz a vizsgált műemlék mellett helyezték el a romhoz tartozó anyagot, ráadásul külön erre tervezett egyedi épületegyüttesben. A téglapódiumokra kiállított kövek gyakorlatát később a Székesfehérvári Szent István Múzeum is átvette.[522]

Az épületegyüttes problematikái

Egy műemléket vagy műemlékegyüttest védettsége ellenére objektív szempontok alapján érdemes felülvizsgálni, mely során felbukkannak az adott emlék negatívumai is. Természetesen

[518] MÉM-MDK, Fotótár, Szombathely, ltsz. P 23. 663

[519] MÉM-MDK, Fotótár, Szombathely, ltsz. P 56.976; N 45.367; P 46.140; N 45.368

[520] MÉM-MDK, Fotótár, Szombathely, ltsz. N 45.364
Itt látható, hogy Szombathelyen, a kőcsoportok bemutatása mellett egy kiegészítő írás és rajz is ki lett állítva az értelmezhetőség megkönnyítésére.

[521] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1941/645

[522] MÉM-MDK, Fotótár, Székesfehérvár, ltsz. 115373; 115375

a Székesfehérvári Romkert is rendelkezik rossz tulajdonságokkal, legfőképpen ezek okán sem lehet már eredeti rendeltetése szerint használni napjainkban.

1939. március 6-án Szakály István tett arról jelentést, hogy a romfalak sajnos kifagytak a köpenyek alatt, a pilléreken a faköpeny védés viszont sikeresen működött. A főhajóban lévő téglasír jelentése szerinte ekkorra beomlott, ám a további téglajelölések is javításra szorultak már. A kőtár és mauzóleum padozata, fala és fugái még a lépcsőknél is kifagytak. Az összes fal erősen salétromos volt, bár Szakály minden tőle telhetőt megtett, hogy megtisztítsa őket.

Sajnos a jelek szerint beázás is történt, legalábbis ugyanezen év júliusában arról lehet olvasni, hogy a tetőszerkezeten kívülről eszközölhető habarcs kikenést nem tudnak kivitelezni. Ennek oka, hogy olyan közel kerültek egymáshoz a cserepek a mediterrán mód miatt, hogy a közöttük megmaradó kis vályúba kenni nem tudtak vagy legalábbis összekenték volna így az egész külső tetőfelületet.

Félő volt az a tény is, hogy a habarcsolás szintén vizet szívna be, s a szivárgást ez nem szünteti meg, csak növeli. A tető és a kazettás mennyezet közé egy egészen könnyű, enyhe lejtésű bőrlemezfedéses tetőt akartak ezek után felállítani. Aba-Novák azt kérte a tető készítésével kapcsolatban, hogy az összegyűlő vizet valamilyen módon egy dekoratív megoldással, vízkiköpővel kivezethetnék a mennyezet fölé, hogy teljes biztonsággal víztelen legyen a belső tér. [523] 1940. január 8-án tudhatjuk meg egy levélből, hogy ez az ötlet működőképes volt, mert már nem keletkezett több szivárgás. [524]

Hogy az árkádok nem teljesítették a védelem feltételeit, és a szél valóban befújta a havat, arról korabeli fotók tanúskodnak. A Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ gyűjteményében olyan archív képek állnak rendelkezésre, amelyeken látszik, hogy a XI. századi kiállítást övező árkádos részen ugyan a téglaposztamenseknek köszönhetően a köveket nem érte fenyegetés, de maga a padló hóval borított volt teljes mértékben. A mauzóleum esetében még a lépcsőzetes pódium lépcsőfokait is beborítja a fehérség, elérve egészen a szarkofágot is.[525] A kápolnát körülölelő fölfalazás szintén téglaburkolatot kapott. Egy archív fotón látható, hogy milyen károkat okozott a talajvíz és a só kicsapódás is.[526] Sőt, a bazilika hosszházával egyirányban húzódó, mélyített rész felfalazásánál végig nyomon lehet követni az sókivirágzást az átadás utáni időkben.[527]

---

[523] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/139
[524] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1710/174/2
[525] SZIM Adattár, 2016.2.49, Molnár Tibor felvétele
[526] MÉM-MDK, Fotótár, Székesfehérvár, ltsz. 57479
[527] MÉM-MDK Fotótár, Székesfehérvár, ltsz. 57467; 57457; 57482; 57485

A korábbi fejezetben taglalt, seccokat érintő leválás is azt bizonyította, hogy egy teljesen nyitott struktúrájú múzeum Lux küzdelmei és a karaktert alátámasztó kérései ellenére sem felel meg a magyar éghajlatnak. A Romkert összképe mára éppen ezen okból kifolyólag több pontban meg is változott. Ennek voltak teljesen jogos okai is: állagvédelmi indokból szűnt meg például a falra kihelyezett faragványok kiállítása ily módon. A terület átélte a hírhedt, Erdei Ferenc és Oltai Péter tervezte védőtetőt is 2000-től, amelyet végül 2004-ben el is bontottak. Több hangsúlyos eredeti burkolat és elem is megszűnt: például a Szent István király kápolnájához vezető kis üveges ablakos torony, vagy éppen a szentély és a mauzóleum között elhelyezett kripta eredeti fedőlapja. Végül beüvegezték a mauzóleum árkádnyílásait is, ezzel megszűnt a ravennai stílusra utaló kardinális, fény-árnyék hatásokkal játszó karakter.[528]

Egy 1964-es fotó szerint alkalmazták azt a megoldást, melyet napjainkban is gyakorolnak, miszerint a tél közeledtével a hármas nyílást egy téglaszövetes panellel eltakarják.[529] Bár a kezdetekben működött a romok ácsolt szerkezettel történő téli megoldása, erre a kapacitás folyamatosan fogyatkozni látszott. Magukat a romokat télen végül magára hagyták egyszerű felületkezeléssel, és ezekre úgy tűnik nem született megoldás, a hőingadozással egyáltalán nem foglalkoztak a későbbiekben. A fotókon is látszik, hogy nagyon ápolatlan lett a Romkert az átadást követő nem túl távoli években.[530] Sőt, az egyik archív fotón arról is megbizonyosodhatunk, hogy a hajó alapfalait elönti a gaz, egyik falból pedig egy konkrét, már-már fa méretű cserje is kinőtt.[531]

Az épület tehát ugyan Olaszországban megállta volna a helyét, a magyar csapadékmennyiség és a kifagyások mértéke azonban nem tette sikeressé egy nyitott kőtár lehetőségét, mely a középkori emlékekre, és a kortárs falfestményekre egyaránt negatív hatással volt. Ennek ellenére hasonló esztétikájú és rendeltetésű épületet Olaszországban mindezidáig még nem találtam, ez még egy további kihívása a téma kutatásának. Az épületegyüttes nagy talajvíz fölé épült, így utólagos szigetelésre lett volna szüksége a további károk elkerülése végett. Röviden összefoglalva, a nagyvonalú beruházást követően a karbantartásra, fenntartásra pénzt és munkaerőt végül nem áldoztak kellő módon.

[528] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 533/193712
[529] Kép forrása: Fortepan 10931, Adományozó: Gyöngyi
[530] MÉM-MDK, Fotótár, Székesfehérvár, ltsz. 57474
[531] MÉM-MDK, Fotótár, Székesfehérvár, ltsz. 57472

A Romkert kialakításának városszerkezeti jelentősége

Habár az épületegyüttes jelentős része komoly átalakuláson esett keresztül és funkcionális okokból sem lehetséges a teljes helyreállítása, ettől függetlenül az épület újragondolása, hibáinak kijavítása lehetséges már csak abból a szempontból is, hogy utoljára vizsgált jelentősége revitalizálható és reformálható a mai igényekre: ez pedig a történelmi városmagot tiszteletben tartó léptéke. A területre kiírt XX-XXI. századi pályázatok (1988, 1995, 2009, 2017) eredményei volt, hogy túl hangsúlyos kortárs beépítésekkel számoltak, egyik-másik pályamű pedig a tudományos megközelítést is feláldozta egy-egy látványos új alkotás érdekében.

Egy újabb pályázat előtt komolyabb felkészülés szükséges a hely újraértelmezésére és érdemes tanulni az 1930-as évekbeli projekt érzékenységéből. Lux Géza a saját munkájáról csak egy kontextusban nyilatkozott, kifejezetten egy pontját emelte ki a Romkertnek. Legfőbb értékének a városrendezési koncepcióját tartotta, amely egyszerre rendezte egy centrum mindennapi használatra kialakítható köztér funkcióját, szolgálhatott városi rendezvények, reprezentatív ünnepélyek felvonulási helyszíneként, városi találkozópontként, mindeközben pedig egy ország fontos emlékének tudott nyitott múzeumot állítani.

A Mussolini-féle római városrendezéseknek és azok épületbontásainak, valamint a római emlékek körül kialakított tereknek és sugárutaknak a propaganda-érték mellett volt egy másik célja: nagyobb területek szabadultak fel általuk, szélesebb utcákat tudtak kialakítani, megnövekedett minden egy nagyobb forgalom befogadására, amelyek a turizmust is serkentették, mindez pedig új munkahelyeket teremtett. Mussolini gazdaságpolitikájának egyik fontos pontja volt mindez.[532]

Lux Géza egy olyan urbanisztikai tettet látott a központ rendezésében és a Romkert kialakításában, amely nem feltétlenül számol drasztikusan nagyméretű bontásokkal, s a város modern fejlődése folyamán nem akadályként, hanem hatalmas lehetőségként tudott tekinteni egy városcentrumban elhelyezkedő, ám kifejezetten csak romként megőrződött műemlékre. Ahogy Lux Géza fogalmazott: *„a templom romjainak nem kellett feltétlenül a mohó terjeszkedési vágynak áldozatul esnie."*[533]

Pontosan az együttes városrendezési értékét nem szabadna figyelmen kívül hagyni ennek a munkának a tekintetében, pedig sajnos a korábbi kortárs pályázatok eddig főként ezzel ellentétes koncepciókat vonultattak fel az utóbbi években. Amennyiben a kortárs bővítés

[532] BRANGERS 2007, 108.o.
[533] LUX G. 1941

indokolt is, ahhoz az eddigieknél komolyabb előtanulmány szükséges. Kortárs bővítés esetén érdemes számításba venni azt is, hogy a lapostégla textúra ma is kifejezetten progresszív és időtálló dolognak bizonyul. Különösen az 1980-as években lelt új hullámra Európában, például Massimo Caramassi által (pl.: a pisai San Michele in Borgo bővítése, 1979-1985 és 1985-2002), vagy Rafael Moneo által (pl.: Római Művészetek Múzeuma Méridaban, 1980-1986), esztétikája pedig évtizedeken múltán is időtállónak bizonyult.

A Magyar Művészeti Akadémia által kiírt *Székesfehérvár történeti központja 2017* című pályázat nyertes terve (tervezők: Ránki Soma, Sógor Ákos és Weiszkopf András) hatalmas arányokkal építette volna be Székesfehérvár történeti központját, azaz a város „szívét", mely sűrű beépítés a Koronázó tér kvázi megszüntetését jelentette volna. Lux Géza keretépítménye, mely egy rommezőnek adott „keretet" és „kiemelést", lényegében elvesztette volna értelmét és arányait tekintve sem lett volna már észrevehető, egész egyszerűen bontásra is ítélhették volna. Ennek ellenére már egy olyan tervről volt szó, mely legalább formai kialakítását tekintve utalt a Romkert széles, itáliai íveire, ám mindezt szolgai másolás helyett kortárs hangnemben lépte meg. Arányainak újragondolásával már egy olyan koncepcióról beszélhetnénk, mely a jelenkori, koronázóbazilika hipotetikus kiépítésével foglalkozó törekvésekkel ellentétben egy XXI. századi múzeum és romvédő építmény elveit képviselte volna. A gondolkozást a jövőre nézve ilyen alapokra kellene helyezni, Lux Kálmán és Lux Géza épületeinek korhű és hiteles helyreállítását is szem előtt tartva.

Ásatások és építészeti helyreállítási munkák Visegrádon Schulek János és Lux Kálmán irányításával

Erre az amerikaiak kíváncsiak lettek, s harmadnap azt mondták: gyerünk, nézzük meg hát azt az utolsó várat . . . Mily szívfacsarón szomorú ez! Európa leghősebb nemzete, amely az európai kultúra és a keresztény világ védelmére évszázadokon keresztül teletüszködte remek hegyeit erős várakkal, ma ebből a dicső múltból csak egyetlenegy szépségesen romladozó erősséget tud felmutatni az idegennek!"1

A MOB tevékenysége Visegrádon

Lényeges különbség, hogy az esztergomi várral és a székesfehérvári romterülettel ellentétben a visegrádi erődítmény és a Salamon-torony – a felszín felett magasodó emlékek révén – korábban is kitüntetett figyelmet élveztek a MOB rendjében. Sőt, Vajdahunyad várával egyetemben elmondható, hogy már az intézményes magyar műemlékvédelem kezdete óta szignifikáns helyet foglalnak el a magyar helyreállítások történelmében.

A disszertáció témájaként szolgáló korszak kulcsszemélyei a Gerevich Tibor által vezetett MOB előtti időszakban is aktívan foglalkoztak Visegrád középkori emlékeivel. Lux Kálmán 1915-ben kezdte meg a torony helyreállítását, az 1920-as évek óta azonban Schulek János vezette a visegrádi munkálatokat. Schulek János édesapja, Schulek Frigyes legnagyobb munkái mellett már építésvezetőként is dolgozott, és bár 1903-tól magánépítészként folytatta pályafutását, apja mellett több műemléki helyreállításon is segédkezett a későbbiekben.

A fejezet szempontjából a MOB mellett fontos szereplője lesz az eseményeknek az úgynevezett Visegrádi Várbizottság, amely Schulek János és Zsitvay Tibor egykori pénzügyminiszter kezdeményezésére jött létre. A Várbizottság a MOB jelentős támogatásával tartotta karban és újíttatta fel 1949-es feloszlatásáig a várromokat,[534] így a helyreállítási kérdéseket taglaló fejezetrészekben a társadalmi szervezet is említésre kerül majd, mint az események mozgatórugója. Szabályzatukban feltűnik egy mondat miszerint cél, *„a vár egyes részeinek az eredeti állapotba való visszaállítása.*[535]

Felmerülhet kérdésként, hogy miként került fókuszba Gerevich programjában Visegrád, mikor tulajdonképpen ez volt az egyetlen olyan monumentális középkori emlékkel bíró helyszín, amit nem csatoltak el az új határok kialakításánál, és így nem is kellett a föld alól előkeríteni a királyi székhely maradványait. Ismert volt, hogy Károly Róbert és Mátyás király számára állhatott a közelben egy másik királyi palota is a külföldi követek és magának a

[534] BUZÁS 1996
[535] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1932/518

királynak az elszállásolására. Egy elveszett királyi rezidencia feltárásának lehetősége Esztergomhoz hasonlóan motiválta a Bizottság programját. A királyi palota nyomai 1934 és 1935 fordulóján kerültek elő és a mai napig Schulek Jánoshoz kötik a szenzációs felfedezést. Valóban Schulek kezdte meg az ásatásokat, ám Küfer Béla már az 1910-es évekbeli kutatásai nyomán behatárolta a palota lehetséges területét.

A feltárás szinte nagyobb meglepetés volt az esztergomi királyi palota feltárásához képest, de a fejezet egyik legfőbb pontja lesz annak részletesebb kifejtése, hogy ehhez a MOB és Gerevich programja miként tudott viszonyulni. Többek között jelen dolgozatrész is rámutat arra, hogy Visegrád egy olyan nagyszabású felfedezés lett, mely mégis több szempontból hátrányt szenvedett a forrásokat tekintve. Esztergommal és Székesfehérvárral ellentétben reprezentatív célokra itt nem volt lehetőség, melyet kivitelezni tudtak volna egy jubileumi évig. Helyszíni szemle után Gerevich Tibor mégis propagálta a további forrásokat az ásatás befejezésére, a romok védelme érdekében pedig születtek figyelemre méltó helyreállítási és rekonstrukciós elképzelések is, amelyek végül csak papíron maradhattak.

A millenniumi évek helyreállítási hulláma a királyi palota ásatástörténetére is felhívta a kutatók figyelmét. A kiépítéseket előkészítő régészeti munkák arra ösztönözték a szakembereket, hogy mindezzel párhuzamosan a korábbi kutatások eredményeinek és leletanyagának feldolgozását megkezdjék az 1990-es években. A Visegrádi Mátyás Király Múzeum adattárában található terjedelmes Schulek János-hagyaték feldolgozása ezekben az években történt, és ekkor derült fény az anyag tudománytörténeti értékére is.

Buzás Gergely pontokba szedve rekonstruálta a palota ásatási lépéseit és kisebb helyreállítási törekvéseit.[536] Ezen tanulmány szerint Schulek János 1934 tavaszán vélt felfedezni komolyabb nyomokat, de csak december 31. és 1935. január 2. között ásta meg az első kutatóárkot. Megtalálta a kápolnaterasz téglapadozatát a teraszra vezető lépcső boltválla mögött, s a MOB helyszíni szemléjét követően hivatalosan is folytathatta az ásatást. Egy évvel később már biztosra vette, hogy a palotakápolna maradványairól van szó.

1993-ban ifj. Balla Árpád vállalkozott arra, hogy megírja az 1934 és 1944 között végzett palotakutatás históriáját: Balla Schulek összes MOB-nak írt jelentése, a kutatási napló és a hivatalos levelek alapján vázolta fel részletesen, olykor napról napra pontosan az ásatások menetét. A kiadványban olvashatunk arról, hogy milyen bürokratikus és anyagi problémákkal küzdött Schulek, de a romkonzerválás kérdéseiről is szó esik, ezen belül is a védőtetőkről

[536] BUZÁS 1990

folytatott elképzelésekről kaphattunk képet.[537] Balla tanulmánya a legtöbb pontban hivatkozási alap lesz a következő fejezetekben.

Buzás Gergely a Visegrád Régészeti Monográfiái sorozat első kötetében újra feleleveníti az archívum áttekintését. Az írásban már megemlíti a háború utáni törekvéseket, amelynek legfőbb pontja, hogy Schulek János egy újabb javaslatot terjesztett be az ásatás folytatására és az északkeleti palota déli szárnynak védőtetőkkel történő lefedésére.[538]

A *Műemlékvédelem korszakai* című, 1996-ban megjelent tanulmánykötetben Granasztóiné Györffy Katalin röviden ismertette Schulek pályafutását, és megemlítette az MKM adattárában fellelhető anyagot is, melyben a MOB-nak írt jelentések mellett a fellelhető költségvetésekre és tervvázlatokra is felhívta a figyelmet.[539]

Az ásatásról és immáron a Salamon-torony helyreállítási történetéről is Bozóki Lajostól olvashatunk még többet. A Salamon-torony XX. századi történetét feldolgozó írása a következő fejezet egyik fontos forrása lesz, míg már többször említett, 1996-os tanulmánya szintén kitért a visegrádi munkákra is. Utóbbi tanulmányban illusztrációként jelent meg egy 1940-es években készített, Lux-hagyatékban fellelhető látványos rajz is, amely a díszudvar rekonstrukciós elképzelését ábrázolja historizáló módban.[540]

Buzás 2010-ben kiadott monográfiájában már hangsúlyosabb szó esik a helyreállítás kérdéséről. Schulek János a tanulmány szerint már a feltárással párhuzamosan szeretett volna gondoskodni a konzerválásról is, melyben Lux Kálmán lehetett a segítségére.[541]

A fejezet először a MOB jelenlétét vizsgálja Visegrádon a trianoni békeszerződés után, majd az ásatás megkezdését és annak körülményeit ismerteti. Ezt követően a Salamon-torony, valamint az alsó vár területének helyreállítási törekvéseinek megismerése következik, majd a királyi palota védelméről és konzerválási kísérleteiről esik szó. A dolgozatrészben a fellegvár korabeli helyreállításairól nem esik szó, de elméleti rekonstrukciós rajzairól szó esik, amennyiben releváns a taglalt épületrészek elemzésekor. A végső fejezet túllép a disszertáció által vizsgált időszakon: ennek oka, hogy a háború után Lux Kálmánnak még megvalósult egy bővítési munkája Visegrádon, amely összekapcsolható a két világháború közötti helyreállítási módszerrel. Lux Kálmán tevékenysége, valamint a Gerevich-korszak szempontjából is fontos

[537] BALLA 1993, 15.o.
[538] VISEGRÁD RÉGÉSZETI MONOGRÁFIÁI 1994
[539] GRANASZTÓINÉ 1996, 151.o.
[540] BOZÓKI 1996, 179.o.
[541] BUZÁS-OROSZ 2010, 26.o.

ez az 1950-es évek elején lezajlott gondolatmenet, mely a korszak lezárásának, és egy új korszakba történő átrendeződésnek is az imperatívusza egyben.

Míg régészettudományi oldalról igen, addig a műemlékvédelem történetének szempontjából az anyag egyelőre kevésbé taglalt, pedig az ásatás számos kérdést felvethet az 1930-as évek műemlékvédelmi politikájával kapcsolatban. A visegrádi feltárás teljesen egy időben zajlott Esztergom és Székesfehérvár feltárásaival. Míg a másik két projekt keretében óriási politikai figyelem és támogatás irányult az emlékhelyek rekonstrukcióira és építészeti rendezésére, addig a visegrádi munkálatoknak kérdés, miért kellett ilyen jelentős ideig szünetelnie egészen az 1940-es évekig?

Tisztázni érdemes Schulek János és Lux Kálmán szerepét is mind az ásatás, mind a romkonzerválási kísérletek területén. A fenn említett, Bozóki Lajos tanulmányában feltűnt rekonstrukciós látvány **(89. kép)** felveti a kérdést, hogy Schulek Jánoson kívül Lux Kálmán is készített-e megépítésre is szánt terveket a palotával kapcsolatban? Szintén kérdés, hogy született-e helyreállítási terv az olasz modern műemléki elvek szellemében, akárcsak a másik két királyi központ esetében?

A visegrádi királyi palota felfedezésének és ásatásának kronológiája 1934 és 1949 között

A dolgozat a három királyi központ konzerválási és kiépítési koncepcióival foglalkozik leginkább, így ugyanezen projektek ásatási fázisa mindeddig teljesen külön fejezetben nem került hangsúlyos volumenben tárgyalásra. Mindazonáltal ahhoz, hogy megértsünk bizonyos építészeti kérdéseket, meg kellett mind Esztergomnál, mind Székesfehérvárnál is említeni olyan régészeti lépéseket, amelyek befolyásolták a későbbi ráépítéseket vagy konzerválási eljárásokat. Különösen fontos volt ez Esztergom esetében, ahol szinte az ásatással egyidőben kezdődtek meg az építészeti koncepciók felvázolása is. Kevésbé volt ez fontos a Székesfehérvári Romkert építésénél, ahol mindössze a Henszlmann Imre ásatásai óta tett új felfedezések tekintetében volt célszerű felidézni a feltárás körülményeit – ilyen volt például a déli, Szent István sírhelyének tartott mellékkápolna felfedezésének és konzerválásának története.

Visegrádon, a királyi palota ásatásának körülményeit és idővonalát egy külön fejezetben azonban hasznos lépés tömören összefoglalni. Ennek oka nem más, minthogy ezen együttes a három projekt közül az a helyszín, ahol grandiózus kiépítés nem történhetett az 1930-as és 1940-es évekre, viszont az alsóvár egyes pontjain megvalósult egy-egy nagyobb beavatkozás. A Visegráddal foglalkozó rész egyik legfőbb kérdése az, hogy a palota befejezetlenségének

voltak-e okai a háború kitörésén túl, szenvedett-e hátrányt a Bizottság keretein belül esetleg eddig kevésbé kiemelt szempontból is? Ehhez a kérdéshez érdemes megvizsgálni az ásatások során felmerülő különféle akadályokat. Felvázolom a munka kronológiáját és főbb megakadásait, hogy az áttekintett időrendben könnyebben elhelyezhetőek legyenek a később tárgyalt konzerválási és felújítási elképzelések.

Schulek Frigyes az 1870-es évek elején készítette el tervét a Salamon-torony átalakítására, melyet Ferenc József számára újítottak volna fel vadászkastélynak. A terv forráshiány miatt elvetődött, a helyszínen azonban apja munkája iránti tisztelete miatt is Schulek János töltötte a legtöbb időt kihelyezett építészként a MOB képviseletében.

Visegrád iránt azonban Lux Kálmán is lelkesen érdeklődött: Ernyey Bélával közösen, a várról a MOB megbízásából írt vezetőt 1923-ban,[542] de 10 évvel később fia, Lux Géza rajzaival is készített egy kiskönyvet, melyben Oláh Miklós esztergomi érsek leírását is közölte az ekkor még felfedezetlen királyi palotáról.[543]

Schulek János végül a *„lombullás alkalmával”,* a Fő utca 33. számú telek udvarában talált rá egy dongaboltozat vállának maradványaira egy támfal szakaszon. Egyeztetve a telek tulajdonosával, Sarlay Ilonkával az év végén megkezdte a telek kutatását.[544]

Dercsényi Dezső Visegrádról írt könyvében[545] Schulek „*elévülhetetlen*” érdemének tekinti a palota felfedezését, mely említés fontos reakciót váltott ki Lux Kálmánból 1954-ben. Szerinte Dercsényi Dezső eltúlozta Schulek érdemeit, habár tény, hogy a helyszínen a bürokratikus kihívásokat valóban legfőképpen ő kezelte türelemmel, ahogyan fogalmazott: *„neki kellett kilincselni”* sok esetben.

Lux Kálmán ugyanis állította, hogy a csak legendának hitt királyi palota helyét valójában Küfer Béla, az Országház levéltárosa azonosította be.[546] Gerevich az ásatások megindításáról szóló levelezésében is úgy fogalmazott, hogy Schulek János a munkát ott kezdje meg, „*ahol Küfer Béla, az Országház levéltárosa 1916-ban érdekes leleteket feltételezett”*.[547] Gerevich ezen megfogalmazásából is kitűnik, hogy bár Schuleket tisztelte munkássága miatt, ő és Lux számára túlzónak tűnt az a fogadtatás, miszerint egyedül Schulek érdeme lett volna a királyi palota felfedezése.

---

[542] ERNYEY-LUX 1923

[543] LUX K. 1932, 8-10.o.

[544] Az Adattárban előkerült Arszin Péter levele is 1937-ből, melyben Schuleket felkéri arra, hogy vonja be őt is a kutatásba. A levél szerint Arszin ugyanis már korábban, 1933 óta kutat ezen a részen a királyi palota után. MKM Adattár, ltsz. 1937.52

[545] DERCSÉNYI 1941/b, 7.o.

[546] LUX K. 1954, 173.o.

[547] u.o.

Schulek maga viszont úgy nyilatkozott Luxról, hogy a megtalálásra valójában azért kerülhetett sor, mert 1932-ben az általa, valamint Ernyey József által kiadott *A visegrádi vár*[548] című vezetőkönyvben megjelentették Oláh Miklós (1493-1568) Hungaria munkájának királyi palotát leíró részét.[549]

„Átnéztem Henszlmannak a munkájáról szóló feljegyzéseit, hogy ezeknek alapján is konkrét módon folytathassuk a dolgot. Bizonyos nyomok alapján feltettük, hogy nemcsak fent a várban és alatta, hanem magában Visegrád községben is rá kell bukkannunk építészeti és egyéb — ezzel járulékos — leletekre"[550] – így nyilatkozott a kezdetekről Gerevich Tibor egy 1936-os tudósításban, ami arra enged következtetni, hogy Küfer, Lux és Schulek mellett bizony ő is indikálója volt a felfedezésnek elnöki törekvésként.

A kézzel fogható eredmény és felfedezés azonban valóban a helyszínen munkálkodó Schuleknek volt köszönhető: „… *az állandó és nyugtalan keresgéléseim közben rábukkantam az első kőmaradványokra, melyek egy torony alapjai lehettek. Itt kezdtem meg az ásatásokat, persze, csak egy-két emberrel, úgyszólván fillérekből. Sikerült is megtalálnom a torony alatt elterülő pincét*[551] – meséli Schulek egy 1940-es interjúban.

A királyi palota feltárása csak kisebb részét tette ki Schulek munkáinak, legfőbb és eredeti feladata a fellegvárat és a tornyot összekötő falrendszer, valamint az alsóvár helyreállításának irányítása volt, melyet szintén részletesebben fogok ebből a kronológiából egy konkrét fejezettel kiemelni.

Schulek a palota feltárását szinte csak szabadidejében tudta végezni 1934 szilvesztere után. 1935 augusztusában azonban Gerevich Tibor, Genthon István és Lux Kálmán helyszíni szemlét tartottak a területen és egyhangúan beleegyeztek a Schulek által is forszírozott lépésbe, miszerint erre az ásatásra nagyszabású forrást kell találni, hiszen egy királyi palota akár intakt tereket is felvonultató felfedezéséről lehet szó.[552]

1936-ban a feltárt rész egyelőre még mindig a délkeleti terem és a kápolna szentélyének területét jelentette. A romok konzerválásával nem merültek fel még gondok, de Schulek Lux Kálmánt már többször is invitálta konzultálni az ásatások utáni jövőképről.[553]

---

[548] ERNYEY-LUX 1923

[549] SCHULEK 1941/b, 304.o.

[550] *Mátyás király palotájára bukkantak-e rá Visegrádon?*, In: Ujság, 1936/27.sz., 29.o.

[551] **Németh György:** *Visegrádi séta Mátyás király palotájának romjain, ahol csírkeólak és gyom alatt pihen a betemetett múlt,* In: Új Magyarság, 1940/185.sz., 7.o.

[552] MKM Adattár, ltsz. 1935.29

[553] MKM Adattár, ltsz. 1936.16

Az újonnan előkerülő leletek elhelyezésével viszont sürgető módon gondok adódtak. Schulek az 1920-as évek óta egy Visegrádi Múzeum tervét dédelgette, melyet a Salamon-toronyban képzelt elhelyezni, ehhez viszont elsősorban a földszint és az első emelet tűzbiztos kiépítését kellett volna biztosítani. *„Hiszen már most is tele van a lakásom velük”* — mondja Schulek János — *„a szekrényeim és ládáim roskadoznak a különböző tárgyaktól, amelyeknek elhelyezése múzeum hiányában másutt lehetetlen*”.[554]

1936-tól a Bizottságtól több ízben is kérvényezte egy raktár építését a romok gondozására és a romterületet megközelítő utak biztosítására szánt felszerelések számára. Úgy gondolta, az ásatásba sokkal nagyobb anyagi támogatást kellene fektetni, hiszen az egész ország számára látványos felfedezésről van szó.[555] A Salamon-torony ráadásul a fellegvár leletei és a palota újonnan felbukkanó értékei miatt hamar kisméretűnek bizonyult, így a visegrádi vadászkastély egyes helyiségeiért folyamodott Schulek, ahol nemcsak raktárt, de levéltárat és ásatási irodát is remélt berendezni.[556]

Bár ezen épület helyiségeinek birtokbavételével még sokáig várni kellett, a szükséges forrásokat a Bizottság a lehető legtöbb esetben igyekezett rendelkezésre bocsájtani. A problémát sokkal inkább az jelentette, hogy a visegrádi ásatás magántulajdonú telkeken történt, és 1937-re az egyszerű kutatóárkokból olyan mértékig nőttek a munkálatok, hogy a tulajdonosok már kártérítést követeltek telkük elkülönítése és megbolygatása miatt.

A „Sarlay-, és Schubauer-féle*”* udvarokon emiatt leálltak az ásatások, és kénytelek voltak a Koronauradalom tulajdonát képező erdőhivatali telkeken folytatni a kutatást. Telgarthy Jenő**,** az erdőhivatal alkalmazottja és a telek haszonélvezője végül leállította ott is a munkát, mivel az ásatás negatív irányba változtatta a kincstári föld állagát, ezzel komoly hátrányokat okozva gazdaságában.

Schulek egyenesen Gerevich Tiborhoz fordult, hogy kapcsolatai révén szerezzen újra ásatási engedélyt a Földművelésügyi Minisztériumtól.[557] A válasz nem késett, 1937. július 31-én Gerevich a minisztérium Erdészeti Osztályának vezetőjével látogatott el a helyszínre. Az elnök személye ekkor is kulcsfontosságú volt. A hivatalnokot sikerült meggyőznie az ásatás történelmi fontosságáról, mely után Telgarthy Jenőnek kötelessége volt átadnia telke egy részét, amennyiben a föld elhordása a gazdasági udvar megkerülésével történik a jövőben.[558]

---

[554] **Németh György:** *Visegrádi séta Mátyás király palotájának romjain, ahol csírkeólak és gyom alatt pihen a betemetett múlt,* In: Új Magyarság, 1940/185.sz., 8.o.
[555] SCHULEK 1936
[556] MKM Adattár, ltsz. 1936.6
[557] MKM Adattár, ltsz. 1937.11
[558] MKM Adattár, ltsz. 1937.14

E földelszállítás problematikája azonban szintén sokáig nem oldódott meg, a kápolna ásatási területét pedig tulajdonosoktól kellett volna továbbra is megvásárolni. Az 1937 és 1939 közötti időszak így tulajdonképpen a jogi viták elsimításával telt, valamint a földelhordás megszervezésével, a megfelelő szervíz út kiépítésével. Schulek mindaddig az alsóvár dunai szakaszánál épülő *Vízi bástya és Városkapu* építésére fordította figyelmét, melyeket szintén egy következő fejezetben járok körül.

A Sarlay-telek kápolnára eső részét ezen idő alatt sikerült megvásárolni.[559] Gerevich a föld elhordáshoz szükséges anyagi forrást is igyekezett biztosítani, és a megfelelő politikai figyelemről és odafordulásról is gondoskodott a jelek szerint. A MOB részéről pedig ott volt Lux Kálmán is, aki az esztergomi és székesfehérvári munkálatok mellett még mindig energiát fordított a Schuleknél felmerült bürokratikus problémák megoldására, a szóban forgó években pedig még egy német nyelvű kiadványt is közölni tudott a visegrádi várról.[560]

1940-ben Schulek már a Schubauer-féle telek megvételére hívta fel ismét a MOB figyelmét, valamint a védőtetők alternatíváit, lehetséges költségvonzatait is előrevetítette a tagoknak. A székesfehérvári és esztergomi munkálatok lecsengése után úgy vélte, hogy Visegrád felé fordulhat minden figyelem, és az eredmények majd ösztönzőleg hatnak a döntéshozókra. Mátyás király születésének 500-ik, Nagy Lajos trónra kerülésének pedig 600. évfordulóját tekintette ürügyként, azaz 1942-re vagy 1943-ra egy látogatható, védőépülettel állított romkert kiépítését célozta meg. Valószínű, ezen okból kifolyólag is olykor túllépte a Bizottság által behatárolt költségkeretet, melyre maga Gerevich reagált egy felszólítással.[561]

Rövid időn belül politikai oldalról érkezett segítség. Nem mástól, mint Szendy Károlytól, Budapest polgármesterétől, aki a fővárosi üzemek ajándékaként vásárolta meg a Schubauer-telket tulajdonosától. 1940 júliusában így megkezdődhetett az ásatás és pár héttel később fel is tűntek a keleti szárny első boltfészkei, később pedig a kőpados fal nagyobb felületeit is felszínre hozták.[562]

1941-ben a díszudvar jelentős része és a kút alapzata felszínre került, melynek téli védelme számottevő kihívás volt. A kút tábláit 1941-ben fedezték fel, archív fotók is rendelkezésünkre állnak az előbukkanásuk utáni, sajtónak történő bemutatásukról.[563] **(94. kép)** *„Úgy érezzük, hogy e három faragványos kőlap megtalálásával nagyobb kincsre tettünk most*

[559] MKM Adattár, ltsz. 1937.17
[560] LUX K. 1938
[561] MKM Adattár, ltsz. 1940.32
[562] MKM Adattár, ltsz. 1940.12
[563] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1660/25

szert, mintha három új korvinát fedeztünk volna fel, mert magyar anyagból, magyar ég alatt és magyar díszítő elmékből készült mindez, ha olasz kezek munkájával is" – mondta Schulek János.[564]

1942. május 18-án Hóman Bálint elnökletével értekezletet tartottak a romterület jövőjéről.[565] Schulek János Lux Kálmánnal együtt képviselte az ügyet. Továbbra is kiemelt problémát jelentett, hogy a palota egyértelműen északra nyúlna tovább, tehát az erdőgazdaság területe felé. A nehézségre az sem jelentett volna megoldást, ha a munkálatokat délre fordítanák, mert az a telek egy bizonyos Neusiedler Gézáné tulajdonában volt, így ismét magántulajdoni problematikába botlottak volna a következő lépések. Bárdossy László miniszterelnök, Bogdan Filov bolgár miniszterelnök és Hóman Bálint kultuszminiszter 1942-ben történt visegrádi látogatása után kilátásba helyezték, hogy az ásatások további folytatására és nagyarányú kiterjesztésére a kormány akár majd évi 150.000 pengőt is biztosíthat. [566]

Mivel a telekügyekben előrehaladás rövid időn belül ennek ellenére nem történt, Schuleknek nem volt más választása, mint az új ásatások helyett a meglévő leletek védelmére és konzerválására koncentrálni, az értékek java része ugyanis még mindig szabad ég alatt kapott csak helyet. **(95. kép)** Szendy Károly polgármester segítsége ekkor ismét rendkívüli volt: szakembert finanszírozott az előkerült kerámia leletanyag restaurálásához, a díszkút márványtábláját pedig Rachenberger Oszkár állította helyre. 1943-ban előkerült a Beatrix címerével díszített reneszánsz töredék is, melyet Lux saját állítása szerint maga vitt el a Nemzeti Múzeumban őrzött hasonló töredékhez összeilleszteni.[567]

A Hóman Bálint által már korábban jelzett nagyobb támogatásokból végül azonban nem lett eredmény 1942 után sem, a kezdeti tervek pedig végül a háború miatt fokozatosan távolodni kezdtek a realizációtól. A pénz elértéktelenedett, anyaghiány lépett fel, a kormány pedig minden forrást a katonák mozgósításába fektetett.

Visegrád ügyében ennek ellenére még 1945-ből is fennmaradtak levelezések, a háború után pedig azonnal felélénkült a vágy a további tervezésre, a palota további kiterjedésének felfedezésére. A MOB léte és fennhatósága azonban bizonytalanná kezdett válni, valamint minden kapacitás a pusztítás utáni felülvizsgálatra terelődött. A sérült műemlékek csoportosítására és a helyreállítási stratégiákra koncentráltak a szakemberek, ráadásul Visegrádnak ismét azon két fontos műemlék miatt kellett újra háttérbe szorulnia, amelyek miatt

---

[564] SCHULEK 1941/b, 306.o.
[565] MKM Adattár, ltsz. 1942.48
[566] **Kertész Dániel:** *Romjaiban is lenyűgöző látvány Mátyás királynak a visegrádi hegyoldalból kiásott híres váraljai palotája,* In: Uj Magyarság, 1942/168.sz., 12.o.
[567] LUX K. 1954, 173.o.

ugyanezt a várakozást szenvedte el az 1930-as években: a MOB háború utáni helyreállítási munkálatai között ismét az esztergomi várpalota, valamint a székesfehérvári romkert élvezett elsőbbséget Gerevich és a MOB listáján.

Az ostromot követően a Bizottság még változatlan szervezeti formában kezdte újra meg működését, ráadásul a legtöbb munkát a műemlékek újbóli összeírására, valamint egy új törvénytervezet benyújtása jelentette. Ahogy Granasztóiné Györffy Katalin írta: „*a MOB műemléki hatósági szerepének biztosítása már 1946-ban napirenden volt. A kezdeményezések azonban kudarcba fulladtak, mert az Elnöki Tanács 1949-ben a 13. számú törvényerejű rendelettel megszüntette a Műemlékek Országos Bizottságát, a műemlékvédelem önálló szervezetét. Ezt követően a műemlékvédelem különböző intézményekhez tartozott*."[568]

A MOB tehát 1949-ben megszűnt, előtte egy évvel Schulek János elhunyt, Lux Kálmánt pedig 1949-ben nyugdíjazták. Bár egy korszak ezzel lezárult, a visegrádi királyi palota új fejezete pontosan ekkor indul egy turisztikai központ céljának köszönhetően, valamint a budai vár kutatása és felújítása is lendületet adott annak, hogy egy másik egykori középkori királyi központ, Visegrád is végre méltó felújításban részesüljön. Esztergom és Székesfehérvár királyi központjai után tehát Buda és Visegrád ideje érkezett el a magyar műemlékvédelem színterén.

Áttekintve Visegrád első és második világháború között lezajló kezdeményezéseit és kudarcait, most azoknak a történéseknek a megfigyelése következik, amelyek e nehézségek ellenére mégis megvalósultak. A következő fejezetek részletesen tárgyalják a Salamon-torony 1915-től zajló felújítási és bővítési kísérleteit is, amely kulcsfontosságú momentum az esztergomi lakótorony 1936-tól kiépített vasbeton födéme miatt. Tárgyalásra kerülnek a Vízi bástya és a Budapesti kapu – az esztergomi és székesfehérvári munkálatokkal bizonyos pontokban rokonságot mutató – bővítései is ezt követően.

A királyi palota esetében – bár főként csak az ásatás történt meg – szintén akadtak tervek és elképzelések a védőszerkezeteket illetően, amelyekről szintén érdemes megemlékezni. Külön fejeztrész szól majd a disszertáció idején túlmutató, 1950-es évekbeli hozzáépítésről is, mivel az a két világháború közötti helyreállítási megközelítéseknek lesz egy következő utóda, egy új korszak és helyreállítási filozófia felé.

[568] GRANASZTÓINÉ 1996, 95.o.

Rekonstrukciós és bővítési munkálatok az alsóvár területén

A Salamon-torony 1917 és 1932 közötti helyreállítása

A visegrádi munkákról szóló dolgozatrész felvezető idézete mindent elmond arról, hogy mit jelentett Visegrád a nemzet és a műemlékügy számára 1920 után. A Dunakanyar településének legkiterjedtebb középkori emléke a kettős várrendszer volt, amely a fellegvár és az alsóvár együtteseiből állt. Az alsóvár monumentális emléke az öt emelet magas, nyújtott hatszög alaprajzú, úgynevezett Salamon-torony, amely már IV. Béla idejétől betöltött királyi szálláshely funkciót is erődítményi rendeltetése mellett. A fellegvár és a Salamon-torony azon középkori épített emlékek közé tartozott, amelyek a trianoni békeszerződés után jelentős, királyi kötődésű műemlékekként még viszonylag nagyméretű kiterjedéssel magasodtak.

Visegrád középkori emlékegyüttese már az 1920-as fordulópont előtt is komoly szakmai párbeszéd fókuszában állt, különösen a lakótorony jövője, mely ekkorra a XVI. század óta kiomlott déli falával töltötte utolsó óráit. Az 1870-es évek elején Schulek Frigyes készített historizáló terveket a felújításra, amely Ferenc József számára avanzsálta volna a tornyot a XIX. század igényeit is kielégítő vadászkastéllyá. A Lux-hagyatékban – minden bizonnyal tanulmányozási céllal – megtalálhatóak ezen Schulek Frigyes által készített, 1872-es, 1873-es tervek másolatai.[569]

Ferenc József nem tartott igényt a kastélyra, így források sem adódtak a felújításra, a torony a következő években tehát még romosabb állapotba került. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium csupán jóval később, az 1914-1915-ös költségvetésben irányzott újra elő mintegy 20.000 koronát a torony méltó helyreállítására.[570]

A Minisztérium oldaláról jelentkező fejleményeket követően, magának a helyreállításnak a módja merült fel kérdésként, amelyről a jelek szerint megoszlottak a vélemények a MOB keretein belül. Bozóki Lajos 2014-es tanulmányában részletesen publikálta a 1915-ben lezajlott tanácskozást a helyreállítás technikai kérdéseiről,[571]mely disputa végül nem a stilizáló kiépítés lehetősége mellett döntött. Lux Kálmán a torony legfelsőbb szintjére vasbetonszerkezetet javasolt, az épület kiomlott déli része alatt pedig faállványrendszert tervezett.[572]

Schulek Frigyes fia, Schulek János két évig katonasági szolgálatot teljesített az I. világháborúban, ezért mindeddig Lux Kálmán irányította a helyi munkálatokat. Schulek

[569] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03545
[570] BOZÓKI 2014, 32.o.
[571] BOZÓKI 2014, 31-32.o.
[572] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1916/229

azonban hangot adott annak, hogy apja révén gyermekkora óta ő foglalkozik a MOB-on belül a visegrádi emlékekkel, ezért később ő szeretné végrehajtani apja elképzeléseit.[573] Schulek Jánoson kívül azonban maga Schulek Frigyes is bekapcsolódott az 1910-es megbeszélésekbe. A budavári Mátyás-templom purista helyreállítását jegyző neves építész ugyan már nem járt el minden egyes bizottsági ülésre, de a jegyzőkönyveket kézhez kapta, értesült a döntésekről és hozzá is szólt egyes ügyekhez.

A historizmus egyik legismertebb és akkor még élő építésze úgy nyilatkozott, hogy amennyiben ő kapná meg a Salamon-torony kiépítésének feladatát, már *„nem követné a helyreállításnak azt a módját, amit 40 évvel ezelőtt választott.”*[574] Ennek nem csupán az az oka, hogy a stílus felett eljárt az idő, de praktikai okok is közrejátszanak. A jegyzőkönyvben például a magastető példáját olvashatjuk tőle, amely a jelenlegi szélterhelés miatt egyáltalán nem volna tanácsos. Schulek Frigyes ezen véleménye egyértelmű fordulópontja annak, hogy a historizáló bővítések és a stílusegységre törekvő helyreállításoknak a gyakorlata már a legnagyobb képviselői szemében sem követendő 1916-ra.

A MOB végül belegyezett Lux tervébe, bár Schulek János nehezményezte, hogy a terveket Lux már csak akkor ismertette a Bizottság előtt, amikor lényegében már fel is állványozták a tornyot. Lux szerint minél előbb cselekedni kellett a helyzet súlyossága miatt, nem mellesleg egy korábbi ülésen is jóváhagyták már véleménye szerint a vasbeton megoldást.[575]

Lux megbízatása szerint a legfelső szintre elkészült a bordás vasbeton födém.[576] Archív fotók segítségével[577] nyomon is követhető, hogy a torony hiányzó déli tömege kezdőszintjén felépítettek egy hatalmas faállvány struktúrát, mely köré kiépítették a vasbetonkoszorút, és vasbetonnal kiöntötték a födémet.[578] Miután a támaszt nyújtó faszerkezetet a födém megkötése után kiszedték, attól kezdve a bordás vasbeton struktúra konzolosan lebegett a hiányzó emeletek fellett, tetején pedig fából vonult körbe végig egy egyszerű korlát. A födém minden részletét tekintve 1917 május végére lett kész.[579] Ez egy rendkívül korát megelőző kortárs megoldásnak tűnhetett akkoriban, csakhogy nem valószínű, hogy teljes mértékben szándékos volt. A helyreállítás folytatását ugyanis a háború okán megemelkedett bérek és az anyagárak

[573] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1916/462
[574] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1916/462
[575] u.o.
[576] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1915/2
[577] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1726/208
[578] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1726/208
[579] Az elkészülésről tett jelentés dátuma 1917. május 26.
MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1917/326

szüneteltették. A konzolosan lebegő födém alatt így több emeletnyi űr tátongott, a torony déli sarka felé azonban kialakítottak egy zsindelyes nyeregtetőt.

Lux Kálmánt az első világháború után menesztették a Tanácsköztársaságban történő kinevezése miatt, mely pozíciót be se tölthette gyakorlatilag. Ezek után Lux mint magánépítész vett részt csak a MOB munkálataiban.

A háború és a békeszerződés lefolyása után 1922-ben olvashatunk újabb előterjesztést a felújítás folytatására vonatkozóan, amely további összeget, 58.600 koronát kérvényez a lebegő struktúra köré építendő részek befejezésére, a szerkezeten azonban az 1920-as évekre is csak apróbb tatarozásokat tudnak végrehajtani.[580]

Az évekig fedetlenül az időjárásnak kitett betonfelületen 1922-re komoly hajszálrepedések mutatkoztak Nagrand Mihály helyszíni vizsgálódásai szerint.[581] Az 1922. március 23-i ülésen jelentését komolyan vették, és azt tanácsolta, hogy vegyék fel a kapcsolatot Lux Kálmánnal, készítsenek vele együtt költségvetést a helyreállításról. Lux ekkor ugyebár már nem vett részt az üléseken, de amennyiben releváns volt, kapott meghívást.[582]

Előrelépés azonban továbbra sem történt és 1924-ben így írtak a félbemaradt, lebegő vasbeton szerkezettel kialakított toronyról a Budapesti Hírlap hasábjain: *„(...) a Salamon-tornya, ez a cementpótlékkal meggyalázott történelmi emlék, a Dunára üvöltő ízléstelenség."*[583] És úgy tűnik, hogy még 1926-ban sem haladtak látványosan a munkálatokkal. *„A régészeti társulat már vagy 50 éve restaurálja Salamon tornyát, de még sokáig nem lesz kész vele. Gyermekkoromban lelkesedéssel hallottam a restaurálás hírét. Ma 50 év után fehér fejemmel Visegrád várát és Salamon tornyát még mindig nem látom restaurálva, szégyenére fajunknak és nemzetünknek."* – olvasható a Nemzeti Ujságban.[584]

A MOB-on és a Várbizottságon belül sem volt még egyetértés arra vonatkozóan, hogy pontosan milyen formában történjen a felújítások esetleges folytatása. 1926-ban például Gróh István még mindig a Schulek Frigyes tervei szerint történő historizáló kiépítést támogatta. Lux Kálmán a gyűlés jegyzőkönyve szerint ez ellen a leghatározottabban lépett fel, amely sokat elmond Luxról és a stílusban tartott helyreállításokhoz fűződő viszonyáról az 1920-as évekre.[585]

A félbe hagyott munka és a védtelen vasbeton azonban a cselekvéshiány miatt még komolyabb problémákat eredményezett, 1927-re a felsőréteg kifagyott, a korlát elkorhadt,

---

[580] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1922/241
[581] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1922/101
[582] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1922/132
[583] *A napfényes Dunán*, In: Budapest Hírlap, 1924/106.sz., 8.o.
[584] *Mi legyen a Dunaszövetség programja*?, In: Nemzeti Ujság, 1926/25.sz., 10.o.
[585] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1926/ 853

akárcsak a falépcső.[586] Nagrand Mihály művezető 1927. március 2-án küldte meg egy újabb jelentését a MOB számára február 28-i látogatása után. Ebben az északnyugati sarok életveszélyes omlásáról írt, mivel a víz folyamatosan erre a részre folyt le a födém rossz vízelvezetése miatt. Az alsó szintek szilárd lépcsője felett a falfeljáró immáron teljesen elsorvadt. Azonnali intézkedést és költségvetést kért, addig pedig nem engedélyezte látogatók beengedését az életveszélyes toronyba.[587]

Schulek 1927. április 18-án írt Loványi Heribert koronauradalmi helyi erdőmérnöknek, hogy megtekintené a *„Lux kolléga által tervezett vasbetont”*, és egyúttal arra is felkéri, hogy érkezése előtt készítsen elő pár vödör vizet, amit próbaképpen a födém tetejére önthet.[588]

Eredetileg a szerkezet négy ponton vezette volna ki bádogcsurgókon keresztül a csapadékot, csakhogy ebből kettő közvetlenül az északi falra terelte a vizet Schulek megállapítása szerint. Ezen kívül szóvá tette, hogy a zsindelytetőre is víz esik a déli oldalon, valamint a tátongó déli lyukba is befújja a szél a havat és az esőt. Schulek felhívta ugyanakkor arra a figyelmet, hogy új belső lépcsőrendszer is szükséges, amit akkor cserélnének csak le, ha a lyukat befedné egy új bővítés.[589]

Schuleknek volt egy terve arra vonatkozóan, hogy miként lehetne a felújítást befejezni: 1927-es, április 22-i jelentésében ekképpen írt: *„Egy ilyen lezárásnak a nagy gyakorlati szükségességen kívül szépészeti értéke is van, mert megakadályozza a valóban nem szép vasbetonszerkezet alá való betekintést és eltakarja azt a bántó ellentétet, amely a középkori és legmodernebb szerkezeteknek erőltetett egymásmellé helyezésében megnyilvánul.”*[590] Ezek után a lehetséges burkolati lehetőségekről írt, melyben kiemeli a fa textúráját, ami szerinte viszonylag olcsón lenne folyamatosan cserélhető.

1927. május 5-én a MOB ülésén meg is egyeztek a tagok abban, hogy Schulek János megindíthatja a munkálatokat. Ő meg is bízta Hemrich János ácsmestert a faburkolatok kivitelezésével. 1927. május 20-i levelében tájékoztatta Schulek a MOB-ot arról, hogy Hemrich kiszállt a helyszínre és le is szállította a kért faanyagot az új bővítéshez.[591]

1927 júliusában a déli űr befedése, a beton vízelvezetésének problémája, a belső új lépcsők és a torony belsejének kitisztítása, valamint a toronybéli, őrnek szánt elkülönítés végül

[586] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1927/69
[587] MKM Adattár, ltsz. 1927.4
[588] MKM Adattár, ltsz. 1927.18.31
[589] MKM Adattár, ltsz. 1927.5
[590] MKM Adattár, ltsz. 1927.5.18
[591] MKM Adattár, ltsz. 1927.8.21

el is készült.[592] A vizesedés által sérült omladozó falak konzerválása viszont még nagyon sok időt igényelt, amelyhez források sem álltak rendelkezésre.

1927 júniusában egy újságcikk számol be arról, hogy elkészült az új lépcső a terasz eléréséhez: *„A Visegrádba kirándulókat kellemesen fogja meglepni, hogy most már kényelmesen el lehet jutni Salamon király tornyának a terraszára, honnét gyönyörű kilátás nyílik a Dunára és környékére. A visegrádi romokat gondozó egyesület 129 millió korona költséggel elkészítette a toronyba vezető lépcsőzetet. A belépődíj 50 fillér, amelyet az egyesület további munkálatok fedezésére használ föl."*[593]

Ez a cikk Schulek azon kezdeményezésének eredményéről szól, amelyről 1927. június 8-án írt kérvényt a Várbizottság részére. Egy látogathatóbb, új lépcsővel bejárható torony ugyanis több bevételt generálhat véleménye szerint, és így talán közelebb kerülhet a torony tényleges felújítása is. Éppen ezért kérte a Várbizottságot arra, hogy emeljék meg a belépőt 50 fillérrel.[594]

1927 júliusában egy közvetítés segít minket eligazodni arról, hogy a nagyobb munka valóban megállt, a torony mellett elvezető úton pedig figyelmeztető táblák hívták fel arra a figyelmet, hogy a falakról hullanak a kövek. Az írás szerint pénzhiány miatt állt meg a további felújítás, és csak a belépődíjakból remélnek lehetőséget a folytatásra.[595]

Az északi omladozó sarok beállványozására végül 1927 augusztusában sor került e szánt szándékkal emelt bevételeknek köszönhetően.[596] Mivel eddig közelről nem lehetett látni a valódi állapotokat, az állványozáskor bontakozott ki Schulek számára, hogy milyen súlyos a falak állapota, és hogy több évnyi munkába is telhet majd a kövek kiváltása.

1929-re a kultuszminisztérium a műemlékek konzerválására szolgáló évi javadalmat 61.760 pengőről 100.000 pengőre emelte fel.[597] Ennek fényében 1929 júniusában a munka haladhatott, egy publikáció erről be is számolt: *„A tornyot ugyanis részben kijavították már, de a munka még folyik, legalább azt tanúsítja a falak mellett szerteszét felhalmozott építkező anyag."*[598]

Ez az említés leírhatta a Klebelsberg Kuno írásában olvasható anyagot is: *„A Salamon-tornyának restaurálásához ugyan hozzákezdtek, egy részét el is készítették, de azután jöttek »a*

---

[592] MKM Adattár, ltsz. 1927.16
[593] *Lépcsőzet a visegrádi Salamon-toronyhoz,* In: Magyarság, 1927/126.sz., 8.o.
[594] MKM Adattár, 1927/9/22
[595] *A közönség Bilijeiből tartják fenn a visegrádi várat,* In: Pesti Hírlap, 1927/162.sz., 10.o.
[596] MKM Adattár, 1927.13.26
[597] *Restaurálják Visegrádot,* In: Pesti Napló, 1929/71.sz., 6.o.
[598] *Drágán mérik a visegrádiak a nyári örömöket,* In: Uj Nemzedék, 1929/145.sz., 12.o.

takarékosok« (mert ezzel a nagy igazsággal nemcsak ma élnek vissza, hanem visszaéltek a kiegyezés korában is) és 1882-ben beszüntették a munkát. Temérdek faragott kő hever és pusztul ott hiába, amit már előkészítettek. Még azt sem engedték meg az akkori »takarékosok«, hogy legalább a már kész köveket befalazták volna."[599]

Klebelsberg ugyanis maga kezdeményezte ekkoriban a munkák befejezését, és a fellegvárat tekintve is új terveket dédelgetett. Fiesl Ferenc visegrádi kőfaragómester beperelte a kincstárat, miután a fellegvárba szánt faragványokat leszállította, de nem fizették őt e munkáért ki. Ennek az ügynek a kapcsán kaphatunk információt arról, hogy 1929 nyarán Klebelsberg meglátogatta a várat Bod János és Zsitvay Tibor miniszterek társaságában és elhatározta, hogy Visegrád felújítására, különösen a keleti Mátyás-kapu rekonstrukciójára 60.000 pengőt biztosít. A cikk szerint erre Schulek Jánost bízták meg tervezőnek, akinek kifejezetten historizáló, szintén faszerkezetes gyilokjárókat felmutató tervei fennmaradtak.[600] **(96. kép)** Klebelsberg kezdeményezése után merült fel az a terv is, hogy a fellegvárnak a korona őrzésére szolgáló összeomlott tornyát szintén helyreállítják, s *„ott egy díszes könyvben a „Visegrádi Szent Korona Könyvében 11 csekély díj ellenében megengednék a látogatók neveinek beírását, amelyről a Visegrádi Várbizottság művészi szépségű, diploma formájú, tanúsítványt adna ki minden kirándulónak.*"[601]

Klebelsberg támogatására a fellegvári munkákhoz ki is faragtatták a köveket 1929-ben, ám ezek a toronyba vezető kocsiút szélén maradtak a gazdasági válságot követően, amikor is a 60.000 pengős költségelőirányzatot, és ily módon Klebelsberg terveit törölték a költségvetésből.[602]

A Salamon-torony *„fácskás"* bővítése azonban még ezekben az években tovább folytatódott, 1930-ban pedig így írtak az immáron elkészült keleti gyilokjárót is említve.

„Hatalmas rés tátongott a tornyot lefedő vasbeton lemez alatt, amelyet fafallal lezártak. Belül a torony csúcsáig új falépcső készült. A torony csúcsán lévő orompártázatokat helyreállították. A torony kerületének a felén a régi nyomokon gyilokjáró folyosó épült. Az erdő koszorúzta hegyekre, a Dunára valami fölséges kilátás nyílik itt a födött helyiségből. A

---

[599] **gróf Klebelsberg Kuno:** *Munka, tudás és tőke,* In: Pesti Napló, 1929/169.sz., 1.o.

[600] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03654

[601] **dr. Némethy Béla:** *A magyar Szent Korona félezer év előtti őreinek emléktáblája Visegrádon,* In: Budapesti Hírlap, 1933/177.sz., 8.o.

[602] *Valami „fátum" állja útját a visegrádi várkapu restaurálásának..., Legenda, amelynek egyetlen valóságos alapja a - pénzhiány*., In: Új Nemzedék, 1930/138 .sz., 8.o.

gyilokjáróknak egyelőre csak a felét építhették ki. Már egy kis múzeumfélének a csírája is látszik a torony földszintjén: visegrádi kőfaragványok, sírkövek a rómaiak korából, ágyúgolyók stb.[603]

Annyi bizonyos, hogy 1917 után, a faszerkezetes bővítés tehát 1927-ben készült el, ám a külső várfalak és az átázott falköpeny helyreállítása, valamint a faszerkezetes gyilokjárók kialakítása együtt 1932-ben készült el csak teljesen.[604] A jelek szerint még szeptemberben is a külső, Salamon-torony tövében lévő várfal helyreállítási munkái tartottak ilyen sokáig.[605]

A megvalósult munka a historizáló bővítések és a modern műemlékvédelem narratív módjai között teremt kompromisszumot. **(97. kép)** Dél felől az épület meglévő második emeletéig helyreállították a homlokzatot, a második emelet két ablaknyílását viszont stilizáló módon egészítették ki korábban kifaragtatott kövekből. A nyújtott hatszög alap déli, sarokban végződő része felett egyszerű, nyeregtetős kialakítással fedték le a szinteket – említetten már Lux helyreállításának idejében. E felett, valamint a Lux-féle vasbeton födém között egy fából épült bővítmény készült el oly módon, hogy síkja nem a nyújtott hatszög alap sarokrészétől, hanem annak fedett nyeregtetejének belső síkjából indul ki. A bővítményt közrefogja az eredeti falcsonk – látványosan meghagyták ugyanis a keleti és nyugati falak romos látványát, ezzel is érzékeltetve a közönség számára a tényt: a tornyot nem hipotetikus módon építették tovább, csupán egy „sebet fedtek” el biztonsággal.

Maga a hozzáépítés oly módon fészkeli be magát a hiátusba, mintha egy oktogon tömegnek három oldalát látnánk. Ez a bővítmény önálló homlokzati rendszerrel rendelkezik, azaz semmilyen formában nem követi a Salamon-torony vizuális logikáját. Alsó két szintjén apró zsindelyburkolatot láthatunk horizontális hangsúllyal, amelyet vertikális kialakítású rés ablakok törnek meg. E fölött egy kiugró új szint húzódott, melyen szigorúan sorakoztak két sorban a falécek, az alsó sorban ennek darabjai ráadásul hegyes kialakításban végződtek. Schulek János hagyatékában megmaradtak olyan rajzok, amelyen a korlátok és talán egyes faléc végződéseknek mintázatos, festett díszítése is látható.[606] **(98-99. kép)**

A faszerkezetes bővítményen spalettákkal nyíltak vertikális irányban a kitekintő nyílások: *„Hogy ezen ablakok védő spalettáinak kezelését, – nyitását és csukását – lehetővé tegyem, közlekedő folyosót kellett mögöttük elrendeznem. Minthogy pedig a vasbeton terrasz pereme messze kiszökellik a fafal síkja elé, a túl nagy kiugrás csökkentésére a felső ablaksort*

---

[603] **Petri Mór:** *Regélő várak*, In: Képes Krónika, 1930/52.sz. 11.o.
[604] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1932/482
[605] MKM Adattár, ltsz. 1932.69
[606] MKM Adattár, ltsz. 75/b

egy kiugró, balkonszerű folyosó módjára óhajtom kiképzeni, miáltal némi változatosságot hoznék a sima fal felső részébe." – írta Schulek 1927-ben.[607]

A faléces megoldás főpárkánya felett a korábbi vasbeton födém és annak új, ezúttal vasból készült korlátsíkja következett. Az épület másik hangsúlyos bővítménye volt az említett északi és keleti oldal új, fából készült gyilokjárója, melyeket a korábbi gerendafészkek nyomán alakítottak ki vasbetongerendákra.

Ez a látvány egyszerre ötvözte a modern vasbeton bővítést középkorias megoldásokkal. Lővei kiemelte, hogy ezúttal a cél nem az épület elképzelt középkori állapotának visszaidézése volt már, és az ötlet köthető valamelyest Dehio visszafordítható beavatkozás elvéhez is.[608]

A néző számára a tervező talán úgy hitte, teljesen narratív megoldásról volt szó. Jóval Gerevich Tibor elnöki időszaka előtt járunk, bár tény, hogy a monumentálisabb rekonstruktív visszaépítésektől Schuleket azért az anyagi források hiánya is visszatarthatta. A zsindely felületű bővítmény még távol állt a Velencei Karta szinte konfrontálóam modern elvétől, hiszen maga a zsindely használata és a fából épült gyilokjáró léte a történeti esztétikára utalt vissza. Sőt, az említett, korábban már kifaragott bélletelemek és oszlopok visszaállítása az ikerablakokba szintén nem arról vallott, hogy Schulek szerint kizárólag modern és neutrális hangnemben érdemes a középkori épülethez hozzátenni, ahogy a torony tetején kiépített lőréses pártázat helyreállítása is erre utalt a megmaradt töredékek felhasználásával.[609] Elkészült végül az egyik helyiségben a tervezett múzeumi szoba is, mely Schulek említése szerint *„kapott egy stylszerű bejárati ajtót"*.[610] A munka tehát alkalmazott historizáló lépéseket. A teljes ráépítés azonban nem az eredeti épület alapos kutatása, megismerése és művészi értékeinek, formáinak, eredeti esszenciájának kiemelésére született, sőt, mondhatni teljesen új irányba is vitte a középkori struktúra sziluettjét.

A múzeum ügye az 1940-es években újra felvetődött, és folytatódott az említett, a Salamon-torony alsó szintjeire tervezett múzeumi szintek kialakítása is: *„(...) amely abból állott, hogy a torony alsó két emeletsorát, az alagsorszámba menő földszintet és az I. emeletet kiépítjük, a földszint fölé fagerendás, az I. emelet fölé pedig téglaboltozatos mennyezetet szerkesztve. Itt akartuk a most még teljesen gondozatlan kőraktárt a torony jelentőségének megfelelő módon rendszeres lapidáriummá alakítani.* [611]

---

[607] MKM Adattár, ltsz. 19; 1927.6
[608] LŐVEI 2014, 46.o.
[609] BOZÓKI 2014, 32.o.
[610] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1935/119
[611] MKM Adattár, ltsz. 1946.5

Schulek 1940. március 7-én[612] és 1940 május 27-én[613] küldte meg a Salamon-torony alsó két szintjére tervezett, árkádos beépítés terveit egy múzeumi rendeltetés számára. A választófal I. emeleti falszakasza tömör kialakítású lett volna, de a muzeális anyag elhelyezése céljából, a múzeumi szinten keskeny pillérek közé tervezett mélyített fülkéket is tervezett.[614] Ennek oka az volt, hogy drága múzeumi vitrinek és szekrények megrendelése helyett depózással alakíthatott volna ki tároló részeket a falmélyedésekben.[615]

Az 1943-ban megkezdett építkezés azonban 1944 év végével félbemaradt. Csak a torony belsejét kettéválasztó középső főfal készült el, az I. emelet padlójának szintjéig, továbbá elkészült még a bejárati ajtónyílás botlozatán és oldalfalain a hiányzó részek kiegészítése és pótlása." [616]

Schulek faszerkezetes megoldása valóban érdekes és méltatlanul keveset publikált munkája a korszak szakirodalmának. Tulajdonképpen az absztraháló, már saját korát jelző kortárs bővítések előhírnöke volt. Egy megoldás, amely jelezni próbálta nem korhű mivoltát – akárcsak a ma is még látható Sedlmayr János-féle bővítés – mégis kevésbé drasztikus anyagok révén, visszafordítható beavatkozásról volt szó, amely hasonló pozitívum Sedlmayr munkájáról kevésbé mondható el. Tulajdonképpen napjaink bővítési gyakorlata kívánja Schulek akkori attitűdjét. Narratív és modern igényeket kielégítő hozzáépítések szükségesek, de drasztikus stíluskülönbség helyett a társadalom azt támogatja, hogy a formanyelv kommunikáljon is valamilyen módon a múlt esztétikájával.

A modern szellem azonban nem volt teljesen szándékos, így Schulek helyreállításának megítélése kicsit összehasonlítható Lux 1917-ben elkészült vasbeton bővítésével. Mindkét munkát előremutató, sokak szemében elvetendő, többek szemében pedig jó megoldásnak titulálták, pedig mindkettőjüket anyagi korlátok kényszerítették eredményeikre valójában. Lux Kálmán merész vasbeton bővítését a boltozat nélküli középkori szerkezet leomlása indokolta, történeti boltozatok visszaépítésére nem volt anyagi fedezet, ahogy a vasbeton szerkezet további fedésére, egy tető kialakítására sem. Schulek pedig azért választotta a fából történő bővítés lépését, mert ideiglenes, többször is cserélhető megoldásnak tartotta művét.

Még a helyreállítás elkészültének évében, 1932-ben Lux Kálmán önálló kiadványa is megjelent Visegrádról, melyet Lux Géza rajzai illusztrálnak a frissen helyreállított toronyról és

[612] MKM Adattár, ltsz. 1940.6
[613] MKM Adattár, ltsz. 1940.11
[614] MKM Adattár, ltsz. 1940.45
[615] MKM Adattár, ltsz. 1940.18
[616] MKM Adattár, ltsz. 1946.5

benne Lux Kálmán is megemlíti a felújítás körülményeit. Úgy fogalmaz, hogy a torony a befejezetlen kiépítés nyomait mutatja és figyelmezteti az olvasót arról, hogy a látvány nem ad fogalmat az alsóvár eredeti megjelenéséről. Itt írta meg, hogy véleménye szerint hogyan is nézhetett ki valójában a Salamon-torony. Leírásában csipkés pártázatot említ tölgyfa gyilokjáróval, amelynek lapos teraszán az őrházak és kandallókémények festői csoportja magasodhatott egykor.[617]

Pontosan ezt a leírást tükrözi egy a Lux-hagyatékban őrzött elméleti rajz is. A historizáló jellegű ábrázoláson a fából képzelt gyilokjáró felett, a kiépített pártázaton túl ott látjuk az említett őrházakat és a díszes kandallókéményeket is. **(100. kép)** Az épületet a rajzon faszerkezetes híd köti össze a belső várudvar délnyugati sarkában álló őrtoronnyal. [618] A zsindelyes bővítés visszaköszönt Lux más elméleti rekonstrukciós rajzán is. A fellegvárat rekonstruáló ábrázolásai például 1923-ban készültek, melyeken az északi palotaszárny gyilokjáróján megfigyelhető hasonló esztétika.[619]

A zsindelyes bővítés végül majd 20 év után egy eldobott cigaretta csikk miatt leégett. A katasztrófa következtében súlyosan megsérültek eredeti falszövetek, valamint a múzeumi szoba eredeti faragványai közül több darab szintén megsemmisült. Bár az éghető anyag felróható lenne a MOB és Schulek rovására – sőt, végül Gerevich Tibort és Lux Kálmánt ki is hallgatták ebben az ügyben – a MOB felügyelete alatt a tornyot éppen emiatt kizárólag vezetéssel lehetett eredetileg csak látogatni. Az idegenvezető tiltotta a szivarozást vagy a cigarettázást a látogatás ideje alatt. 1949-től, azaz a MOB megszűnése után ez az ellenőrzés leállt, a dohányzást tiltó táblák pedig eltűntek, így az egyik szabadon barangoló látogató minden fajta retorzió nélkül rágyújthatott, amely a bővítés vesztét okozta.

A gyúlékony anyag ettől függetlenül egy átgondolatlan döntés volt a tervező részéről, ám ugyanakkor könnyűszerkezete és visszafordíthatósága révén pont ez volt egyik előnye is, amelyet nyomatékosított az a feltételezett cél, hogy ideiglenes megoldásról volt szó egy jövőbeli támogatás reményét szem előtt tartva. Ám ahogy az a magyar műemlékvédelem küzdő anyagi helyzete ismeretében sejthető volt, az „ideiglenes” megoldásból végül 20 évnyi maradandó állapot lett.

[617] LUX K. 1932, 14-15.o.
[618] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03516
[619] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 25978

A tűzeset előtt, valamint a sokadik betörési eset után[620] Gerevich határozott hangnemben írt Schulek Jánosnak, hogy immáron világossá vált: a Salamon-torony egész egyszerűen nem alkalmas múzeumnak, ezért mindent távolítson el onnan.[621]

A leégést követően, 1950-ben a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja megbízásából Lux Kálmán megtervezte az újabb helyreállítás koncepcióját. Lapjain téglakiegészítéssel látunk megfogalmazni egy új bejáratot. Az alsó három szintig betonból épült csigalépcső felett a hiányzó sarokrészt abszolút újonnan építette volna ki a modernebb hangnemmel történő megkülönböztetés elve nélkül, mindössze a kő textúrájában és apróbb résablakokkal látunk narratív megkülönböztetéseket.[622]

A leégett faszerkezet után Lux talán akaratlanul is radikális, lebegő konzolos megoldása uralta a Dunakanyar látványát végül még évekig. **(101. kép)** Beállványozását csak 1960-ban kezdték meg,[623]amikor Sedlmayr János a tűzben megrongálódott, Lux-féle födémet a teljes helyreállítás alkalmával kicserélte.

A Vízi bástya és a Városkapu

Miután az 1960-as években Sedlmayr János felelt a torony helyreállításáért, egy 1966-ban megjelent írásában megjegyezte, hogy Schulek Jánosnak a Mátyás-palota feltárásában és megtalálásában végzett jelentős munkáját elismeri, de „*nem hallgathatja el romantikus helyreállítási módszereit, amivel nem érthet egyet.*”[624]

Schulek nem titkolta a MOB jegyzőkönyvek szerint sem, hogy apja terveit folytatta volna tovább, amennyiben őt és nem Lux Kálmánt bízzák meg az 1910-es évekbeli helyreállítással.[625] 1927-re elkészült zsindelyes bővítése szintén nem mentes a historizáló megoldásoktól.

Schulek számára az 1934 szilveszterén felfedezett királyi palota ugyan elegendő elfoglaltságot nyújtott, az ásatási terület védőépületeinek tervezését mégsem tudta keresztül vinni. Egy kisebb tervezési feladata adódott azonban a Duna mentén: a valaha itt állt őrtorony

[620] MKM Adattár, ltsz. 1943.11-13
[621] MKM Adattár, ltsz. 1943.102.
[622] MKM Adattár, ltsz. 1950.15-17
MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 26118
[623] Fotó forrása: Fortepan 171452, Adományzó: Sattler Katalin
[624] SEDLMAYR 1966, 21.o.
[625] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1916/462

helyével kapcsolatban új elképzelések merültek ugyanis fel a közelgő Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus kapcsán.

Ez az az erősség, amelyet a későbbiekben *Vízi bástyának, Vízivárnak* és a hozzá csatlakozó *Vízi toronynak* is említenek. Az itt haladt várfal részek Henszlmann Imre feltárásai nyomán kerültek először a köztudatba, aki az országút határáig tudta csupán folytatni ennek az emléknek az ásatását. Az itt haladó út a modern kori hajókereskedelem miatt alakult igazából ki, amelyhez a Duna melletti sziklákat kirobbantották, és elbontották a középkori torony még meglévő maradványait, valamint az útvonalat keresztező várfal részeit is.

1937. szeptember 4-én Schulek János megtekintette a helyszínt Lux Kálmánnal, aki ekkor már a MOB műszaki főtanácsosaként lépett vissza a MOB kereteibe. Az ő javaslatára kezdeményezte Schulek a terület rendezését, valamint felmerült az ötlet, hogy ne szakadjon meg ily drasztikusan a várrendszer se, helyette alakuljon ki újra konstans összeköttetés a fellegvár és a Duna között.[626]

1937-től az itt helyet foglaló hajóállomás okozta forgalmi zavaroknak, továbbá a part elhanyagolt állapotának megszüntetésére a Földművelésügyi Minisztérium elrendelte a Dunapart feltöltését fél kilométer hosszan: *„Megállapítást nyert, hogy az ú. n. Vízivár körítő falai csak egészen rövid szakaszon érintették a Duna partját s ott kétoldalt egy közvetlenül a vízben álló »parti torony«-hoz csatlakoztak. Amikor ennek a vastagfalú toronynak betemetett belső magját kiástuk, annak a víz színéig leérő alsó szakaszában lőréses ablakokat s bejáró ajtót találtunk, jeléül annak, hogy a tornyot környező ősi talaj eredetileg a jelenleginél 5 méterrel mélyebben feküdt. A mostani kocsiút tehát ma hatalmas feltöltésen halad. Megtaláltuk mélyen a földben a várfalak külső kőburkolatának alapjait is, úgyhogy a falak eredeti iránya és vastagsága teljes pontossággal megadódott. Mindezek ismeretében megkezdhettük a régi falak új kőburkolással való kiegészítését, az Államépítészeti Hivatalnál pedig kieszközöltük az útépítő terveknek az újonnan feltárt helyzethez alkalmazkodó módosítását”* – írta Schulek.[627]

Az út szélességét ennek okán szűkítették, melyre a Kereskedelemügyi Minisztérium egy figyelmeztető jelzést kívánt eszközölni egy a régi várfalhoz kapcsolódó kapuépítménnyel. Esztergom ekkoriban nemzetközi szempontból is fókuszt élvezett, hiszen az 1938-as Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus eseménye közeledett. A Katolikus Egyház magyarországi központját külföldi politikusok, egyházi vezetők egyaránt meglátogatták, így a legtöbb politikai és pénzügyi támogatás erre a projektre lett biztosítva. Nem volt kérdés, hogy

[626] MKM Adattár, ltsz., 1937.16.
[627] SCHULEK 1941/a, 295.o.

egy díszes kapu megépítése célszerű lenne az Esztergomba vezető országúton, ami ráadásul Schulek és Lux azon elképzelését is támogatta, hogy a fellegvár, az alsóvár és a Duna-parti torony maradványa vizuálisan összekapcsolódjon.

A MOB 1937-ben komoly tervezésbe fogott ezen ügy kapcsán. Schulek tervei a visegrádi Vízi bástya kiépítésére 1937 novemberére el is készültek,[628] és december 7-én már a parti torony bejáró ajtajának, illetve lépcsőjének a részletrajzát is elküldte Szikriszt György visegrádi kőművesmesternek, építési vállalkozónak,[629] hogy a megépítéshez szükséges kőanyagot és kőfaragómunkát elő tudja készíteni. Magáról az ásatásról és annak eredményeiről a MOB-nak 1937. november 26-án kelt jelentésében számolt be.[630]

1937. decemberében küldték meg engedélyeztetésekre a terveket.[631] Lux Kálmán egyébként a koncepciót látva túlságosan „stílszerűnek" tekintette azt. Kiemelte például a parti torony jelzéséül szolgáló ráépítés ablakát, mely a Salamon-torony középkori ablakaiból inspirálódott. Egy ilyen építménynek véleménye szerint *"a műformák mellőzésével kell megszületnie",* ezért felkérte Schuleket, hogy dolgozza át ezt a megoldást.[632]

A Schulek által jegyzett terveken ennek ellenére felfedezhetjük az olasz műemléki elvet is – a neutrális, téglából történő ráépítés stílusát látjuk bizonyos fokig rajtuk visszaköszönni. A burkolat adott szintig kváderkővel operál, ám ahol a hipotézis nyilvánvaló, ott a falszövet téglában folytatódik, valamint a Duna felé tekintő, műformákat mutató ablak keretezése is látszó téglaszövetből épül fel. A stílus nem mentes a történeti hangnemtől, hiszen neoromán ablakot láthatunk a rajzon, felette pedig lépcsőzetes, pártázatos kiképzést, keskeny résablakokkal.[633]

A Duna melletti torony ráépítésének tervei mellett megjelennek a feljebb húzódó kapu homlokzatainak koncepciói is. A torony ráépítésétől mellvédfalakkal ellátott lépcső kötné össze a dunai részt a híd felüljárójával. A kapu belső nézetében még két apróbb, félköríves falifülkét is láthatunk az alsóvár felé eső oldalon, melyben egy-egy résablak nyújt megnyitást.

A kapu tetejére a parti torony felépítményéről lépcső vezetne fel a híd járható felső szintjéhez. A Dunabogdány felőli nézeten „lőrésekkel" áttört, lépcsőzetes oromzaton át lehet

---

[628] BOZÓKI 2019, 229.o.
MKM Adattár, ltsz. 1937.35
[629]BOZÓKI 2019, 229.o.
MKM Adattár, ltsz. 1937.37
[630] BOZÓKI 2019, 229.o.
MKM Adattár, ltsz. 1937.39
[631] BOZÓKI 2019, 230.o.
MKM Adattár, ltsz. 1937.42.
[632] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1937/677
[633] MKM Adattár, ltsz. 1938.142.

kitekinteni északi irányba.[634] A kapuról egyszerű vázlatrajz formájában megőrződött olyan elképzelés is, amin a stílus további historizáló díszítésekkel jelenik meg, rajta a rajzoló egy kazettás kialakítás mintáját vázolja fel a boltív dongájához.[635]

A kivitelezés során azonban felmerült, hogy szükséges még további 8000 pengő, amit nem tudtak biztosítani az építkezéshez, lényegében csak az útépítés nyert tehát nagyobb összegeket. Lux Kálmán jelezte, hogy kérvényezni fogja a további támogatást, a MOB visegrádi ügyét ugyanis figyelemmel kíséri. Ez is némiképp árnyalja azt a képet, miszerint Esztergom és Székesfehérvár mellett nem volt érdemi figyelem Visegrád felé. Lux ezügyben szinte diplomata szerepet vállalt Schulek és Gerevich között. (Bár azt is érdemes megjegyezni, hogy a fenn említett eset főként a Vízi bástya összegeire vonatkozott.)

1937 decemberére már kivitelezték az új utat és a partszakasz rendezését, maga a kapu azonban csak 1938 húsvétjára lett kész, az őrtorony ráépítésének kivitelezése pedig ugyanezen év nyarának folyamán fejeződött be. Az építkezés körülbelül 18.000 pengőbe került összesen, amelyből a MOB végül 12.000 pengőt vállalt.[636] Az együttes a fenn említett anyagi korlátok miatt többszöri megszakítással készült el, ráadásul Schulek saját anyagi forrásait is fel kellett használni, hogy zavartalanul haladhasson a munka.

Az új út és a Duna melletti romok összeköttetését egy támfallal és egy lejáró lépcsővel oldották meg. A Duna melletti várfal részeket teljes szélességükben közös magasságra emelték fel kváderkővel, és téglafalazatból építettek rá egy új mellvédet. A parti torony felemelt, s egy régi ablak helyén új ablakkal ellátott külső falán elkészült a tervezett országzászlóhoz vezető lépcsőzet is.[637] **(105. kép)** Lux tanácsa ellenére az összképben egy historizáló ablak is megvalósult.

Bozóki Lajos körbejárta a Vízi bástya építésének történetét, valamint ezen stilizált ikerablak elemzését is. A vízparti őrtorony alapjaira épített struktúra ikerablakába ugyanis Schulek egy valóban középkori oszlopfejezetet épített be.[638] A tervekhez hűen a legalsó szint kváderkővel épült ki, a félköríves lezárású kis ajtó a földszinten pedig kőkeretezést kapott. Felette a téglaszövet pontosan az ablak vonala körül indult és a pártázatig folytatódott. A terv vékony téglája helyett egy vaskosabb, szabálytalanabb, kevésbé elegáns tégla kölcsönöz rusztikusabb külsőt.

---

[634] MKM Adattár, ltsz. 1938.142.
[635] MKM Adattár, ltsz.1939.797
[636] *Emlékkapu és őrtorony épül IV. Béla* szobrával Visegrádon, In: Nemzeti Ujság, 1938/81. sz., 2.o.
[637] u.o.
[638] BOZÓKI 2019, 227.o.

A toronyról lényegében úgy emlékeztek meg, hogy kontúrját ugyan megőrizték, de a Duna felé oromzatos kialakítást kapott az említett historizáló ablakkal és az országzászlóval együtt. A torony belső terét nyitva hagyták, és felülről lehetett bele letekinteni, hogy az autentikus részletei is feltárulhassanak a látogatók elé. A nyitva hagyott toronybelső tetején vaskorlát húzódott, amelyen az Anjou liliom, a luxemburgi sas és a hollómadár emlékeztetett azokra az uralkodókra, akik miatt Visegrád fontos helyet foglal el a történelemben.

A munka Duna felőli látványa ellentmondásos módon az összkép legmodernebb összképét nyújtja észak felé. **(104. kép)** A híd felső szintjéhez vezető lépcsőzetes mellvédfal sík felületével absztrahált megjelenést mutat, legalábbis egy középkori bástya eredeti felépítésére nem utalt másoló hangnemben. Lényegében egy középkori érzést kölcsönző, tégla mellvédfalakkal és ráépítéssel kialakított emlékhelyről, jelzés értékű struktúráról és kilátó építményről volt szó, mely a maga korában közkedvelt célpontja lehetett a járókelőknek a mai állapotokkal ellentétben.

Esztergomban az eredeti épületrészektől markánsan eltérő, minőségi pirosas műemlékes téglák felhasználásával éltek minden ráépítésnél a leglátványosabb homlokzati részeken. Jelen esetben egy rekonstruálhatatlan régészeti területre építettek rá hangsúlyos mértékben kváderkővel, még csak nem is reflektálva az eredeti tömegalakításra. A másik nagy különbség, hogy a Vízi bástyánál a kváder-falazások java is hipotetikus lépés volt, azaz nem volt lekövethető a szigorú logika, miszerint minden, ami kő – az eredeti; és minden, ami tégla – az ráépítés.

A Vízi bástya esetében esztétikai szempontból építettek a kő és tégla pozitív konfrontációjára, és nem hitelességi szempontból. Való igaz, hogy a ráépítés egyáltalán nem követi a középkori torony formai és tömegbéli mintáját sem, de ez leginkább egy szakmabeli számára lehet egyértelmű. Mivel az új ráépítés középkori formavilággal él, a visegrádi kirándulók számára nem nyújthatott elég narratívát ahhoz, hogy fejben konstatálja, minek a jelzésére is áll itt ez az építmény. Tudományos szemléletű kiépítés helyett az építkezés indítékaiból is egyértelművé vált, hogy az Országzászló elhelyezése, a Visegrád életében kiemelt helyet foglaló királyok emléke, valamint az országút rendezése nagyobb szerepet játszott létrejöttében, mint a várrendszer hiányzó részének valódi megismertetése.

Az együttes kapuépítmény része mellett helyezték el IV. Béla szobrát Visegrád vára megalapítójának tiszteletére. A szobrot Krasznai Lajos szobrász mintázta és készítette el.[639]Az

[639] MKM Adattár, ltsz. 1939.12

emlékművet a kapuval együtt József főherceg avatta fel 1939. október 1-jén.[640] Egy másik alkotás, Mátyás király új mellszobra nyolc méteres kőoszlopon ott állt már ekkor a parti sétány elején.[641]

A kapuépítmény részleteit megtekintve levonható a következtetés, hogy a Székesfehérvári Romkert kapuzata volt az inspiráció. A terveken eredetileg a belső nézet oldalsó két íve vakárkádként tűnt fel egy-egy résnyílással, a megvalósult változatban azonban az egyik vakárkád áttört lett és a gyalogosok számára nyújt íves átjárót.[642]A szerkezet a megnyitások indítása felett már a tervekhez hűen téglával operál, az úttest íves nyílásán, annak középtengelyében pedig ott találjuk az apostoli kettős kereszt faragványát is, amely ismerős lehet Pomposa apátságának narthexéről.

Schulek Jánosra minden kétséget kizáróan hatással volt a székesfehérvári beruházás is, így az ott kiforrni látszódó, „Gerevich-fémjelezte" építkezésekkel rokonságot ápolva tervezte hasonlóra a visegrádi kapuépítményt. Azt nem tudni pontosan, hogy Lux mennyire befolyásolta ezt a lépést, a kölcsönhatás azonban tagadhatatlan. Székesfehérváron a templom építészettörténetére reflektál a mediterrán stílus és a lombard tégla használata is. Itt a mediterrán hangnem helyett a zömökebb, középkori, militáris építészet jegyei jelentenek viszonyítási pontot, ezzel teremt kapcsolatot az eredeti várfal korszakával. A tégla sem hasonlít immáron a székesfehérvári és esztergomi kecsesebb építőanyagra, így teljesen azonos karakter nem születhetett a másik két projekt építményeivel. A mészkőre települő téglaarchitektúra, a nagyvonalú ívvel kialakított kapuépítmény, a díszrácsok stílusa, valamint a pomposai katedrális narthexéhez hasonlatos relief viszont valamiféle logika-egységre való törekvést sejtetnek a Gerevich-korszak középkori bővítései között.

Következtetésképpen tehát egy műemlékes korszak egészen sajátos arculata próbált körvonalazódni. Ám a visegrádi megoldás jelen esetben már egy más szemléletet tükröz. A Salamon-torony fából épült bővítéséhez – és a palota díszudvar keleti folyosójának bővítéséhez – hasonlóan egy a teljes neutralitás és a historizmus között egyensúlyozó, anyagában megkülönböztetett, de formában nem drasztikusan modern megjelenésű bővítési metódust képviselt ennek a helyreállításnak az esztétikája, mely egy a későbbiekben még tárgyalandó

---

[640] *IV. Béla, Nagy Lajos és Mátyás királyi szobrának leleplezése Visegrádon,* In: Magyar Nemzet, 1939/225.sz., 7.o.

[641] Mátyás király mellszobra nyolc méteres kőoszlopon már ott állt a parti sétány elején. A szobor feje a kolozsvári Mátyás-szobor fejének mása. Fadrusz János özvegye a régi, eredeti gipszmintát átadta a szoborbizottság rendelkezésére.
Gyönyörű új keretbe foglalják a visegrádi műemlékeket, In: Esti Ujság, 1938/131.sz., 3.o.

[642] MKM Adattár, ltsz. 1938.142

lépést is jelezhetett az esztergomi palotán alkalmazott szigorúbb ellentétekkel és neutralitással szemben.

A Budapesti kapu

Az Alsóvár esetében Schulek a Salamon-torony mellett álló kaputorony homlokzatán is végzett helyreállítási munkálatokat. A Nagy Lajost ábrázoló dombormű felhelyezése után úgy írt, hogy kénytelen volt *„teljes egészben kiegészíteni a nyugati homlokzatát a kaputoronynak, és a helyreállítási munkát azután folytatta a torony északi falán is, ahol terjedelmes falcsorbulások mutatkoztak.”*[643]

A Vízi bástya környezetének kiépítéséhez hasonlatos munka azonban csak egy helyen volt még a háború előtt. Szendy Károly fővárosi polgármester 1938-ban 12.000 pengőt szavazott meg arra a célra, hogy a toronyhoz vezető, déli farmaradvány nyomai fölé egy kiépített kapu létesüljön. A Fővárosi Közlöny szerint a forrást később újra meg kellett szavazni, és egy 1940-es előterjesztésben jegyzik fel, hogy a Vízi torony, a mellé épült kapu, valamint a falvonulat folytatásaként egy másik „végpontot”, a fellegvár déli kapuját is helyreállítanák a Főváros támogatásával.

A *„romok kiegészítésének mai szakszerű elvei szerint történnék, a meglevő falak adta méretek pontos követésével, a meglevő gondos kímélésével és további rongálódások elől való megvédésével, az új hozzáépítések felismerhető feltüntetésével. A munka a meglevő, igen rongált falak új kővel való burkolásából, valamint a kapunyílásnak és pártázatnak téglával való megépítéséből áll és a visegrádi vár kiépítését és gondozását a Műemlékek Országos Bizottságának megbízásából végző Schulek János műépítész tervei és költségelőirányzata szerint 12.000 pengő költséget tenne ki.*[644] **(106. kép)**

A kapu helyreállítása végül 1939 és 1940 között zajlott. A munkát Budapest törvényhatóságának adományaiból sikerült kivitelezni, ezért a felépítmény a *Budapest kapu* elnevezést kapta, középkori eredete ennek az elnevezésnek ugyebár azonban nem lehet.

Schulek korábban egy jelentésében már kifejtette: tudatában volt a ténynek, hogy kizárólag hipotetikusan tudná csak rekonstruálni a kaput, annak eredeti formája ugyanis akkorra már nem volt kikövetkeztethető, csupán szélessége és mélysége volt felmérhető. A Budapesti kapu tervei[645] követik a Vízi bástya azon elvét, hogy az eredeti részekre egy bizonyos fokig

[643] MKM Adattár, ltsz. 1938.22
[644] *20. számú előterjesztés*, In: Fővárosi Közlöny, 1940/17.sz., 389-390.o.
[645] MKM Adattár, ltsz. 1941.116

láthatóan újonnan faragott kváderekkel felfalaznak, a kérdéses kiegészítéseket pedig vörös téglával differenciálják. A hivatalos terveken kívül Schulek János dokumentumai között megtalálhatók stilizáló díszítésekkel megfogalmazott skiccek is ezen építményről.[646]

A várfalat a kapu helyén elbontották a XIX. század elején. Az új falazat kezdete – körülbelül addig a magasságig, ameddig az elbontott régi fal terjedhetett – láthatóan modern módon kezelt terméskőből épült. Az időjárásnak leginkább kitett részek, mint a mellvédfalak fedőlemezei, a járdák szegélyei és lépcsőfokok is kivétel nélkül visegrádi kőből készültek. A belső oldal tagozására szolgált az a keskeny meredek lépcső is, amely a kapu tetején végighúzódó széles járda megközelítését tette lehetővé.

Nyers, vakolatlan téglából épült viszont a kapunak a csúcsíve is, s az ezt lezáró pártázat felmenő falai. A ráépítés és az új kapu tégláit Fischer Lipót nagymarosi gyárából várta Schulek, de kifejezetten *„nagyméretű”* téglákra számított.[647] 1940. július 17-én meg is érkezett a szállítmány, a cég azonban tájékoztatta előre Schuleket, hogy az egyes darabok meglehetősen rózsaszínűek lettek.[648]

A szögletes, ám rézsútos végződéssel zárt pártázatok alkalmazása, valamint a csúcsíves záródású kapuív kialakítása szintén stilizáló lépésnek tekinthető. A lőréses pártázatok eredete Schulek szerint az a kézenfekvő gondolat volt, hogy az alacsony csúcsívvel áttört vastag várfalat valamikor hasonló pártázat zárhatta le. A védelmi falrendszer egyes részein ugyanis még megmaradtak ezek a jellegzetes elemek, így lemásolható volt a forma.[649]

Eredetileg azt tervezték, hogy a kapu falsíkjára merőlegesen álló harántfal külső felületét faragott kőből burkolják, tetejét pedig a kapuhoz hasonlóan téglából készülő új pártafallal koronázzák meg. Hamar belátták, hogy az úttestnek a bevágódása következtében ennek a falnak egész hosszában az úttest szintje az alapfal falfekvésénél mélyebbre süllyedt. Schulek megváltoztatta a tervet és a fal csak kőburkolatban végződött, felfelé rézsútosan keskenyedve.[650]

Schulek János mind a Vízi bástya és kapu rendszerét, mind a Budapesti kapu kiépített megjelenését úgy írta le, hogy az egy igazi vár *„alaki megjelenéséhez igazodik. Sima falfelületek, vastag faltömbök, lőrésekkel ellátott pártafalak, felesleges díszítmények hiánya jellemzi ezt a középkori építészetet.”* Ám a kapu ennek ellenére díszített volt. Zsitvay Tibor volt

[646] MKM Adattár, ltsz. 1941.120.8.a-b
[647] MKM Adattár, ltsz. 1937.41
[648] MKM Adattár, ltsz. 1940.39
[649] MKM Adattár, ltsz. 1942.78
[650] MKM Adattár, ltsz. 1941.76

az ötletadója az érkezési oldalon helyet kapó faragvány témájának is.[651] A zárókő a Szent Koronát ábrázolta, mely jelzi, hogy a *„visegrádi vár a magyar szent korona tulajdonát képező uradalom tartozéka."* A zárókövet Lórenz Károlytól és Falussytól rendelte Schulek.[652] A másik homlokzaton a visegrádi vár alapítójának, IV. Béla királynak címere lett kifaragva, melyet oroszlánok fogtak közre. **(109. kép)**

A Budapesti kapu helyreállítása Schulek tervei szerint el is készült 1940-re. Dercsényi Dezső az alábbiak szerint jellemezte a Visegrádi Várbizottság korabeli ismertetőjének soraiban: *„…a jelen szükségleteire reflektál, viszont megjelenése egy középkori várat imitál, síkszerű felületek, masszív tömeg, kőpártázat jellemzi, és sehol egy felesleges decorum. A súlyos tömegek és eltúlzott arányok uralkodnak itt mindenhol."*[653]

Mind a Duna mellett kialakított kompozíció, mind a déli kapu kiépítése arról árulkodik, hogy Schulek figyelembe vette az esztergomi és székesfehérvári munkálatokat, azokkal egy stílusegységet, egy karaktert igyekezett képviselni, ám mindezt inkább anyagában tette, azaz a neutralitás elvét már kevésbé vette figyelembe. Sokkal inkább az eredeti épülettel igyekezett harmonikusabb kapcsolatot kialakítani. Egy teljes, kirajzolódó összkép összhatásában kezdett gondolkodni az eredeti kor és épületmaradványok ismeretében, mely a restauro critico-conservativo megközelítését is előrevetíti. Ez a szemlélet Visegrádon az 1950-es évek elején pont, hogy egy Lux Kálmán munkában köszön még vissza, mely egy következő fejezetben kerül tárgyalásra.

A királyi palota helyreállítási és romkonzerválási kísérletei

„Pénz kellene elsősorban, pénz — hajtogatja Schulek János. A most feltárt falak, ezek a becses kövek biztos pusztulásnak néznek elébe a következő télen. Ha így maradnak, a fagy és az olvadás elmulasztja az évszázados romokat. A legsürgősebben folytatni kell az ásatást, a teljesen feltárt részek pedig gondos konzerválást igényelnek.
— Országos gyűjtést kellene indítani, — mondják a körülállók. Mi visegrádi őslakók továbbra is segítünk, de ide bizony a műemlékek bizottsága, de a minisztérium sem tudhat elegendő összeget rendelkezésre bocsátani."[654] – olvashatjuk az Uj Magyarság hasábjain 1940-ben.

Az egyik legfontosabb kérdés, hogy a korszak három jelentős helyreállítása közül Visegrád miért jelentett kivételt: hiszen ugyanúgy egy királyi palota került elő a felszín alól

[651] MKM Adattár, ltsz. 1939.149
[652] MKM Adattár, ltsz. 1938.36
[653] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Dercsényi-hagyaték, ltsz. K 1847/17
[654] **Németh György:** *Visegrádi séta Mátyás király palotájának romjain, ahol csírkeólak és gyom alatt pihen a betemetett múlt*, In: Új Magyarság, 1940/185.sz., 8.o.

intakt terekkel, mint Esztergomban. Székesfehérváron ezzel ellentétben nem sikerült zárt vagy rekonstruálható tereket felfedezni, és a bazilika romterülete sem volt ismeretlen ásatási terület az 1930-as évekbeli munkálatok idején. Zsitvay Tibor egészen odáig fogalmazott: *„A visegrádi kutatás nemcsak Székesfehérvár, hanem Esztergom nagyértékű feltárt eredményeit is meghaladja”* tulajdonképpen.[655]

Schulek több jelentésében és levelében úgy nyilatkozott, hogy a visegrádi feltárások és a Salamon-toronyban kialakítandó múzeum ügye az esztergomi és székesfehérvári munkálatok miatt szenvedtek halasztást és anyagi lemaradást.[656]

A MOB 1937. évi jelentése is sokat elárul, melyen Visegrádról is szó esett, de csak mint egy mellékesen megemlített helyszín. Szóba került, hogy bár az ásatások finanszírozását engedélyezik, Genthon István szerint mégis inkább Székesfehérvár és Esztergom munkálatai most a legfontosabbak, erre kell a MOB-nak összpontosítania.[657]

1940-ben Schulek János egy évfordulóra hivatkozva próbált újra nagyobb anyagi támogatás szerezni az esztergomi palota és a Szent István jubileumi év példáját követve. 1940-ben vetődött fel az ötlet, hogy 1943-ban Mátyás király születésének 500 évfordulóját ünnepli az ország, így erre az évre ki lehetne építeni méltó módon a visegrádi királyi palota romterületét is.

„Mátyás király születésének 500-ik évfordulója azonban kitűnő alkalmul szolgálhat, hogy a magyar nemzetnek felejthetetlen uralkodója iránt érzett kegyelete maradandó alkotásokban is kifejezésre jusson. Ebbe a gondolatkörbe kapcsolható be egyrészt a visegrádi királyi kastély maradványainak nagyobb erővel való feltárása és konzerválása, másrészt a Salamon torony belsejében, két emelet beépítésével megoldható tároló és kiállítás helyiség létesítése.”[658]

Felmerült azonban egy másik évforduló is. Anjou Lajos 1342-ben foglalta el a magyar trónt 17 éves korában. Nagy Lajos uralkodása alatt Szent Lászlót, Erdély patrónusát választotta mintaképéül, uralkodása alatt pedig három tenger mosta dunai birodalma határait. Székhelye Visegrádon volt, így a trianoni békeszerződés utáni kultúrpolitikai helyzet számára is kiemelt

---

[655] **A.:** *Mátyás király csodapalotája*, In: Az Ujság, 1943/239.sz., 5.o.
[656] MKM Adattár, ltsz. 1939.14
[657] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1937/301
[658] MKM Adattár, ltsz. 1940.6

személyiség lehetett egy beruházás inspirálására.[659] Az ötletet nem vetették el, a kultuszminisztériumtól 25.000 pengőt ígértek is az építkezésre.[660]

Ennek hatására a komolyabb védőépület és a múzeum tervezésébe is belefogott Schulek 1940-től. Ebben az évben meg is született egy csúcsíves boltvállakat hordozó, 1,2 méter vastag falra 2 méteres kiugrású védőtető javaslata, amely meg is lett küldve engedélyeztetésre a MOB számára.[661]

1941-ben Schulek János már arról tájékoztatta a Bizottságot, hogy a Gödöllői Királyi Koronauradalom Erdőigazgatósága a várbelépők díjaiból elküldte a MOB-nak járó százalékot, ezért Lux Kálmántól kérvényezne egy bizonyos összeget a díszudvaron feltárt folyosók védőtetejének megépítésére. Ekkor Schulek a *„Mátyás Loggiaként”* említett rész kialakítására ismét megküldött egy koncepciót,[662] és úgy vélte, hogy 1941 novemberére el is tudna készülni ez az ideiglenes megoldás eternit burkolattal a tetején.

1941. július 11-én Schulek egy újabb levelét küldte meg a védőszerkezettel kapcsolatban. Ezúttal költségbecslést is csatolt, és 30.000 pengőt kérvényezett Lux Kálmántól a munkálatokra. Lux ekkor válaszul óva intette Schuleket, hogy mindenekelőtt az összes kérdéses területet tárja fel, hiszen csak utána tudja pontosan meghatározni, milyen védőstruktúrára is van szükség. A legnagyobb kérdés nem is a folyosók védelme volt, hanem a kút lefedése, mely Schulek számára *„esztétikailag igen megoldhatatlan”* kérdésnek bizonyult.[663]

1941. október 22-én Schulek ismét elküldte védőtető vázlatait a Bizottságnak, amelyek immáron kifejezetten kezdetleges, egyszerű védelmet biztosítottak volna a romoknak, mivel ekkorra egyértelműnek mutatkozott, hogy 30.000 pengőt egész egyszerűen nem fognak tudni számára kiutalni egy komolyabb romkonzerválás kivitelezéséhez. Az egyszerű, faszerkezetes megoldásra mindössze 2000 pengőt kérvényezett, melybe Lux bele is egyezett.[664]

Novemberre Schulek kidolgozta a védőépület lehetőségének vázlattervét, ám a 2000 pengő majd 13.165 pengőre emelkedett ezen szerényebb megoldással is. Schulek felajánlotta ennek fényében, hogy amennyiben nincs fedezet, felhasználja a Salamon-torony tároló állványzatának elemeit alapanyagnak. Schulek egy 13-25 méter széles, 20 méter hosszú, belső

---

[659] **Németh György:** *Visegrádi séta Mátyás király palotájának romjain, ahol csírkeólak és gyom alatt pihen a betemetett múlt,* In: Új Magyarság, 1940/185.sz., 8.o.
[660] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1940/591
[661] MKM Adattár, ltsz. 1940.40; 1940.45
[662] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1941/119
[663] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1941/300
[664] MKM Adattár, ltsz. 1941.483

alátámasztás nélküli, könnyű faszerkezetet javasolt. Az egyik alternatíva a felső termek, a loggia, a díszudvar védelmére, s egyben a kőfaragványok tárolására is alkalmas lett volna. A másik terv kivitelezése csak tizedannyiba került: mindössze a Salamon-toronybéli tároló egyik állványának felhasználásával és nagyobb deszkamennyiséggel fedte volna be a díszudvar keleti folyosóját. [665]

1941 novemberében ez a költséghatékonyabb megoldás készült végül csak el. Az ásatások előrehaladtával a keleti falat félnyeregtetős, az archív képek tanúság szerint belső alátámasztás nélküli, eternit palás ideiglenes tetővel védték.[666] **(110-111. kép)** Igyekeztek az északkeleti udvarban fellelt köveket is ez alá a tető alá sorakoztatni rendezetten.[667] A kutat ellátták egy ideglenes, kátránypapír fedéses védelemmel.

Archív felvételeken látható, hogy már 1941-ben eszközöltek kipótlásokat fascimilékkel is, például az északkeleti udvar keleti folyosójának északi nyílásánál, hogy azt valóban kiegészített kapuként lehessen használni.[668] Ezzel szemben egy archív fotón lehet olyan csúcsíves záródású nyílást is megfigyelni, melyet téglával egészítettek ki a kváderek folytatásaként.[669]

A terület reprezentatívabb rendezésének lehetőségét egy 1942 októberi hír lendítette fel újra. Horthy Miklós látogatását vették kilátásba, aki érdeklődését fejezte ki az ásatás felé.[670] A helyszín további hírnevének növelését segítette az is, hogy 1942-re Schulek János is elkészült egy kiskönyvvel, melyből a Várbizottság 1000 példány nyomtatását rendelte meg. [671]

Az ideiglenes védőtető után a múzeumi és leletraktározási ügy még mindig megoldatlan maradt, ennek ellenére 1942 márciusában a kút egyik töredékét is ellopták, tehát sürgető lett a nagyobb figyelem az időjárás elleni védekezés kielégítésén túl is. A töredék eltűnése után Lux is határozottabban kezdett fellépni, és egyenesen a kormányzói kabinetirodától kérvényezte a vadászkastély zárható tereit, mely ügyben végül sikerrel is járt el.[672]

Schuleknek fennmaradt egy 1943. augusztus 28-i, valamint 1943. októberi dátummal ellátott terve az északkeleti palotarész déli szárnyának kiépítésére, amely szerint ezen a részen múzeumi helyiségeket alakítottak volna két helyiségben a déli összekötő folyosó két oldalán.

---

[665] u.o.
[666] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1726/50
[667] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1726/55
[668] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1726/70
[669] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1726/75
[670] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1942/43
[671] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1942/43
[672] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1942/286

(112. kép) A tervek kifejezetten az olasz műemléki reformok szellemiségére emlékeztetnek és az esztergomi és székesfehérvári esztétika (jelentősen) szerényebb költségvetésű megfelelőjének tűnnek. Az udvari nézeten az átkötő folyosó nyílásának záródása csúcsíves, viszont valamilyen oknál fogva a körfolyosóra néző másik két ablak szegmensíves záródású, ami inkább barokk kori karaktert idéz. Tervén Schulek a déli udvar elpusztult belső folyosóját is jelölte, ráadásul látjuk rajta megfogalmazni a folyosó boltozatát is, amit rekonstruált volna eredeti állapotára. **(113. kép)**

Az összekötő folyosó nyugati részén egy középpillérrel támasztott helyiséget rajzolt meg Schulek, míg ettől keletre egy nagyobb termet, melyben két támasz osztja meg a területet. Az oszlopok négyzetes alapon nyugszanak, fejezettükként egy egyszerű, ekhinosz szerű lezárást látni.

A dátumból ítélve (1943. november 9.) egy következő terv is ennek a kiépítésnek lehet alternatívája, de a palotarész déli homlokzatát láthatjuk rajta. A terv a „Feljáró lépcső a déli oldalra" címet viseli. A képen a déli lépcső mögött az északkeleti palotarész szárnyát és védőtetővel ellátott ráépítését lehet valószínűleg kivenni, ám a terv nagyon rossz minőségben maradt fenn. Az összekötő folyosóba bevezető bejárat csúcsíves ráépítéssel operál – csak úgy, mint a belső homlokzat esetében. A folyosót közrefogó termek felett, azaz a nyílástól keletre és nyugatra a ráépítés előugró védőtetők alatt vonuló, kőpillérsoros loggia-kialakítást prezentál.[673]

1943 decemberében Schulek átlag 22-25 cm szélességű, 4-5 méter hosszú, jó minőségű deszka-szállítmányt rendelt meg 40 négyzetméternyi területre, amelyeknek alulnézete gyalult felülettel rendelkezik.[674] A bejárati folyosó ülőfülke íveinek rekonstrukcióját a jelek szerint önhatalmúlag megkezdte,[675] és a fenn említett gyalult faanyag is e folyosó fedélszékéhez volt szükséges. A boltívek részére szállítandó faragott köveket 1943 novemberi ajánlat alapján rendelte, teljességében hiba és repedés mentes darabokkal. Az elkészült faragványokat 1944 márciusára várta. [676]

A fenn említett tervek szerint, e kiépített déli palotaszárnyban lapidáriumnak lett volna zárható helyisége, ezért a leleteknek zárható szekrényeket is kérvényezett. A tervek leadásával egyidőben már jelezték, hogy a pénz rohamosan romlik, ezért intézkedni kell, mert nem lesz a bővítésre hamarosan lehetőség.[677]

---

[673] MKM Adattár, ltsz. 1943.112
[674] MKM Adattár, ltsz. 1943.81
[675] MKM Adattár, ltsz. 1943.114
[676] MKM Adattár, ltsz. 1943.77
[677] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1943/736

1944-re a vadászkastély átengedett terei már meg is teltek a felhalmozott leletekkel.[678] Schulek János további 1000 pengőt kérvényezett, amit engedélyeztek is, ráadásul eljutottak az események odáig, hogy végre ezúttal Esztergomtól vontak el költséget Visegrád javára, azaz az esztergomi palota fenntartási költségéből akarták biztosítani az összeget a terület védőtetőzetének költségeire.[679]

A keleti kerengőfal pinceajtaját és ülőfülkesorát kiegészítették, szeptemberben pedig kiépítették a keleti szárnyból észak felé nyíló csúcsíves ajtót is. A kapubejárón megvalósították az említett fafedélszerkezetet is végül.[680] Lux Kálmán ekkoriban már aktívabban részt vett a visegrádi munkálatokban, s az ő tanácsára hagyták meg a földet is a falak tetején, ahol gyeptéglákkal – vagy ahol ezt nem lehetett megtenni, ott betonnal vagy zsindellyel – fedték le a romokat

Ahogy a háború egyre nagyobb területeken okozott veszélyt, úgy többen, köztük a Gödöllői Erdőgazdaság emberei is Visegrádra menekültek. Schulek ennek okán féltette a tárgyakat a katonáktól, így jelentése alapján pár értékesebb leletet inkább elásatott, ennek gödre a *„nagy pince előterében”* volt. [681]

Schulek János mindent megtett azért, hogy Esztergomhoz hasonló anyagi támogatással Visegrádon is európai mércével mérhető látogatóközpont valósuljon meg. 1939-ben még személyesen Teleki Pálnak szánt levelében is megfogalmazta, hogy Esztergom és Székesfehérvár után végre Visegrádra fordulhatna a figyelem,[682] hiszen 1940-ben említetten a minisztérium 25.000 pengőt meg is ígért ennek megvalósítására.[683]

Hogy Esztergom után Székesfehérvár romkertje következett, azt a város jelentősége eredményezte a Horthy-korszak István-kultuszában, ráadásul Magyarország vallás- és közoktatásügyi minisztere is, azaz Hóman Bálint is Székesfehérvár országgyűlési képviselője volt. Esztergom ráadásul nem tudott közvetlen Szent István-kori emlékeket felmutatni, Székesfehérváron azonban a bazilika alapjai XI. századiak voltak, és a szarkofág, valamint a fellelt sírkápolna is a szent királyhoz jelentett spirituális csatornát. A levelezéseket és dokumentumokat látva mégis kijelenthetjük, hogy Visegrád felé nem volt kevesebb politikai figyelem kezdetekben és Gerevich sem helyezte szándékosan utolsó polcra a Dunakanyar frissen fellelt kincseit. Csakhogy Székesfehérvár és Esztergom ásatott területeivel ellentétben

[678] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1944/35
[679] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1944/162
[680] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. 1726/56
[681] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1944/480
[682] MKM, Adattár, ltsz. 1939.52
[683] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1940/591

Visegrádon rengeteg tulajdonjogi probléma is adódott. A munka itt lakott területen folyt, így az idő javarésze ennek jogi tisztázása és tárgyalása okán aprózódott el a másik két helyszínnel ellentétben – ahol egyházi vagy közterületekről volt szó.

Székesfehérvár után maga Hóman Bálint és később Teleki Pál is a visegrádi emlékek kiépítését szorgalmazta. Mire azonban az ügy a bürokratikus körforgásban eljutott a minisztériumhoz, a honvédség már mozgósítva lett, és a háború szele elérte ezt az ügyet is. A visegrádi ásatásra kiírt összeget a háború kiadásaihoz csoportosították át egy tollvonással.[684]

Ahogyan Dercsényi Dezső fogalmazott: *„A pénzhiány, az önző magánérdeket védő avult jogi szabályok, a háborús nyersanyaghiány akadályozták a feltárást. Csak a felszabadulás után lehetett a feltárás méltó folytatásáról szó.”*[685]

Schulek János tervei ismét szétfoszlani tűntek. Ennek ellenére folytatta a munkát, olykor még saját anyagi áldozatai árán is, a MOB pedig szintén a lehetőségeihez mérten biztosította arról Schuleket, hogy évi 2000 pengőt utalni fog számára.[686]

A háború alatt a palotát találat és komolyabb kár nem érte,[687] a Schulek által megtervezett újabb védőtető anyagát egy pontonhíd építésére azonban elszállították. Idézve Gerő Lászlót*: „A féltető nagyon csúnya volt, a romok varázsos megjelenését zavarta és ezért nem sajnáltuk, amikor az 1944-5. évi háborús események közepette eltűnt…*”[688]

A háború, mint vízválasztó

Schulek 1946-tól kezdett aktívabb levelezésbe a Bizottsággal a háborút követően. A falak tetején megélt növényzet jelentett akkoriban csak védelmet a háború alatt magára hagyott falaknak. *„A védelemnek ezt a módját külföldön már jó eredménnyel kitapasztalták, de hogy alkalmazása a mi szélsőséges klimatikus viszonyaink mellett tanácsos-e, főleg milyen növényfajok volnának ily célra alkalmasok, amnak megállapítása még további tanulmányokat igénylene.”*[689] Felvetette újra a félbemaradt, déli kiépítési tervet, valamint ekkor olvashatunk arról is, hogy a királyné palotája felé eső folyosó falfülkéinek ívéhez is készen állnak a korábban megrendelt faragott kövek, amelyek közül több végül ott hevert azóta is az udvaron.

---

[684] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1940/591
[685] DERCSÉNYI 1951, 7.o.
[686] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1940/591
[687] MKM Adattár, ltsz. 1945.6
[688] GERŐ 1959, 368.o.
[689] MKM Adattár, ltsz. 1946.5

Bár a dolgozat fókuszában a két világháború közötti időszak áll, az 1945 után történt eseményeket egy megszakított felújítási és ásatási folyamatba történő visszazökkenés jellemezte a következő pár évben.

1947-ben Schulek és Lux egyeztettek arról, hogy az infláció miatt eddig képtelenség volt a romterülethez nyúlni, az eredeti falak azonban addigra mállani kezdtek. Schulek zsindelyfedést javasolt feléjük, mert a Salamon-toronyban sok anyag volt ehhez ekkor raktáron, feltehetően az 1927-es bővítés karbantartásához.[690] 1947. október 1-jén Lux Kálmán kiérkezett a helyszínre, Schulek pedig megmutatta neki azt a faldarabot, amelyet a fagy káros hatásától védve, mutatványképpen zsindelyfedéssel látott el. Lux ekkor megjegyezte, hogy ez a megoldás túlságosan költséges lenne a Bizottság számára nagyobb területen.

Schulek ennek ellenére – mivel valóban sok alapanyag már rendelkezésére állt – a felső palotarészben lévő, 86 cm széles válaszfalak fölé elkészítette ezeket a zsindelyfedéseket. A falak külső szélei fölé meglévő szarufákat rakott aláfalazással. A fagerendák és a régi fal közötti, helyenként eléggé magas űrt utólag szárazon rakott tégla falazattal töltötte volna ki. Erre azonban már nem kerülhetett sor, mert Lux leállította a további munkát és helyette olcsóbb kátránypapírt rendelt a falak tetejére, amit pedig sűrűn rakott téglafalazással védett a szélviharok ellen. Schulek ezzel egyáltalán nem értett egyet, ugyanis ez a megoldás mindössze egy évet tudna véleménye szerint bírni, ráadásul ezt csak a nagyon egyenletes falaknál tudták alkalmazni.[691] Költségvetése a MOB-nak azonban lényegében nem is volt, és Lux is inkább a szebb időkben bízott ezzel az ideiglenes megoldásával.

Schulek János haláláig szívén viselte Visegrád sorsát és egy új és méltó múzeum ügyét egyengette. 1948-ban még arról jelentett a MOB számára, hogy füvet ültetne a romfalaknál, egy új lépcsőt is tervezne a felsőbb szintekre, valamint az utcai bejárati kaput is meg szeretné csináltatni, hogy jöhessenek a látogatók. A lapidáriumot az egyik kiemelt helyiségben szerette volna szép fokozatosan berendezni,[692] valamint egy őr alkalmazását sürgette azzal a kikötéssel, hogy a palotát kizárólag idegenvezetéssel lehessen majd megtekinteni.[693]

A háború után Visegrád ügye új hullámot kapott már csak azon okból kifolyólag is, hogy a királyi központok felújítási programját a Gerevich-korszakot követő nemzedék is célul tűzte ki magának – ekkor kezdődött meg a középkori budai központ komplexebb kutatása és helyreállítási tervezése is a háborús pusztítás után. Visegrád mindemellett Budapesthez közel

[690] MKM Adattár, ltsz. 1947.6
[691] MKM Adattár, ltsz. 1947.7.1
[692] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1948/219
[693] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1948/237

az egyik legforgalmasabb turisztikai helyszínné vált ezekben az időkben. Egy új műemlékvédelmi korszak kezdődik tehát, melyben Lux Kálmán révén egy munkával a két világháború közötti műemléki megoldások és az új elméletek között afféle átmenetnek nevezhető munka is keletkezik.

A régi visegrádi korszak végét az is megpecsételte, hogy 1948. július 7-én Schulek János elhunyt. Visegrád új korszakában, új ásatásában és az immáron megvalósuló visegrádi múzeum fejezetében Héjj Miklós játszott fontos szerepet. 1949-től nem a MOB égisze alatt történt már mindez, helyette a Múzeumok és Műemlékek Országos Bizottsága jött létre. E szervezeten belül, 1949-ben megszületett a döntés arról, hogy a díszudvar keleti folyosóját kiépítik téglából, a hegy felőli támfalat megerősítik, a kápolna falát pedig felfalaznák. A díszudvar alatti pincében a régi lerombolt boltíveket és gyámpilléreket Héjj újjáépítette volna a látogatók számára.

A Lux-hagyatékban olyan terveket ismerünk az 1940-es évekből, amelyek a visegrádi palota északkeleti palotarészével és a díszudvarral foglalkoznak. Ismerünk egy teljes egészében elméleti rekonstrukciónak szánt lapot, mely a stilizálóan rekonstruált belsőudvart mutatja, rajta reneszánsz és gótikus jegyekkel.[694] Az emelet kiegészített bábos korlátja és oszlopai teljes egészében stílben vannak megrajzolva. A földszinten téglabővítés helyett csúcsíves árkádok nyílnak a Hercules-kút felé. Az árkádokat profilozott, gótikus kőkeretezés szegélyezi, a kút mögött látható szemöldökkeretes nyílás fölött pedig kőcsipkés gótikus ablaknyílás tárul elénk.

A szóban forgó tervlap megnevezése az alábbi*: „ideális rekonstrukció”.* A keresztfolyosó szakaszt követően a tervezője az egész északkeleti palotarész kiterjedésére is megrajzolta elképzelését.[695] A díszudvar mellett az északi palotaszárny metszetét látjuk három szinttel magasodni. A földszinten egy dongaboltozatos helyiséget látni reneszánsz kandallóval. Felette egy keresztboltozatos helyiség következik két boltszakasszal, egy reneszánsz kandallóval és egy reneszánsz kőkeretes bejárattal kelet felől. A legfelsőbb szint síkfödémes és keletről reneszánsz kőkeretes ajtón át lehet hozzá eljutni. A keleti szárnynak a belsőudvari homlokzatát láthatjuk metszet helyett: a tervező megrajzolta az emeleti körfolyosó már említett bábos korlátját a kiegészített, oszlopsoros pergolával egyetemben. E mögött gótikus hármasnyílások következnek gazdag kőcsipke díszítéssel. A legfelső emelet nagyon egyszerű: díszítés nélkül sorakoznak rajta egymás mellett keresztosztós, kőkeretes ablaknyílások.

[694] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03659
[695] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03610

A déli oldalnak szintén a metszetét láthatjuk: a földszint három, keresztboltozatos szakasszal operál, és a kapubejáró, valamint az ülőfülkék vakárkádjait is berajzolta készítője félköríves lezárással. Felette ezúttal élkeresztboltozatos termet láthatunk, keletről pedig egy reneszánsz kőkeretes nyílást rajzolt meg az alkotó. A legfelsőbb szint síkmennyezetes és szintén egy egyenes záródású nyílás vezet helyiségébe kelet felől. E rekonstrukció látványterv formában is megtalálható a hagyatékban, amely a jelek szerint ehhez a metszethez köthető, így talán egyidősek. A látványterv keletkezési dátuma 1944.[696]

Az 1952-ben kivitelezett bővítés előtt ismert még egy cseppet sem figyelmen kívül hagyható terv ezen említett rekonstrukciós rajzokon kívül. A Lux-hagyatékban őrzött legizgalmasabb lapon a királyi palota északkeleti szárnyának teljes modern kiépítését láthatjuk.[697] **(115. kép)** A metszet keleti irányba tekint, ahol rátekintést nyerhetünk a díszudvar keleti folyosójának eredeti boltozati maradványaira is. Az udvar hiányzó szárnyainak támaszai egyszerű, faszerkezetes pillérek, a szárnyak kiépítései pedig síkszerű falazást kaptak, rajtuk azonban kilenc összekapcsolt, nyolc osztású ablaksor húzódik nagyon szorosan a tetőszint alatt. Ugyanez a megfogalmazás tapasztalható a felsőbb emeleten is.

A lapon látott bővítési megoldás nagyon eltér az esztergomi kiépítési gyakorlattól. A stílus sokkal inkább a római villaépítészetre emlékeztet, amely az Olaszországban tapasztalható, mozaikok számára kialakított védőépületek gyakorlatát is észbe juttathatja. Hasonló stílusban készült el a szombathelyi Szent Quirinus bazilika mozaikja számára emelt védőépület is.

Szombathelyen először egy egyszerű deszkafedés védte csak a bazilika padlóját díszítő mozaikfelület szegélydíszítésének maradványát. A költséghatékony megoldással a leletet betonszegéllyel keretezték, felette pedig egy deszkatető volt kialakítva, amit eltávolítható pillérekkel támasztottak ki jó idő esetén. A fedél zárás után, valamint eső és hó idején lehajtható volt. Ezt követően 1942-re készült el egy komplexebb védőépület, magát a romkertet pedig 1943-ban adták át szintén egy emlékévre időzítve, mégpedig a város alapításának 1900. évfordulójára.

Szombathelyen a bazilika nyugati homlokzatának vonala előtt épült a védőépületnek csak az egyik szárnya, a bazilika déli oldalán húzódva pedig a mozaikot védő csarnok állt. Érdekesség, hogy ezt a két architektúrát egy kapuépítmény kötötte össze. A kezdeti terveken az egész együttes a Székesfehérvári Romkert esztétikáját keltette életre. A téglából épült

[696] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 25.996
BOZÓKI 1996, 179.o.
[697] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03611

kapuépítményen megjelent volna ismét a szinte már Géza védjegyének is tekinthető, bejáratot díszítő harangtorony is. **(116. kép)** A kapu egy széles ívet rajzolt le, felette a székesfehérvári kapuépítményhez hasonlóan mediterrán tetőcserépfedés futott végig.[698]

A megvalósult két csarnoképítmény viszont nem az itáliai középkori építészet téglaarchitektúráját idézte meg. **(114. kép)** Egyszerű, szinte már nyers architektúrákról volt szó, amelyen 6x6-os osztású ablakok sorakoztak. A bazilika déli oldalán húzódó csarnoképület beltere osztatlan volt, mennyezete falécekkel tagolt megoldást prezentált. A sötétre pácolt szarufák között vakolt deszkafelület mutatott kontrasztot.

Az épület az osztott ablakok és a belső mennyezeti kialakításon túl küllemét tekintve nem bírt markáns karakterrel, Szakács Béla Zsolt egyenesen „történeti stílustól mentes" architektúraként jellemzi.[699] Az arányok, de legfőképpen a két épületrészt összekötő rész, a campanile és a lombard ív azonban reflektáltak a mediterrán építészet jegyeire, az itáliai középkori építészetre. A székesfehérvári esztétika ebben az esetben azért sem lehetett teljes mértékben követendő, mert nem románkori értékek védelméről volt szó. Míg a Székesfehérvári Romkert stílusa a „körülölelt" épület művészettörténeti eredményeire reflektált absztrakt módon, Szombathelyen egy antik emlékre utalva épült némileg a római villák karakterét megidéző védőépület.

További feladat felfedni, pontosan milyen céllal készült ez a visegrádi díszudvar köré álmodott elképzelés. Tény azonban, hogy a szombathelyi célkitűzést folytatja sokkal monumentálisabb formában.

Az ötlet merész volt, ám helyette egy sokkal szerényebb bővítés készült csak el 1952-re. A keleti folyosó kiépítésére szánt tervek végül kiviteli terv javaslat formájukat 1950. november 12-én nyerték el.[700] (Lux 1951-ben kapta meg a megbízást a téglából épülő bővítményre,[701] Gerő erről a munkáról azonban többesszám egyes személyben írt, ugyanis ő volt ekkor a helyi építésvezető.[702])

A megoldás az épület eredeti stílusától semleges ívek helyett csúcsíveket mutat, ráadásul profilozott megoldással, azaz már nagyon nem egy modernségében, neutralitásában elütő hozzátételről van szó, mint azt a Gerevich-korszak diktálta volna. Mindemellett a keleti

---

[698] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, R 01580

[699] SZAKÁCS 2006, 192.o.

[700] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03650; R03654
Ugyan dátum nélküli terv, de talán Schulek által készített elméleti rekonstrukciókról lehetett szó Luxnak megküldve, hogy jelentse, miként is nézhetett ki a folyosó a feltárás akkori állapota és nyomai szerint.
MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03653

[701] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1951.V.4

[702] GERŐ 1959, 370.o.

folyosó emeletén rekonstruálták a komplett ballusztersort (Lux Kálmánt tervei szerint Szakál Ernő kivitelezte), ami szintén rekonstruktív szemléletre utal, még ha a bábos korlátok sora egy ponton modern korlátban is folytatódott déli és északi irányban, mely lépés az esztergomi kápolna előtt haladó Szathmáry-lépcső vaskorlátokat és eredeti köveket is felhasználó megoldására emlékeztet kissé. **(117. kép)**

Helyreállították a teljes, hegy felőli boltozatát a keleti folyosónak, ehhez ugyanis elegendő kőfaragvány került elő szerkezetéből. A kivitelezést Szakál Ernő vezette és az ő általa szerkesztett, összeállítható és szétszedhető mintaívszerkezettel állították helyre a struktúrát. A boltozatsor fölött szigetelt vasbetonfödém épült, ám a boltozatmezők nádazva lettek, amelyet végül levakoltak tehermentesítés céljából.[703] **(118. kép)**

30.000 darab tégla érkezett a munkához 1951. augusztus 13-ra, melyet ezúttal a Kőipari Rt-től szállítottak le.[704] Az elkészült munka letisztult látványt nyújtott. Az anastylosis gyakorlati megoldása ugyan fejlődött az 1930-as évekhez képest – Gerő és Szakál tovább is fejlesztették a Várnai és Luxok által megkezdett utat, azonban a formai megoldások terén szemmel láthatóan kevésbé vallották már a túl modern módon elütő kiegészítéseket. A bordák kipótolt részei anyagukban ugyan jelezték újszerűségüket, de nem egy jól látható megkülönböztetéssel. A megtalált bordatöredékeket ugyan anastylosis technikával állították össze, itt viszont a hiányzó részek esetében sem profilban, sem anyagban nem tértek el úgy a néző tájékoztatása kedvéért, mint azt az esztergomi királyi kápolna boltozata struktúrájánál tették.

A boltozatok töredékei beleilleszkednek a rekonstrukcióba, az újonnan készített kiegészítések pedig profilban követik is a régi köveket. Az eredetitől csupán pár árnyalattal fehérebb színük mutathatja, hogy egy legújabb kori visszaépítésről van szó. Az eredeti követ belefoglalták a vele hasonló porozitású kőkiegészítésekbe, és csak színe, rusztikussága jelezte valamelyest, hogy hol ér véget az eredeti matéria és hol kezdődik az új. Ráadásul a nádból készült boltmezőket kívülről szintén bevakolták. **(119. kép)**

A Lux-féle új, keleti bővítés téglából kiépített, az udvar felé néző csúcsívek zároköve helyébe egy-egy faragott követ is elhelyeztek idegen módon, talán ezzel is jelezve a néző számára, hogy a téglaszövet pusztán idézet.[705] A toldaléknak volt egy absztrakt megoldása is, mégpedig az északi oldalon. Itt Lux egy megkezdett és látványosan elhalványuló boltindítással jelezte, hogy valaha egy zárt udvarról volt szó.

---

[703] GERŐ 1959, 368.o.
[704] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1951.V.9
[705] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1726/99

Az immáron nem „kongó”, hanem egy kevésbé minőségi téglából kiképzett felület könnyebben rongálódott az időjárás viszontagságainak köszönhetően. A díszudvar 1952-ben elkészített bővítését éppen ezért újra is színezték 1955-ben, és a rommező területén mintegy 60 négyzetméter középkori vakolt falfelület konzerválását, tisztítását és rögzítését is vállalták ezzel egy időben.[706] E levakolással, az immáron csak színekben történtő megkülönböztetés eltörlésével végképp lefedték a két világháború között kialakult, egységes szemléleten és bővítési koncepciókon alapuló korszak szemfedelét. De a fenn említett „visszalépéssel” ellentétben egy tovább konszolidált elmélet megnyilvánulásáról lehet valójában szó, a háború után kibontakozó restauro critico-conservativo Magyarországon lévő tetten éréséről.[707]

Az irányzat a háború utáni változások alatt szilárdult meg, mikor a régi és új építészet viszonya megkérdőjeleződött. A pusztán látványosan megkülönböztetett, modern és neutralitásában eltérő továbbépítések az ókori vagy középkori épületekhez már nem reprezentáltak olyan nagyon átgondolt építészi és építészettörténészi hozzáállást. Cesare Brandi később, az 1960-as években szilárdította meg nézetét régi és új építészet viszonyáról. 1964-es írásában[708] a régi kontextusba történő modernebb beavatkozást egy ókori szöveg vizsgálatával és értelmezésével hasonlította össze. A kéziratoknál az egyre újabb és fejlettebb fordítási nézetek meg tudják ugyanis újítani a jelentést, az eredeti szöveg azonban így sem sérül, és utat enged a későbbi kutathatóság és még modernebb fordítások lehetőségének. Egy épületnél a modern beavatkozás azonban végzetes lehet az épület eredeti voltára és további kutathatóságára nézve. Bár jóval a háború utáni fejlődésről van szó akkor, amikor a kreatív és kritikai felújítási megközelítéseket különböztetjük meg, Brandi már az olasz műemlékvédelem élén állt az 1940-es években is. Az épületek alaposabb megismerése teret hódított ekkor Olaszországban, és a beavatkozásoknál egy olyan teljes összkép értelmezhetősége lett a cél, ami a visegrádi, 1951-2-es bővítésnél is megfigyelhető. Látható neutralitás helyett az épület eredeti felépítéséről adtak képet narratív módon, ahol anyag és színhasználatban egyaránt üzentek a jelen kor kiegészítéséről. Ebben a kritikai megközelítésben a dogmák, a minden helyreállításra ráhúzható szabályok, formai és anyagi követelmények nem voltak követhetők, és minden helyreállítást az adott épület értéke, állapota, üzenete, esszenciája határozott meg. Ez a megközelítés az olasz műtárgy helyreállítások nézetével volt rokon, melyet a korban ismertek, erről tanúskodik Dercsényi egyik publikációja is:

[706] MKM Adattár, ltsz. 1955.10
[707] ZSEMBERY 2009/a, 17.o.
[708] BRANDI 1964, MERAZ 2019., 167.o.

„Ha a restaurálás alatt az illetékes olasz szakemberek csupán a műtárgy anyagának konzerválását értenék, úgy a kérdés megoldásához elegendő lett volna pár tucat jól képzett mesterember. Azonban: »a művészeti emlékeket nemcsak anyag szempontjából kell helyreállítani, hanem a restaurálása a tárgy történelmi jelentőségének és eredeti jellegének visszaállítását is jelenti.« Nemcsak egyszerű technikai kérdés, hanem az emlék művészi értékének pontos megismerése és mérlegelése, művésznek és alkotásának a művészettörténetében elfoglalt helyének megállapítása. Ebből a szempontból tekintve a restaurálás inkább kritikai, mint művészi tevékenység és a restaurátor munkáját csak a kérdésben különleges szakképzettséggel bíró művészettörténész utasításai és ellenőrzése mellett végezheti."[709]

Összefoglalva a Visegrádon történteket, az 1934-től elkezdődött, ásatási feladatokért és rehabilitációért folytatott küzdelem itt nagyobb nehézségekbe ütközött, mint Esztergom vagy Székesfehérvár munkálatainál. A hely nem volt köthető a Szent István kultuszhoz, és ez az 1938-ra biztosítható anyagi források tekintetében is problémát jelentett. Ennek ellenére kijelenthető, hogy az esztergomi palota feltárt részletei szintén nem Szent István időszakának reprezentativitását tükrözték, ahogy Székesfehérváron sem sikerült minden kétséget kizáróan Szent István-korabeli részleteket találni végül. A fellelt maradványok jelentőségét felülírta a helyszín, a város történeti jelentősége és annak szerepe a Horthy-korszak politikájában.

Visegrád elsősorban a trianoni békeszerződést követő műemlékvédelmi politika miatt volt fontos és a Horthy-korszakban jelentős Mátyás-kultusz miatt a két másik helyszínhez képest. Viszont a királyi palota feltárása minden egyes négyzetméteren magántulajdonjogi problémákba is ütközött. A Mátyás király és Nagy Lajos jubileumi évének politikai hatása lett volna talán képes elegendő hátteret csoportosítani a kihívások megoldásához, ezt viszont a II. világháború hiúsította meg.

A három helyszín közül Visegrád igényelte volna a leginkább egy múzeum kialakítását is, hiszen Esztergomban a Keresztény Múzeum, Székesfehérváron pedig a Szent István Múzeum nyújtott a helyi leleteknek háttérországot. Visegrádon viszont Schuleknek az 1920-as évek óta folytonos küzdelem volt egy rendes múzeumi helyiség kialakítása a Salamon-toronyban, míg a királyi palota ásatása szinte teljes időtartama alatt múzeumi védőépület nélkül szenvedte végig a faragványok állagromlását.

A fejezetrész másik konklúziója az, hogy Lux Kálmán Gerevich kinevezése előtt is nyíltan vallotta, hogy a hipotetikus gyakorlattól el kellene fordulni a műemléki beavatkozások

[709] DERCSÉNYI 1943/b

terén. Ezt amennyiben az 1917-re elkészült, visegrádi látszó vasbeton födémszerkezete, annak költség-hiány diktálta megoldása nem is, addig a MOB gyűlések jegyzőkönyveiben olvasható felszólalásai mindenképpen bizonyítják.

Hogy Lux Kálmán milyen forrásokból táplálkozott, milyen indíttatásból fordult el a historizálástól, kik hatottak rá, olvasta-e Dehio vagy Brandi munkásságát – további kutatások kérdése. Utolsó visegrádi bővítéséről kijelenthető, hogy immáron a Schulek János által tervezett Vízi bástya és Budapesti kapu bővítéseit juttatja inkább észbe. Mindez a restauro critico-conservativo térnyeréséről is vall, melyben a hatásvadász, kortárs megkülönböztetés helyett az eredeti épület megértése és kutathatósága az első cél, egyúttal a történelemhamisítást is kerülik a beavatkozásokkal. Az épület megismerhetőségére és az eddig ismert felfedezéseire koncentrálnak a kiegészítésekkel, hogy edukálják vele a nézőt és a későbbi kutatókat is egyúttal.

Visegrád Schulek János és Lux Kálmán időszaka után új műemlékvédelmi korszakok főszereplője lett. Schulek, Lux és Gerevich átadták a stafétát egy új generációnak és a magyar műemlékvédelem olyan nagy nevei dolgoztak a hely felélesztésén, mint Dercsényi Dezső, Gerő László, és természetesen Héjj Miklós. Visegrád a föld mélyéről került elő a Gerevich által megteremtett szakhivatal tekintélyének, Lux Kálmánnak és Schulek János áldozatos munkájának köszönhetően, a helyszín kezdeti megpróbáltatásai után mára pedig joggal lehet mondani, hogy ez lett az ország számára a legnépszerűbb pont, ahol mindannyiunk kapcsolatot akar teremteni nemzetünk múltjával.

Konklúzió

Külpolitika és műemlékvédelem összhangja Magyarországon

A trianoni békeszerződést követően Magyarországot Benito Mussolini támogatta elsőként törekvéseiben. A magyar kormány az olasz-magyar barátsági szerződés okán igyekezett is mindent elkövetni annak érdekében, hogy a Duce előtt kifejezze feltétlen támogatását. Gerevich Tibor, a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke az olaszok példáját látva használta ki a műemlékek nemzeti identitást összekovácsoló erejét is, ám Mussolini kultúrpolitikájával ellentétben a királyi központok feltárása és művészeti értékeinek reprezentálása nem egy hódító kontextusban volt tetten érhető. A jelenség ennek ellenére hasonló, s a trianoni békeszerződés után elcsatolt területek kulturális visszakapcsolását szolgálták vele.

Ami Olaszországban ezekben az években történt, az Magyarország számára a műemlékvédelem építészeti és elvi megoldásain túl jogi szempontból is sordöntő volt. 1938-ban Giuseppe Bottai nemzetnevelési miniszter megkezdte az olasz műemlékvédelem korszerű átszervezését egy új törvény előkészítésével, amely a későbbiekben a MOB és Gerevich számára jelentett útmutatást műemléki törvényünk újragondolásához.[710] Mielőtt hazánkban azonban kezdetét vették volna az új jogszabályok kidolgozása – a minden szempontból követendő, legmodernebb elvek szerinti helyreállítások meghonosítása is szükségszerű volt.

Gerevich neves művészettörténészként egészen unikális módon volt képes kiismerni magát a politikában is. Tudta, hogy szakmai hitelessége önmagában anyagi forrást nem fog eredményezni a műemlékvédelem és a grandiózus felújítások számára. Kiismerte magát egy olyan közegben, ahol kellő ideológiai megalapozottsággal a politikai akaratot is meg tudta teremteni monumentális beruházásokhoz. Ehhez tudni kellett közvetíteni, hogy a középkori központok hiteles és nemzetközi színteret elérő felújításai milyen jelentőséggel bírnak az irredenta szellemiség felé. Ám míg a felújításokkal közvetített üzenet-közvetítés kifejezetten hasonlított az olasz kultúrpolitikára, a megvalósult építészeti beavatkozások már a század elejétől kibontakozó olasz tudományos megközelítésre emlékeztettek.

A vizsgált időszak három legfontosabb magyar középkori épület-feltárása és bemutatási kihívása az esztergomi vár feltárása és helyreállítása, a székesfehérvári királyi bazilika maradványainak tereprendezése és egy romkert kiépítése, valamint a visegrádi királyi palota ásatása volt. A föld alá került középkori királyi székhelyeink felszínre hozatala, valamint azok stiláris jegyei bizonyítékul szolgáltak arra, hogy az elvesztett területek emlékei egy kultúrkörből, egy királyságból és egy közös magyar uralkodó művészeti köréből származnak.

[710] A törvény magyar fordítása: DERCSÉNYI 1941/a, 27-46.o.

Az üzenet nyilvánvalónak tűnik kilenc évtized távlatából, ám kérdés, hogy ezt végül a tudományos közegben is hangsúlyozta-e Gerevich Tibor köre?

A korszak egyik legmeghatározóbb, középkori művészettel foglalkozó monográfiáját szintén Gerevich Tibor írta, akinek munkájában a kortárs külpolitikai szempont miatt fontos olasz és francia művészeti kapcsolatok kidomborítása játszotta a főszerepet, és nem az újonnan feltárt királyi központok és az elcsatolt területek emlékei közti korreláció.

A feltárt esztergomi palota és a székesfehérvári koronázó bazilika faragványainak analógiáit főként lombard faragóktól eredeztette. Csupán kisebb karakterisztikumok, mint például az esztergomi várban látható kivájt pillér forma, az olaszos pillércsoportok, a sarokleveles lábazatok, vagy éppen a bimbós fejezetek kapcsán emelte ki, hogy ezek mind-mind királyi központi motívumnak számítanak, és melyek hatásait a felvidéken is, de legmeghatározóbb példaként a gyulafehérvári székesegyház épületén láthatjuk visszaköszönni.[711]

Dercsényi a gyulafehérvári székesegyház rózsaablakát hasonlította szintén az esztergomi királyi kápolna rózsaablakával össze.[712] Részéről ismert még egy idézet, mely kihangsúlyozza a körvonalazódott kultúrpolitikai üzenetet: „*az esztergomi várépítkezés hatása igen nagy a XII. század elei fejlődésre, ami az alkotás művészi értkén, az itt dolgozó művészek szétszóródsán túl azért is érthető, mert a király saját személyének készült, kívánatos mintakép lett országszerte.*[713]

Az elcsatolt területek és a feltárt királyi központok közti kapcsolatokra tehát tettek utalást a tudományos munkákban, ám e művekben érezhetően nagyobb hangsúlyt kapott a nyugati hatások kibontása inkább. Az elcsatolt emlékekkel történő kapcsolat főként a nyilvános sajtófelületeken nyert teret: „*A kápolna kapuja félkör alakú, tiszta román stílusú és magán viseli azt a mindenütt felismerhető magyar román stílust, melyet Gyulafehérváron, Zsámbékon és mindenekelőtt a jáki kápolna építkezésében is megtalálunk*” [714] - nyilatkozta például a Pesti Naplónak Gerevich.

A napilapokban valóban több ízben kapott az a tény visszhangot, hogy az elvesztett emlékek építészeti minősége az uralkodói székhelyek művészeti értékeit tükrözték. Mint

---

[711] GEREVICH T. 1938/b, 139.o.

[712] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Dercsényi-hagyaték, ltsz. 1847/20., Dercsényi Dezső kéziratának 12. oldala

[713] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Dercsényi-hagyaték, ltsz. 1847/1

[714] **Báró Doblhoff Lili:** „*1938-ban, Szent István halálának 900 éves fordulóján teljes pompájában állni fog az Árpádok esztergomi palotája!”. Beszélgetés Gerevich professzorral a csodálatos esztergomi ásatásokról.,* In: Pesti Napló, 1936/96.sz., 37.o.

fogalmaztak a korban: *„a feltárt emlékek bizonyítják Árpádházi királyaink magas kulturáját, akkori művészetünk nagy fejlettségét, melyet trianoni szomszédaink szeretnének kétségbe vonni”.*[715] A külföldi sajtóban ezzel ellentétben kizárólag azok a történelmi tények kaptak hangsúlyt, melyek bizonyították a magyar felfedezések nyugati hatásait. Külföldön így Châtillon Anna és Capet Margit – III. Béla első és második francia felesége örvendtek a legnagyobb hírnévnek, hiszen ők jelentették a hivatkozási alapot arra vonatkozóan, hogy az esztergomi palota minősége valójában e fontos francia kapcsolatoknak volt köszönhető.

Modern műemléki elvek hatását tükröző helyreállítások a három királyi központ területén

Az esztergomi palotakápolna feltárása és felújítása 1934 és 1938 között történt, a kőtárak modern formájukat 1949-re érték azonban csak el. A munka következtében feltárult a palotakápolna tere, boltozatának darabjai pedig a feltöltésből kerültek napvilágra. Mivel a térszerkezethez szükséges faragványok több mint 50 százaléka rendelkezésre állt, a boltozati rendszer kikövetkeztethető volt. Olyan részletek is rekonstruálhatóak voltak, mint az oldalkápolnák díszes nyílásai és a rózsaablak felépítése.

Az előkerült eredeti fragmentumok felhasználásával visszaállították a kápolna tömegét, a régi boltozati elemeit pedig rejtett vasbetonszerkezetre illesztették fel. Ez az eljárás ekkoriban már bevett technikai megoldás volt a nemzetközi műemlékvédelemben. A vasbeton rejtett használatát az 1931-es Athéni Karta is szentesítette, hasonló eljárást pedig az 1930-as évekre említetten Görögországban és Olaszországban, de egyébként Egyiptomban vagy éppen Kambodzsában is alkalmaztak műemléki épületen a XX. század első éveitől kezdve.

Az esztergomi palotakápolna helyreállításának mérete, ráépítése, valamint eredeti köveinek aránya azonban unikális ötvözetet jelent a korabeli építészeti helyreállítások közegében. A beltérben a görög templomokon alkalmazott anastylosis mintájára állították fel az enteriőrt, a hiányzó részeket pedig a Forum Romanum – például a Curia Iulia – kiegészítéseihez hasonlatos lapos téglaszövettel pótolták ki. A görög ókori templomokkal ellentétben – a viszonylag kis méret miatt jelen esetben egy zárt és abszolút funkcionáló tömeg jöhetett létre a felújítással.

A palota épületegyüttesének déli lakótornya hasonló módon vesztette el felső részeit az idők során, ám ebben az esetben Gerevich Tibor nem engedett teret a boltozati és alaprajzi

[715] MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux-hagyaték, ltsz. K 1682/254
MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1935/302

rekonstrukcióknak. Várnai Dezső visszaemlékezései szerint nem igaz az az állítás, miszerint a meglévő terek boltozati rendszereihez nem állt rendelkezésre kellő adat. A torony formája a XVI. századi ágyútalálatok miatt deformálódott, ennek ellenére rendelkezésre állt elég faragvány ahhoz, hogy egy nagyobb méretű beruházással a szint térélménye az Athéni Karta szempontjait is szem előtt tartva születhessen újjá.

Gerevich Tibor már a kápolna rombővítésének – például a szentély részének kiépítését is – hangsúlyosan ellenezte, az *50 százalékos elvére* hivatkozva azonban mégis beleegyezett az anastylosisba. Mivel korának egyik legmeghatározóbb modern helyreállítását szerette volna megalkotni, a torony megvalósult vasbeton födémével reprezentálni tudta, milyen kortárs jelenlétet is képvisel Magyarország a romvédelem terén. Ennek legfőbb eleme a kápolna bővítése volt, melynek sziluettje a melléképületek takarása miatt e torony vasbeton födémének teraszáról kaphatta a legoptimálisabb rálátást.

Konklúzióként állapítható meg, hogy Várnai Dezső és Lux Géza voltak azok, akik sokkal inkább teret engedtek volna a merészebb visszaépítéseknek, az anastylosis alapján történő helyreállításhoz is ők szolgáltatták a legtöbb adatot.

Az esztergomi kápolna vasbetonszerkezetét egy lapostéglával történő ráépítés is védte, mely kettős megoldás bizonyságot nyert az évek során – mind stílusát, mind minőségét tekintve. Abban a korban joggal jelenthetjük ki, hogy egy középkori épület hatásos kortárs bővítéséről volt szó, melyről ma is csak szuperlatívuszokban lehet beszélni, és amelynek pozitívumait napjaink műemlékvédelmének ideje lenne újrahasznosítania a jobb műemléki helyreállítások minősége érdekében.

Gerevich Tibor MOB elnöki programjának másik legfontosabb helyszíne Székesfehérvár volt, ahol a megvalósult kiépítés egészen más utakra lelt. Míg Esztergomban a bővítés legújabb kísérletei domináltak, addig Székesfehérváron a romok mellé épített újépítésű melléképületek gyakorlatában mutattak úttörőt.

Székesfehérvár legfontosabb középkori emléke, a középkori Nagyboldogasszony-bazilika területe már a XIX. században is ásatások helyszíne volt. Újabb felfedezésekre ennek ellenére még mindig számítottak, és ki is terjesztették a feltárások területét ezek reményében. Értékes megállapítások születtek a templom alaprajzát tekintve, de új terekre vagy a még inkább remélt királysírokra végül nem sikerült rálelni.

A déli oldalon ekkor felfedezett mellékkápolnát Szent István későbbi sírkápolnájaként aposztrofálták. E megállapítást ugyan művészettörténeti értekezésben is támogatta Gerevich, mégsem álltak ki a hipotézis mellett oly szilárdan, hogy minden kétséget kizáróan díszes panteont emeljenek romfalai fölé. Ugyanezen eset állt elő az esztergomi palota mélyszintjén

feltárt, István-kori toronyalj bemutatása kapcsán is. A XI. századi periodizáció a sajtóban ugyan hangsúlyt élvezett ezen maradványok említésénél, a tudományos megerősítése azonban elmaradt. Mind a két nagyberuházás Szent István halálának 900. évfordulója miatt kapott hangsúlyt, ennek ellenére a két felfedezett, konkrétan XI. századhoz kötött romot mellékes szerepben tüntették csak fel a többi épületmaradvány mögött.

Székesfehérváron nem egy feltöltés alól előkerült térsorról volt szó, hanem egy hajdan lebontott monumentális bazilikáról, amelynek visszaépítésére nem volt reális esély. Ötlet született arra vonatkozóan, hogy magát a műemléki környezetet kellene méltó módon új helyzetbe emelni, létrehozni egy sétányt és parkot, a bazilika alaprajzát pedig egy új keretépítménnyel kiemelni. Ezen architektúra stílusa sorsdöntő volt, hiszen egy historizáló megjelenés merőben megtévesztő lett volna a modern olasz műemléki elveket való MOB tagok számára.

Kultúrpolitikai szempontból fontos volt, hogy Gerevich és Dercsényi elemzése alapján az eredeti bazilika első periódusának művészete egyértelműen itáliai mesterek hatásához volt köthető, mindemellett ezen új művészettörténet-írásba beilleszthető volt a honfoglaláskori motívumok integrációja is. Mindent összevetve az Itália által inspirált magyar művészet önállósága rajzolódott ki a helyszín művészettörténeti narratívájából, ezért a romkert építményeinek stílusa ugyanezt a narratívát kellett, hogy kövesse.

Stílusa a ravennai, lombard templomok rusztikus téglaszöveteit és neoromán jegyeit kelti életre, de modern élekkel jelzi kortárs mivoltát, s a mediterrán esztétika mellett olyan magyar motívumokat és üzeneteket is rejt díszítésében, melyek a középkori épület esztétikájához hasonlóan magyar eredetre utalnak és Szent István hittérítő szerepét emelik ki szimbolikus jelleggel.

Az esztergomi munkával szemben a másik nagy különbség az volt, hogy egy urbanisztikai tettről beszélhetünk, amely politikai felvonulások, események háttérdíszleteként is szolgált. A projekt része volt egy epikus mauzóleum megépítése, mely a kőtár tudományos szemléletével kontrasztban külön környezetben emelte ki az egyik konkrét műtárgyat – azt tulajdonképpen egy szakrális környezet főszereplőjévé tette.

Az épületegyüttes ennek ellenére több lett nemzetpolitikai manifesztációnál, mely Gerevich Tibor befolyásának, valamint annak az itt megvalósult kőtár típusnak volt köszönhető, amely még egy olasz közegben is páratlan megoldásként állta volna meg a helyét.

A székesfehérvári romterület az impresszív ötlet ellenére azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a kövek szabad ég alatt történő és nyitott terekben kiállított megoldása ugyanis magyar éghajlaton nem működött. Városrendezési szempontból alkotott inkább

jelentőset: Székesfehérvár óvárosi központja alakult ugyanis ki az ország történelmének egyik origójának számító műemléke körül. Bebizonyította, hogy egy régészeti emlék miatt –, melyre egyrészt a püspöki palota, valamint egy fogalmas út is ráépült – nem kell teljesen átalakulnia a városszerkezetnek, és bontani sem kell drasztikus mértékben a ráépült infrastruktúrát.

Visegrád esete az, amely harmadik helyszínként ismét teljesen más forgatókönyv szerint alakult. Esztergomban a királyi palota rendezése teljesen történeti és tudományos szempontok szerint zajlott, Székesfehérváron pedig a politikai díszlet és egy tudományos szemléletű múzeum ötvözete születhetett meg hatalmas anyagi támogatással.

Ezzel szemben 1934 és 1935 fordulóján, Schulek János egy próbaásatás alkalmával fedezte fel a visegrádi királyi palota alapjait, ahol az esztergomi palotához hasonlóan komplett térösszefüggések rajzolódtak ki a föld alól. Ráadásként az északkeleti díszudvar javarésze, keleti folyosójának boltozati rendszere jelentős magasságban még állt is, és felfedezték a díszudvar pompás kútjának lapjait is.

Esztergom után Visegrád akár előnyt is élvezhetett volna Székesfehérvárral szemben, azonban utóbbi város Szent Istvánhoz volt köthető a jubileumi év kapcsán, szarkofágja és a bazilika első építési periódusa pedig különös figyelmet érdemelt a politikában is. Visegrád volt azonban a legmonumentálisabb műemlékekkel bíró helyszín, amely királyi központként még az új határokon belül maradt meg a nemzet számára.

Az újonnan felfedezett királyi palota feltárása csak tovább növelte jelentőségét, amely ennek ellenére folyamatosan küzdött az anyagi korlátokkal. Az archív dokumentumok alapján rekonstruálható, hogy mind Hóman, mind Gerevich, és Lux is folyamatosan küzdöttek Visegrád fellendítéséért, így a helyszín nem azért szenvedett hátrányt, mert Esztergom és Székesfehérvár az államalapítás ideje okán kizárólagos státuszt birtokolt – tegyük fel – a román és gótikus emlékeket priorizáló Gerevich számára is. A legnagyobb hátrányt a jelek szerint az nyújtotta, hogy a királyi palota főként magántelkeken terült el, amely a másik két helyszínnel ellentétben folyamatos fennakadást, a telkek megvásárlása miatt alakult nagyobb anyagi terheket és jogi procedúrák sorát eredményezte a produktív munka haladása helyett.

A II. világháború 1944. éve mindenképpen határvonalnak tekinthető két műemlékvédelmi korszakot illetően, ám ahogy az semmilyen történeti kronológiában sem megfigyelhető, úgy a váltás itt sem volt éles. Schulek János halálával, Lux Kálmán nyugdíjaztatásával és a MOB megszűnésével azonban a mai értelemben vett modern műemlékvédelem első érája végleg lezárult.

A három munka legnagyobb ismérve a bővítési stílustisztaság célkitűzése is volt. A műemlékes tégla, valamint az adott épület eredeti korára reflektáló, matériájában és

vonalvezetésében más hangnemet megütő bővítések esztétikája egyfajta védjegyet jelent a Gerevich korabeli műemlékvédelemben.

Mindez leginkább az esztergomi várkápolna bővítése és a Székesfehérvári Romkert épületének esetében figyelhető meg, ahol a kőtár és a mauzóleum stílusa tulajdonképpen az esztergomi kápolna ráépítésének esztétikáját fejlesztette tovább egy önálló építményben, míg Visegrádon már a restauro critico-conservativo elvei is megfigyelhetőek voltak a még modernebb olasz elvek futáraként. A jövőbeli kutatás vizsgálat alá kell, hogy vegye a korszak egyéb helyreállításait is, és azokkal együtt lehet tényszerűbb következtetéseket levonni Esztergom, Székesfehérvár, Visegrád és a MOB korabeli felújításai kontextusában.

Összességében elmondható, hogy az esztergomi királyi palota a maga nemében páratlannak mondható felfedezés volt, amely emellett egy egyedinek mondható helyreállítást is eredményezett, fuzionálva a neutrális anastylosist egy merőben modern, középkori épületbővítéssel. Székesfehérváron nem találtak nemzetközileg is nagy felfedezésnek számító új leletet, ennek ellenére bemutatása egészen példa nélküli és megállná helyét még Olaszországban is romemléket keretező egyedi épülettípusként.

Visegrádon hasonlóan jelentős elképzeléseknek lehettünk volna szemtanúi, a források hiánya miatt a királyi palotának azonban nem sikerült e kiérlelt programba fizikálisan is beilleszkedni, azonban egy új műemléki időszaknak már előhírnöke lett. Visegrádon azonban mást is érdemes a legfontosabb mondatként kiemelni: az anyagi támogatás hiánya ellenére a műemlékes szakemberek akaraterejével sikerült feltárni, megmenteni és megőrizni egy komplett középkori palotaegyüttest még egy háborús időszak kihívásokkal teli időszakának kellős közepén is.

Lux Kálmán: historizáló vagy modern életműről beszélhetünk?

Ahogy a kortárs építészetben is megfigyelhetjük, a hasonló kérdésekre egyáltalán nem lehet fekete vagy fehér válaszokat nyújtani. Az Esztergomban és Székesfehérváron megvalósult munkák jól tükrözték Lux Kálmán azon nézetét, amelyet ő maga már az 1910-es[716] évek óta vallott: a purista hangnemben, vagy historizáló bővítésekkel tervezett helyreállítási módokat érdemes maguk mögött hagynia a XX. századi építészeknek. Ennek tudatában kijelenthető, hogy Luxot egyáltalán nem Gerevich befolyásolta vagy irányította célzottan a modernebb tervezési megoldások felé, legalábbis a jelen dolgozatban vizsgált műemléki helyreállításoknál

[716] LUX K. 1914, 42.o.

kettejük nézete összehangoltnak tűnik, nyilvánvalóan ezért is tudtak jól együttműködni a MOB élén. Lux Kálmán már az 1910-es években az épületek kutathatóságát tartotta szem előtt a jövő számára, 1915-ben egy látszó vasbeton födémet tervezett egy középkori torony tetejére, 1938-ra pedig megalkotta a modern műemlékvédelem egyik legimpozánsabb kortárs hozzáépítését középkori architektúrához.

Lux Kálmán és a segítőiként ismert Lux Géza és Várnai Dezső nem vetették el a tényt, hogy egy későbbi időszakban a királyi palota hitelesebb helyreállítása, részleteinek kidolgozása egyszer lehetséges lesz. Ehhez viszont úgy kellett megtervezniük a modern bővítéseket, hogy azok tömege, technikája akár változtatható is legyen a későbbiekben. Ehhez ismerni és tudni kellett elképzelni az eredeti palota tereit, homlokzatait, amelyet a folytonos kísérletezésekkel, rekonstrukciós rajzokkal és az újonnan előkerült részletek adaptálásával értek el

Mindemellett ki kell jelenteni, hogy Várnai és Lux Géza számára nagyobb szándékban megvolt egy rekonstruktív és modern megoldásokat ötvöző helyreállítás képzete. Véleményük szerint sem volt érdemes hipotézisek alapján visszaépíteni középkori formákat, ám több energiát tettek volna a rekonstrukciók kikísérletezésének gyakorlatába, s több anastylosist is kiviteleztek volna a helyreállítás folyamán.

A rekonstruktív kísérletek történetének és tipológiájának ismerete egy külön disszertáció témája lehetne, amelynek azonban nem csupán Várnai és Lux Géza, de Lux Kálmán is a szereplője lehet. Hogy milyen kifinomult gyakorlójáról van szó, azt jól mutatja leghíresebb írott munkája, mely tulajdonképpen egy nagy elméleti rekonstrukció valójában.

Lux Kálmán a budai vár Mátyás király-kori állapotával már neves monográfiája előtt is foglalkozott, 1917-ben jelent meg például tanulmánya a Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közleményében is e témáról.[717] Felkutatott minden lehetséges írott és képi forrást, amely a budai várról e korszakból bármilyen formában megemlékezik, mindazonáltal kritikai oldalról is megközelítette ezeket. Elemezte a régi ábrázolások forrását és hitelességét; megállapította például a Schedel krónikáról, hogy nagy valószínűséggel nem a helyszínen készítették el az ábrázolást, hanem több pontból felvett vázlatok egyesítéséből született a mű Nürnbergben.[718]

Lux Kálmán munkája persze több mint 100 évvel ezelőtt született, amit ma már a tudományos közélet meghaladott. Számos új kutatás és izgalmas publikáció született azóta a középkori és a reneszánsz palota maradványainak vizsgálatáról, ráadásul a munka a háborút követő nagyszabású ásatás (többek között alaprajzi) felfedezései előtt készült. **(120. kép)** A

[717] LUX K. 1917
[718] u.o. 278.o.

könyv napjainkban nem lehet érvényes, azonban az elméleti rekonstrukció műfajának egyik kifejezetten érdekes és tanulmányozható példájának mondható.

Annak ellenére, hogy a modern, hipotézist kerülő és narratív műemléki helyreállítások úttörőjeként ismerjük Luxot, ez az album ékes példája annak, hogy a kíváncsiság mindig és mindenkor benne él az építészben egy rég elpusztult épület iránt. A konkrét kiépítésen túl mindig is voltak és lesznek módok ennek megelevenítésére, amelyek ráadásul fokozatosan fejlődnek. Ki tudja, hogy az egyszerű rajzoktól eljutva a VR rekonstrukciókig még milyen újítások várhatóak ebben a műfajban.[719]

Lux rajzainak mindegyike egyáltalán nem a megépítés vágyával keletkezett azonban: *„Nem állítom, hogy ez a kísérletem Mátyás király budai palotájának hű képét nyújtaná, de kísérlet arra, hogy a leírások és rajzok közti számos ellentétet, a középkori építészet főbb alapelvei figyelembevételével, meglehetősen gondos mérlegelés után kiküszöbölni lehessen és ezen a mérlegeléseken alapuló, valóban testet alkotó — mondjuk felépíthető — térben elképzelt épületeket mutasson be."*

Fontos megemlíteni, hogy Lux fentebb taglalt munkája akkor készült, mikor érezhetően a Horthy-korszak Mátyás-kultuszát igyekezet kiszolgálni, miután eltanácsolták a Tanácsköztársaság alatt történt kinevezése miatt. Ugyanezen, magánépítészi időszakában tervezte meg a Horthy-korszak emblematikus neoreneszánsz épületét, a Lillafüredi Palotaszállót is, de az 1920-as évekbeli türjei helyreállítási terv és a margitszigeti Szent Mihály-kápolna rekonstrukciója is ellentmond annak a Lux Kálmánnak, aki műemlékek esetében kerülte volna a historizálást.

Lux Kálmán a budai várnegyedben is főként historizáló hangnemben tervezett helyreállításokat, 1925-ben például a Szent Miklós-torony nyugati homlokzatán dolgozott. A barokk szintek egyszerű ablakainak elbontásával ekkor került vissza a homlokzatra a két, meisseni függönyíves ablak, melyek közül az alsó, a kiszabadított eredeti kövek felhasználással, analógiák alapján készült reprodukció lett. 1930-ban itt helyezték el a földszinti toronyfelületre Mátyás király bautzeni emlékművének másolatát is, amelynek elpusztult szárnyait szintén Lux Kálmán rajzolta egy 1715-ös rézmetszet alapján.[720]

Lux legtöbb historizálást is felmutató munkája tehát akkoriban valósult meg, miután menesztették MOB műszaki főtanácsosi pozíciójából, azaz magánmegrendelésekből élt, és leginkább megbízói követelésként jelentkezett a historizáló hangnem. Amikor viszont a MOB-

[719] PLESKOVICS 2023/c
[720] BUDAI 1967, 99.o.

nál került döntő pozícióba, a műemlékhamisítás elvét eleinte kerülte, elméleti rekonstrukciós rajzai azonban még mindig egy történeti építészetet feltérképezni vágyó tervezőről tanúskodtak.

Fel kell hívni a figyelmet Lux azon metodikáira, amelyek például a visegrádi fellegvár romjairól készítettek szakszerű felmérést, majd a kinyert romvonal fölött halványan kezdte meg a vár folytatását felvázolni.[721] Így született meg számára az épület elképzelt sziluettje, amelyet utána a korabeli középkorról alkotott tudása, a feltárt leletek és az általa ismert analógiák alapján egészített ki homlokzati részletekkel is.[722]

Az 1926-ra átadott, Gellért-hegyi Sziklatemplom első üteme sokat elmond Lux Kálmán historizmushoz fűződő viszonyáról. Úgy nyilatkozott, hogy az „ókeresztény stílust" akarta megidézni a térben, a szabálytalan pillérkötegeket látva azonban azonnal Feldebrő altemploma juthatna eszünkbe. **(121. kép)**

Lux Kálmán ugyanúgy 1925-től kezdte kutatni a feldebrői barokk templom alatt rejlő, központi elrendezésű altemplomot, melyet akkoriban a magyar „ősiség" egyik legnagyobb felfedezésének, több helyen ókeresztény emléknek is titulálták a korszakban.

Egy olyan ősi kegyhely volt a magyarok számára, amely szintén szerepet játszott a Trianont követő nemzeti közhangulatban: *„Csonkamagyarország területén egy eddig közelebbről ismeretlen műemlék van, olyan épület, amely — ha az eddigi megállapítások nem dőlnek meg, a honfoglalás korának az egész kultúrvilág számára mérhetetlen értéket jelentő és a maga nemében egyedül álló maradványa."*[723] Feldebrő temploma szimbolikus jelentőséggel bírt, és nem egyszer „barlangtemplomnak" és „sziklatemplomnak" is hívták a sajtóban. Ezzel magyarázható, hogy a szintén 1925-ben megkezdett Gellért-hegyi Sziklatemplom tervezésénél Lux számára magától értetődő lett az öltet, hogy a beltér ennek a fontos magyar kincsnek az esztétikájára reflektáljon.

Korabeli kritikáiból kiderül, hogy az új építésű historizálást üdvözítette, amelyre a sziklatemplom is bizonyíték – tekintve, hogy egy újonnan létrehozott belsőépítészeti munkáról volt szó. Nem kategorizálhatunk tehát egy építészt egyszerűen „stilizáló" vagy „modern" megjelölésekkel ellátott skatulyába. Lux Kálmán azon építészek sorát gyarapítja, aki tisztában volt a modern műemléki elvek új szempontjaival. Teljesen hiányzó részek esetében pártolta a narratív, kortárs bővítések módszerét, de nem vetette el a műformák, stilizáló kiegészítések megoldásait sem. A nagy különbség az volt, hogy immáron a tudományos megfigyelésekre, az épület minél alaposabb tanulmányozására hívta fel a figyelmet, és nem a művészi egység, azaz

[721] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 25977
[722] MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 25877
[723] **R.I.:** *Ezeresztendős barlangtemplomra bukkantak Eger közelében,* In: Pesti Napló, 1925/105.sz., 5.o.

a neostílus ideális összhatása volt a prioritás. Fia, Lux Géza, valamint Várnai Dezső sokkal merészebben eszközöltek volna visszaépítéseket, de ők is a kellő kutatási idő megléte és a tudományos megfigyelések során levont következtetések után tették volna mindezt, és nem egy neoromán vagy neogótikus stílusegység előnyben részesítésével rekonstruáltak volna.

A nagyobb kompromisszumra később az apa is törekedhetett, életművébe ugyanis az 1940-es évektől fokozatosan tért vissza a stílusban történt beavatkozási hangnem. 1946-ban a budai Magdolna-toronyra is készített stilizáló terveket.[724] Lux Géza már korábban is foglalkozott a torony kérdésével, amelyről megállapította, hogy középkori építményről van szó a barokk rétegek alatt. Későbbi vakolatszintjeinek eltávolításával elkészített egy helyreállítási tervet, mely a torony középkorias megjelenését emelte volna ki. Egyedül a barokk toronysisak jelentett dilemmát számára, de nem támogatta egyértelműen a középkori módban megtervezett új toronysisak kialakítását sem (főként a Mátyás-templom tornyával történő rivalizálás miatt).[725]

A II. világháború pusztítása után a templom hajójának visszaépítését és a torony helyreállítását a Tábori Püspökség és a Honvédelmi Minisztérium szorgalmazta,[726] ekkor készítette el az új tervezeket Lux Kálmán, aki lényegében fia vízióját alakította át, kifejezetten historizáló lépésként azonban egy újonnan megálmodott középkori toronysisakot is rajzolt a barokk elem helyére.

A tervet tudjuk, hogy a püspökség és a minisztérium rendelte meg, azonban további kutatást igényel az a kérdés, hogy valóban ők is ragaszkodtak-e a középkori megjelenéshez? Kérdés az is, hogy a rekonstrukciók felé mennyiben változtatta meg a megrendelők és Lux hozzáállását is az a tény, hogy szemtanúi lettek egy eddig sosem látott háborús pusztításnak, és a műemlék-állomány egyik napról a másikra történő megtizedelésének. Mindemellett visszatér az a gondolat is, hogy Lux Géza a modern olasz elvekhez hűen már egy átfogóbb elemzéssel közelítette meg a középkori emlékek helyreállítását, ahol az eredeti történeti felépítés megismerése a precíz kutatással nem csak historizáló, de azzal együtt hangsúlyosabban tudományos alapú lépés volt.

Lux Kálmán Möller István tanítványaként maga is azon műemlékes szemléletet vallotta, amely az eredeti épület tudományos megközelítésével viszonyult egy helyreállítás felé: nem áldozta fel a középkori részeket a historizáló stílusharmónia árán – mint azt mondjuk Steindl Imre tette a kassai dóm átalakítása alkalmával. Elsajátította az európai modern műemléki

[724] SZEBENI-VÉGH 2002, 457.o.
[725] LUX G. 1941/a, 107.o.
[726] SZEGŐ 2003, 7.o.

megközelítéseket, tervezett kortárs bővítéseket is, de mindeközben töretlenül tanulmányozta az elpusztult épületrészek eredeti felépítését.

Élete során kortárs megoldásai – mint a Salamon-torony vagy az esztergomi lakótorony vasbeton fedése – technológiailag nem állták ki az idő próbáját. A tervező is tanúja volt annak, hogy ezek a lépések nem bizonyultak alkalmasnak középkori építmények tartós konzerválására – erre a rejtett vasbetonfödémet és nyeregtetőt alkalmazó esztergomi palotakápolna fedése mutatkozott csak időtálló lépésnek.

Lux Kálmán e merész újítások mellett végig kitartott a kevésbé konfrontatív, műformákat is alkalmazó helyreállítási mód mellett, melyet az 1952-ben elkészült visegrádi bővítés esetében tudott ötvözni a neutrális megközelítéssel. Ezen munkán egyszerre tervezett anastylosist, stílszerű rekonstrukciót és absztraháló stílusvilágot is az új kor érzékeltetésére. Életművére nézve a Brandi által a háború után folytatott, kritikai megközelítést kihangsúlyozó helyreállító attitűd köszön vissza valójában már a korai éveitől is. Minden épülethelyreállításra húzható elvek és megoldások helyett különböző gyakorlati és elvi hátteret öltött egy-egy munkára, hiszen elsősorban az épület megismerése, értéke és kirajzolása volt a legfontosabb.

Egy korszak lezárul: új elvek a II. világháború után

Míg Klebelsberg Kuno csodálta Mussolinit, talán nem véletlen, hogy utódja, Hóman Bálint már nem publikált róla magasztos és dicsőítő hangnemű írásokat. A háború kitörése után világossá vált, hogy a Duce nézetei valójában nem álltak túl szilárd talajon. Olaszország hódításaiban is kudarcot vallott: decemberben az egész afrikai olasz hadsereg megsemmisült, az angolok behatoltak Líbiába. Kudarcba fulladt a Görögország elleni támadás is, a görögök megállították az olaszokat, sőt, 1940 őszén még ellentámadásba is kezdtek és bevonultak Albániába.

Dercsényi Dezsőt az 1940-es évek elején küldték el egy itáliai tanulmányútra. Ő akkor már műemlékvédelmi segédőr poszton tevékenykedett és a légitámadások elleni védekezést kellett megfigyelnie Velencében, Firenzében és Rómában. (1942 szeptember 27. és október 13. között.) Dercsényi szót ejt arról a miliőről, miszerint már az 1930-as években (tehát a legnagyobb műemléki kiépítések közepette) látni lehetett, hogy a háború nagyobb pusztításokat vihet végbe, mint azt az első világháború idején tapasztalták. Erre elsősorban az abesszíniai háború kimenetelét hozta fel példának, valamint a spanyol polgárháború légi csapásait. A MOB ezeknek az 1930-as évek közepétől tapasztalható, háborút előrejelző agresszív lépéseknek a hatására vélte úgy, hogy fel kell készülni.

Dercsényi számára egyértelmű volt, hogy kizárólag a repesz elleni védelem lehetséges, telitalálat esetén nincs mit tenni. Olaszországban elsősorban homokzsákokkal védték a falakat, melyeket tűzbiztos anyaggal itattak át. A pitazsák lett volna erre a legjobb kivitel, de abból kevés állt rendelkezésre műemlékek számára, így olykor csupán faládákba öntötték a homokot. A légnyomás ellen a katedrálisok karcsú oszlopai közé masszív pilléreket építettek, a kupolákat pedig fakonstrukciókkal igyekeztek kitámasztani.

Az épületek díszítő szobrait nedves üvegvattával tekerték be, ezt a megoldást alkalmazták például a római Santa Sabina templom főkapujának faragványain is. A freskók esetében ellentétes megoldások születtek, de a legkiforrottabb mód a freskó falának mindkét oldali homokzsákkal történő borítása lehetett. [727]

Az olasz műemlékvédelmi hivatal központja a római San Giovanni e Paolo kolostor együttesének IV. emeletéig foglalta el a tereket Dercsényi beszámolója szerint. A földszinten települtek be a restaurátorok, a II. emeleten a kémiai laboratóriumok, ahol a kísérletek és a műtárgyak kémiai vizsgálatai folytak. A munkához alkalmazott gépet rendkívül korszerűnek találta, pedig a háborúban ez kifejezetten nagy kiváltságnak számíthatott.

A hivatal élén a már említett, a critico restauro-conservativo irányzatának is lendületet adó Cesare Brandi állt, a technikai vezető pedig nem más volt, mint a Magyarországon is tevékenykedő Mauro Pellicioli festőrestaurátor. Ennek fényében és Dercsényi tanulmányútja révén szintén megerősíthető, hogy a visegrádi munkálatoknál a háború utáni olasz elvek már teret nyerhettek konkrét helyreállító munkáknál. És hogy miért rendelkezett ekkora apparátussal és forrással az olasz műemlékvédelem a háború idején? Pontosan azért, mert Olaszország kifejezetten fel volt készülve a legrosszabbra. Pellicioli és csapata egy olyan szakember generációt szeretett volna kiképezni, amely a háború drasztikus pusztításai után képes lesfz megmenteni és újjáépíteni az elpusztult emlékeket, azaz Olaszország legfontosabb kultúrvagyonát.[728]

Dercsény Dezső, aki az 1950-es években már az Építésügyi Minisztérium műemléki osztályának vezetőjévé lépett elő, úgy nyilatkozott, hogy a háború utáni műemlékes helyreállítási elvet az esztergomi palotakápolna esete határozta meg, azaz csak annyit építettek ki, amennyit kétségtelenül helyre lehetett állítani a tudományos adatok alapján. A

[727] dr. Dercsényi Dezső jelentése olaszországi tanulmányútjáról., MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, ltsz. 1943/55.
[728] u.o.

hozzáépítéseket is eltérő anyaggal kellett kivitelezni oly módon, hogy az új részek még a laikusok által is megkülönböztethetők legyenek.[729]

Egy valami azonban drasztikusan megváltozott a háborút követően. Egy olyan pusztítás után, ahol a magyar nemzet identitását képező építészeti emlékek egy szempillantás alatt pusztultak el – a hitelesség és megkülönböztethetőség szigorú elve nagyon gyorsan kérdőjeleződött meg. A szakma ugyan követte az esztergomi palotaegyüttes tudományos megközelítését, csakhogy ott egy több száz éve eltűnt, középkori épület visszaépítése volt a kihívás. Se fotó, se rajz, se kollektív emlékezet nem állt rendelkezésre a helyreállításhoz – csupán a megtalált nyomok és faragványok szolgáltattak nyomot az újjáépítésre.

A háború esetében olyan épületek pusztultak el, amelyek egy nap még állottak, másnapra viszont kőhalom lett belőlük. Az 1:1-es rekonstrukciók elvének legalitását újra kellett tehát vitatni a katasztrófák esetére: mi van akkor, ha hirtelen pusztítás okán akarnánk stílszerűen rekonstruálni?

Ez a dilemma már egy másik, máig tartó korszak disputájának kiindulópontja, melyre az esztergomi palotakápolna nem lehet viszonyítási alap. Azonban jó példák arra, mennyire fontos, hogy egy tudós – legyen az régész, építész, művészettörténész – igenis ki kell, hogy ismerje magát a politika, az üzlet és a gazdaság területén is, ha a múlt örökségét hatásosan akarja megőrizni a jövő számára.

Nem minden kétséget kizáróan tökéletes és követendő műemléki helyreállításokról van szó, ám elvük továbbfejleszthető. A tégla matériája örökérvényű maradt, a rejtett vasbeton külön nyeregtetős bővítéssel történő védelme pedig megkérdőjelezhetetlen minőséget prezentál bármilyen drasztikusan modern, látványos textúrával szemben. Az 1930-as évek Gerevich vezette műemlékvédelmi időszaka jó kiindulópont, melyet teljesen lekövetni nem lehet, de pozitívumait – azaz a modern technológiák rejtett alkalmazását kettős védelemmel, a minőségi téglával történő bővítések használatát neutrális formavilággal, valamint a műemlékvédelem szereplőinek szélesebb körökben mozgó attitűdjét – eltanulni a szakma jövője szempontjából sorsdöntő lehet.

A műemlékes téglával történő helyreállítás egyik legnagyobb utóda a budai kápolna 1950-es évekbeli kiépítése volt. **(122. kép)** A munka során a felső szint visszaépítéséhez nem találtak kellő faragványt az esztergomi kápolna bőséges anyagához képest. Gerő László éppen ezért inkább a toronynál alkalmazott gyakorlatot választotta és lapos födémet alakított ki a tetejére, mert egy nyeregtetős fedés véleménye szerint az épület valódi lezárásának képét

[729] DERCSÉNYI 1955, 132.o.

keltette volna a nézőben.[730] Gerő egyértelműen az esztergomi Fehér-torony megoldásának okát idézte fel ezzel az esettel, és pár évvel később a nagyterem födémét is lapostetővel zárta le ugyanazon okból.

A kápolna alsó szintjét ugyan kiépítették, de hangsúlyosan fascimilékkel, ami egy ponton kifejezetten ellentmond az esztergomi példának. Ennek oka az volt, hogy a mérműves ablakokat visszaépítették volna az eredeti fragmentumok alapján, a mészkő azonban túlságosan puha volt a kivitelezéshez. A kápolna hiányzó boltmezőit négy cm vastagságú, külön erre a célra gyártott téglával különböztették meg, amely viszont vitathatatlanul az esztergomi kápolna visszhangja.

Mint fentebb említettem, a háború után ugyan alapul vették az esztergomi munkálatokat, de ez több szempontból kérdéseket vet fel. A háború után ugyanis új körülmények keletkeztek: egy tegnap még lerombolt épület visszaállítása nemzet-identitás szempontból is új nézőszögeket hozott be egy kontinens megtépázását követően. Másik szempontból az is megkérdőjelezhető, hogy a Gerevich-korszak végén már a restauro critico irányába is lépni kezdtek a rombővítések, mégis az esztergomi alaphoz való visszanyúlás jelentette újra a budai vár helyreállításának kiindulópontját. Mint ahogy Zsembery Ákos írja, a háború után még maguk az olaszok sem tértek vissza ilyen módon a világégés előtti hangnemre. *„Ennek ellenére magukat az olaszokat is igencsak meglepte az a következetes hozzáállás, melyet hazánk mutatott az újjáépítés során. A rekonstrukciók ilyen mérvű tudatos elutasítása a háború után egyáltalán nem jellemző Itáliára.”*[731]

Egy új kutatás, egy másik disszertáció témája mindaz, hogy ennek a Várnai, Lux és Gerevich alatt kezdő, római ösztöndíjas és később a budai helyreállításokat irányító Gerő László volt-e a fő befolyásolója, vagy pedig a visszaépítésekben, a háború utáni nemzeti identitást regeneráló tetteket elnyomó kommunizmus játszotta a főszerepet.

Az olyan középkori épületek esetében – mint például Váraszó kápolnájának restaurálásánál az 1960-as években – a szakemberek sokszor vettek át és fejlesztettek tovább elemeket az 1930-as évek helyreállításaiból. Volt, aki használt még műemlékes téglát az épületfelújítások történetében. **(123. kép)** A tégla ideája, annak komplex és narratív megjelenése az autentikusság lehetőségét biztosította, mely Gerevich és Lux szerint a legfontosabb volt egy műemlék értelmezése szempontjából. A Horler Miklós és Mendele Ferenc által 1967 és 1973 között helyreállított simontornyai vár téglabővítése szintén ezt az

[730] GERŐ 1980, 182.o.
[731] ZSEMBERY 2009/b

anyagot követte, de még az 1980-as években is látjuk hatását – például Boldva északi tornyánál, melyet H. Vladás Ágnes tervei szerint falaztak fel szintén négy cm vastag téglákkal.

Bár a műemlékvédelem történetének három igen tárgyalt témájáról van szó, jelen dolgozat is arra szeretné felhívni a figyelmet, hogy újabb és újabb kérdések merülhetnek fel még egy ilyen népszerű és gyakran publikált téma alapos vizsgálata során is. A három eset akkor nyerheti el teljes körű elemzését a Gerevich Tibor vezette korszak kontextusán belül, ha rajtuk kívül a korszak minden más helyreállítását is legalább ilyen alaposan górcső alá vesszük. További kutatások szükségesek még az olasz mintákról a lapos téglával bővített vagy kiegészített helyreállítások megismerésére, s az olyan analógiák keresésére, mint a székesfehérvári látványkőtárhoz hasonló olasz lapidáriumok.

Bár nem egy olyan dolgozat típusról van szó, mely egy építész munkásságát állította volna csak központba, ennek ellenére az egyik legnagyobb feladat Lux Kálmán építész életművének további feldolgozása lenne. E vizsgált műemlékvédelmi periódus ugyanis összeforrt Lux Kálmán tevékenységével, aki a MOB műszaki főtanácsosaként mindhárom munka irányítója is volt. A kutatás sokkal tisztább eredményekre juthatna, ha Lux Kálmán és Lux Géza élete kerek egész narratívát nyerhetne, melyre a MÉM-MDK-ban őrzött, több mint 100 város szerint rendszerezett anyaga jelentős alapot teremt. Ezen kívül a műemlékvédelem egyik legnagyobb hiányossága, hogy Várnai Dezső szintén fennmaradt hagyatékát és életművét még mindig nem dolgozták fel teljeskörűen.

Lux Kálmán életművét áttekinteni azonban különösen fontos a továbbiakban, hogy a dolgozatban felvázoltaknál több információ birtokában érthessük meg, mi alapján döntött egy építész olykor a historizálás, olykor az autentikusság mindent felülíró fontossága mellett. Napjaink visszaépítési hullámában, – ahol az eddig kizárólag kortárs épületeket tervező építészek elkezdtek újépítésű historizáló rekonstrukciókat is alkotni – a téma különösen aktuális és tanulságos a műemlékvédelem történetét feltérképező kutatók és érdeklődők számára.

Felhasznált irodalom

ARTHURS 2010 — **Joshua Arthurs:** *Fascism as "Heritage" in Contemporary Italy,* In: Italy Today., The Sick Man of Europe., Szerk.: Andrea Mammone, Giuseppe A. Veltri, Routledge, London, 2010., 207–230.o.

BALLA 1993 — **ifj. Balla Árpád:** *Palota a föld alatt: a visegrádi királyi palota ásatása., 1934-1944.*, MKM, Visegrád, 1993.

BARDOLY 2006 — Bardoly István: Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény., Adalékok a műemlékvédelem történetéhez I., In: Magyar Műemlékvédelem, Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai, 13., Budapest, 2006., 7-72.o.

BARDOLY-MARKÓJA-MAROSI 2018 — **Bardoly István, Markója Csilla, Marosi Ernő**: *Lepold Antal levelezése az esztergomi vár feltárásáról. 1934-1938.,* In: Enigma, 2018/86.sz., 5-29.o.

BRANGERS 2007 — **Susan L. Fugate Brangers:** *The mausoleum of Augustus: expanding meaning from its inception to present day.* Doktori disszertáció, University of Louisville, Louisville, 2007.
Letöltés helye:
https://ir.library.louisville.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1467&context=etd
Utolsó letöltés: 2023.05.20.

BÉRCI 1996 — **Bérci László:** *Az esztergomi Árpád-kori királyi palota és kápolna restaurálásának története*, In: Műemlékvédelem, 1996/3.sz., 187-193.o.

BOZÓKI 1995 — **Bozóki Lajos:** *Adalékok a visegrádi Alsóvár építés- és helyreállítástörténetéhez*, In: Műemlékvédelem 1995/2.sz., 81–97.o.

BOZÓKI 1996 — **Bozóki Lajos:** *Politika és tudomány. A Műemlékek Országos Bizottságának megújulása Gerevich Tibor irányítása alatt (1934-1945).,* In: A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok., Szerk.: Bardoly István, Haris Andrea, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996., 171-189.o.

BOZÓKI 2006 — **Bozóki Lajos:** *Lux Kálmán (1880-1961)*, In: Magyar várak, kastély, templomok, 2006/4.sz., 36-37.o.

BOZÓKI 2012 — **Bozóki Lajos:** *Visegrád, Alsó- és felsővár,* In: Lapidarium Hungaricum 8., KÖH, Budapest, 2012.

BOZÓKI 2014 — **Bozóki Lajos**: *A visegrádi Salamon-torony építés és helyreállítás története*, MKM, Visegrád, 2014., 1-40.o.

Altum Castrum Online, Letöltés helye: https://archeologia.hu/content/archeologia/251/salamon-torony-bozoki.pdf
Utolsó letöltés: 2023.05.20.

BOZÓKI 2019 **Bozóki Lajos:** *Egy emlékmű születése., Schulek János visegrádi vízparti emlékműve és a korai francia gótika visszfénye – a Lapidarium Hungaricum 8. margójára.*, In: Ars Hungarica, 2019/2.sz., 227-234.o.

BUBRYÁK 2016 **Bubryák Orsolya:** *Észrevételek a Szent István-szarkofág történetéhez*, In: Szent István király bazilikájának utóélete., A Középkori Romkert 1938-tól napjainkig., Szerk.: Gärtner Petra, SZIM közleményei, B sorozat**,** 56., SZIM, Székesfehérvár, 2016., 23-50.o.

BUDAI 1967 **Budai Aurél:** *A budavári Szent Miklós-torony helyreállítása és helyszíni kutatása*, In: Műemlékvédelem, 1967/2.sz., 97-102.o.

BUZÁS 1990 **Buzás Gergely:** *Visegrád, királyi palota., A kápolna és az északkeleti palota.*, In: Lapidarium Hungaricum 2., OMF, Budapest, 1990.

BUZÁS 1996 **Buzás Gergely:** *A visegrádi Mátyás Király Múzeum és a királyi palota tíz éve*, In: Magyar Múzeumok, 1996/1.sz, 49-51.o.

BUZÁS 1999 **Buzás Gergely**: *A múlt rekonstruálása, avagy a tudós felelőssége*, In: Műemlékvédelmi szemle., 1999/1-2.sz., 19-26.o.

BUZÁS-OROSZ 2010 **Buzás Gergely, Orosz Krisztina:** *A visegrádi királyi palota*, MKM, Budapest, 2010.

CECCHINI 2007 **Silvia Cecchini:** *La cittá e la sua storia: Roma tra restauro filologico e restauro scenografico., Gli Uomini e le Cos I., Figure di restauratori e casi di restauro in Italia tra XVIII e XX secolo.*, Szerk.: Paola D'Alconzo, Universitá degli Studi di Napoli Federico II., ClioPress, Dipartimento di Discipline Storiche, E. Lepore, Saggi 7., Nápoly, 2007., 391-408.o.

CENTOFANTI 2018 **Mario Centofanti:** *The Scientific Dimensions of the Digital Model*, In: Diségno, Biannual Journal of the UID – Unione Italiana per il Disegno Scientific Society, 2018/2. sz., 57-66.o.

CONLON-KESSLER 2014 **Katie Conlon, Henry Kessler:** *The Ara Pacis: From Augustus to Mussolini*, In: HIST4536: Medieval Rome, Piety and Power, 2014.
Letöltés helye: https://ouhist4536.wordpress.com/2014/04/25/the-ara-

pacis/%20%20-
Utolsó letöltés: 2020.03.20.

CSÁSZÁR 1983 **Császár László:** *A műemlékvédelem Magyarországon,* Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1983.

CSÉFALVAY 2015 **Cséfalvay Gyula**: *Várat építünk*, In: Országépítő, 2015/1.sz., 17-22.o.

DARAGÓ 2002 **Daragó László:** *20. századi építészeti gondolatok a visegrádi királyi palota helyreállításának történetében*, Műemlékvédelmi Szemle 2002/1.sz., OMF, Budapest, 2002., 165-196.o.

DE CARO 2015 **Stefano De Caro:** *Excavation and conservation at Pompeii: a conflicted history*, In: The Journal of Fasti Online: Archaeological Conservation Series, International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property, Róma, 2015., 1-31.o.
Letöltés helye:
https://www.fastionline.org/docs/FOLDER-con-2015-3.pdf,
Utolsó letöltés: 2023.05.20.

DEÁK 1996 **Deák Zoltán:** *A visegrádi Mátyás Király Palotamúzeum helyreállítási tervei*, In: Magyar Múzeumok, 1996/2.sz., 17-21.o.

DEMETER 2016 **Demeter Zsófia**: *A Romkert napjai*, In: Szent István király bazilikájának utóélete., A Középkori Romkert 1938-tól napjainkig., Szerk.: Gärtner Petra, SZIM közleményei, B sorozat**,** 56., Székesfehérvár, 2016., 39-58.o.

DÜMMERLING 1962 **Ifj. Dümmerling Ödön, ifj.:** *Dr. Lux Kálmán, 1880-1961*, In: Műemlékvédelem, 1962/3.sz., 172-173.o.

FAIN 2013 **Elisa Fain:** *Reinforced Concrete in Anastylosis: The Establishment of a New Technique*, Athens: ATINER'S Conference Paper Series, ARC2013-0706., Milánó, 2013.
Letöltés helye: https://www.atiner.gr/papers/ARC2013-0706.pdf
Utolsó letöltés: 2023.05.20.

FABBROCINO-GIANGRECO-MANFREDI 2001 **Giovanni Fabbrocino, Elio Giangreco, Gaetano Manfredi:** *In-situ investigations for structural assessment of Temple C in Selinunte (Italy)*, In: *Historical Constructions*, Szerk.: Paulo B. Lourenço, Pere Roca, Guimarães, 2001., 479-488.o.
Letöltés helye:
file:///C:/Users/HP/Downloads/In_situ_investigations_for_structural_as.pdf
Utolsó letöltés: 2023.05.20.

FALSER 2009 **Michael S. Falser:** *Trauerarbeit an Ruinen., Kategorien des Wiederaufbaus nach 1945.,* In: Rekonstruktion in Deutschland., Positionen zu einem umstrittenen Thema., Szerk.: Michael Braum, Usula Baus, Birkhäuser**,** Basel, 2009. 60-97.o.

FELD 1999 **Feld István**: *Kutatás-dokumentálás-rekonstrukció,* In: Műemlékvédelmi Szemle, 1999/1-2.sz, 27-53.o.

FODOR 2010 **Fodor Béla:** *Nem esett messze…Száz éve született Lux Géza,* In: Budapest, 2010/4.sz., 33-34.o.

FÜLÖP 1996 **Fülöp Gyula:** *A székesfehérvári Nemzeti Emlékhelyről: a középkori királyi bazilika,* In: Magyar Múzeumok, 1996/2.sz., 10-13.o.

GÄRTNER 2016 **Gärtner Petra:** *Az idézet bűvöletében,* In: Szent István király bazilikájának utóélete., A Középkori Romkert 1938-tól napjainkig., Szerk.: Gärtner Petra, SZIM közleményei, B. sorozat 56., SZIM, Székesfehérvár, 2016., 7-22.o.

GEREVICH – KOPTEFF 2018 **Gerevich-Kopteff Éva**: *Gerevich Tibor és a család*, In: Enigma, 2018/95. sz., 61-83.o.

GEREVICH L. 2018 **Gerevich László**: *Ki volt Gerevich Tibor? Személyes emlékek a nagyapám bátyjáról.,* In Enigma, 2018/95.sz., 61-83.o.

, GRANASZTÓINÉ 1996 **Granasztóiné Györffy Katalin:** *A Műemlékek Országos Bizottságának tevékenysége a trianoni békekötés után (1920-1934),* In: A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok, Szerk.: Bardoly István, Haris Andrea, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996., 145-169.o.

GYÖRFFY 1977 **Györffy György:** *István király és műve*, Gondolat, Budapest, 1977.

HAMERLI 2016 **Hamerli Petra:** *Kultúrdiplomáciai közeledés Magyarország és Olaszország között: 1926-1928*, In: Közép-Európai Közlemények 9., 2016/4.sz., 55-58.o.

HALMOS-MARÓTZY 2010 **Halmos Balázs, Marótzy Katalin:** *Möller István tevékenysége a gyulafehérvári székesegyházon a korabeli és a mai műemlékvédelem-elmélet tükrében,* in: Műemlékvédelem, 2010/3.sz., 168-178.o.

HORLER 1967 **Horler Miklós:** *A műemlékhelyreállítás irányelvei*, In: Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, 1967/3-4.sz., 447-460.o.

HORLER 1981 **Horler Miklós:** *Műemlékvédelmünk elvei és módszerei,* In: Építés- és Építészettudomány, 1981/1-2.sz., 63-84.o.

HOROGSZEGI 2010 **Horogszegi Tamás Pál:** *A pesti belvárosi plébániatemplom építéstörténetének összefoglalása a templom korábbi kutatástörténetének tükrében*, In: Műemlékvédelem, 2010/6.sz., 373-382.o.

HORVÁTH 1990 **Horváth István**: *Vitéz János esztergomi palotájának régészeti feltárása,* In: Esztergom Évlapjai, Balassa Bálint Társaság, Esztergom, 1990., 78-98.o.

HORVÁTH 1998 **Horváth István**: *Hosszú hullámvölgy után Esztergom most felemelkedést remél,* In: Esztergom és vidéke, 1998/43.sz., 3.o.

HORVÁTH 2001 **Horváth István:** *Az esztergomi királyi- és érseki székhely az Árpádok korában*, In: Lux Pannoniae., Esztergom, az ezeréves kulturális metropolis., Szerk.: Horváth István, Balassa Bálint Múzeum, Esztergom, 2001., 15-36.o.

HORVÁTH 2002/a **Horváth István:** *Az Árpád-kori Esztergom*, In: Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon, Tudományos konferencia, Tatabánya, 2001. július 20-31., Tatabányai Múzeum, Tatabánya, 2002., 233-254.o.

HORVÁTH 2002/b **Horváth István:** *Esztergom török katonai építkezései*, In: A Hódoltság régészeti kutatása, Szerk.: Gerelyes Ibolya-Kovács Gyöngyi, MNM, Budapest, 2002., 71-82.o.

HORVÁTH 2004 **Horváth István:** *Az esztergomi Vármúzeum kőtára*, In: Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa, Szerk.: Tolnai Gergely, Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2., MNM, Esztergom, 2004., 67-75.o.

HORVÁTH 2015 **Horváth István**: *Az esztergomi Várhegy régészeti kutatása., 1966-1999.,* In: IN MEDIO REGNI HUNGARIAE., Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”., Szerk.: Benkő Elek, Orosz Krisztina, MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest, 2015., 193-257.o.

HORVÁTH-PROKOPP-VUKOV 1990 **Horváth István, Prokopp Mária, Vukov Konstantin:** *Esztergomi vár., Lakótorony., (Fehér torony*)., Tudományos dokumentáció, 1990., MÉM-MDK, Tudományos Irattár, ltsz. 28105.

HORVÁTH-VUKOV 1986 **Horváth István, Vukov Konstantin**: *Vitéz János esztergomi palotája,* Komárom Megyei Múzeumi Szervezet Tudományos Füzetek 2-3., KMMSZ, Tata, 1986.

JOKILEHTO 1986 **Jukka Jokilehto:** *A History of Architectural Conservation., The Contribution of English, French, German and Italian Thought*

towards an International Approach to the Conservation of Cultural Property., The University of York, York, 1986.,
Letöltés helye:
https://www.iccrom.org/sites/default/files/ICCROM_05_HistoryofConservation00_en.pdf
Letöltés ideje: 2023.05.20.

JOKILEHTO 2007 — **Jukka Jokilehto:** *An International Perspective to Conservation Education*, In: Built Environment, 2007/3.sz., 275-286.o.

KALLIS 2012 — **Aristotle Kallis:** *The "Third Rome" of Fascism: Demolitions and the Search for a New Urban Syntax*, In: The Journal of Modern History, 2012/1.sz, 40-79.o.

KOVÁCS 2020 — **Kovács Dániel:** *Nagyobbat álmodók: Trianon és a magyar építészet III.*, In: Építészfórum, 2020.
Letöltés helye:
https://epiteszforum.hu/nagyobbat-almodok-trianon-es-a-magyar-epiteszet-iii
Utolsó letöltés: 2023.05.24.

KUSLITS 1987 — **Kuslits Tibor**: *Lux Kálmán*, In: Magyar Építőművészet, 1987/4-5.sz., 66.o.

LŐVEI 1996 — **Lővei Pál:** *A zsámbéki rom műemléki védelmének története*, In: Magyar Műemlékvédelem 10., Szerk.: Bardoly István, László Csaba, OMF, Budapest, 1996., 39-58.o.

LŐVEI 2001 — **Lővei Pál**: *Székesfehérvár., Romkert - 1936-38.*, In: Építés- és Építészettudomány, 2001/3-4.sz., 379-388.o.

LŐVEI 2014 — **Lővei Pál:** *"Konzerválni és nem restaurálni": A műemlékvédelem elvei, régebbi és újabb törekvései,* In: Műemlékvédelem, 2014/1.sz., 41-50.o.

MAAHSEN–MILAN-PIETROGRANDE 2014 — **Andreuba Maahsen-Milan, Enrico Pietrogrande:** *The use of bricks in the Italian Architecture of late 1930: references and evocations to Ancient Rome*, 9th International Masonry Conference, Guimarães, 2014.
Letöltés helye:
https://www.researchgate.net/publication/281319850_The_use_of_bricks_in_the_Italian_Architecture_of_late_1930s_references_and_evocations_to_Ancient_Rome
Utolsó letöltés: 2023.05.20.

MAJOR 2013 — **Major Balázs**: *Esztergom-Várhegy kutatási program., Régészeti feltárás a Szent Vid-templomnál.*, In: Régészeti kalandozások., Konferenciakötet., Szerk.: Nagy Gábor Miklós, Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, 2013.,

14-16.o.

MAKAŠ-STUBBS 2011 **Emily G. Makaš, John H. Stubbs:** *Architectural Conservation in Europe and the Americas,* John Wiley & Sons, New York, 2011.

MALONE 2017 **Hannah Malone:** *Architecture, Death and Nationhood: Monumental Cemeteries of Nineteenth-Century Italy,* Routledge, New York, 2017.

MARKÓJA 2009 **Markója Csilla:** *Gerevich Tibor görbe tükrökben*, In: Enigma, 2009/60. sz., 5–48.o.

MAROSI 1997 **Marosi Ernő:** *Magyar műemlékhelyreállítások a MOB korszakában*, In: Az Egri Nyári Egyetem előadásai., Műemlék-helyreállítások tegnap, ma, holnap., A 27. Egri Nyári Egyetem előadásai., Szerk.: Kovács Erzsébet, OMF, 1997., 71-82.o.

MAROSI 1998 **Marosi Ernő**: *Rekonstrukció a művészettörténetben*, In: Ars Hungarica, 1998/2.sz., 353-370.o.

MAROSI 2000 **Marosi Ernő:** *Még egyszer az esztergomi Porta Speciosaról*, In: Lux Pannoniae., Esztergom, az ezeréves kulturális metropolis., Szerk.: Horváth István, Balassa Bálint Múzeum, Esztergom, 2001., 47-56.o.

MAROSI 2001 **Marosi Ernő***: Forrásfoglalás., Restaurálások Székesfehérvárott, Esztergomban és Visegrádon a 2000. évben.,* In: Buksz, 2001/4.sz., 348-362.o.

MAROSI 2014 **Marosi Ernő:** *Az esztergomi palotakápolna rekonstrukciójának mintakép-szerepe a magyar műemlékvédelemben,* In: Kő. Díszítő-, Termés-, Építő-, Műkő, 2014/16sz., 10–18.o.

MENAZ 2019 **Fidel Meraz:** *Cesare Brandi (1906 to 1988): his concept of restoration and the dilemma of architecture,* In: Conservaciones…con Cesare Brandi y Giulio Carlo Argan, Szerk: Valerie Magar Meurs, Magdalena Rojas Vences, ICCRO, 2019.,
Letöltés helye:https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2020-05/conversaciones_07_brandi_argan_2019_full.pdf
Utolsó letöltés: 2024.03.30.

MENTÉNYI 2017 **Mentényi Klára:** *Pauer János és Henszlmann Imre., „Kőgyűjtés" Székesfehérváron a 19. században.,* In: Ars Hungarica, 2017/1.sz., 45-64.o.

MNM EV 2004 *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa,* Szerk.: Tolnai

Gergely, Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2., MNM, Esztergom, 2004.

MNM MKM 2010 — *A visegrádi királyi palota,* Szerk.: Buzás Gergely, Orosz Krisztina, MKM, Budapest, Visegrád, 2010.

MOLNOS 2009 — **Molnos Péter:** *Újrafestve., Gerevich Tibor és Aba-Novák Vilmos.*, In: Enigma, 2009/59.sz., 5-36.o.

MONACO 2016 — **Ernesto Monaco:** *Per le antiche carte., Antonio Petrignani e Santa Maria Antiqua.*, In: Santa Maria Antiqua tra Roma e Bisanzio, Szerk.: Maria Andaloro, Giulia Bordi, Giuseppe Morganti, Maria Andaloro, Electa, Róma, 2016., 318-325.o.

MOORMAN 2015 — **Eric Moorman***: Pompeii's Ashes*, De Gruyter, München, 2015.

MUNZI 2007 — **Massimiliano Munzi:** *Italian Archaeology in Libya from Colonial Romanità to Decolonization of the Past,* In: Achaeology Under Dictatorship, Szerk.: Michael L. Galaty, Charles Watkinson, Springer, New York, 2007., 73-107.o.

NAGY 1986 — **Nagy Emese**: *Az esztergomi királyi palota., Az 1934-1969 között végzett régészeti kutatások eredményei*., Kézirat, Budapest, 1986.

NAGY-GAYLOFFER–KOVÁCS-HOROGSZEGI 2018 — **Nagy Veronika, Gaylhoffer–Kovács Gábor, Horogszegi Tamás:** *Türje., Premontrei prépostsági templom.*, Falkutatási dokumentáció, Kézirat, Budapest, 2018.

NEILS 2007 — **Jan Nelis***: Constructing Fascist Identity: Benito Mussolini and the Myth of "Romanità"*, In: The Classical World, 2007/4.sz., 391-415.o.

OLÁH 1988 — **Dr. Oláh M. Zoltán**: *Helyreállítási koncepció., Esztergom-Vár a királyi-érseki palota helyreállítási javaslatterve.*, OMF, Budapest, 1988.

PAGE 2014 — **Max Page:** *The Roman Architecture of Mussolini., Still Standing.*, In: Boston Globe, 2014.,
Letöltés helye:
https://www.bostonglobe.com/ideas/2014/07/12/the-roman-architecture-mussolini-still-standing/csZ70EN2fTnUUNqX0kRM9K/story.html
Utolsó letöltés: 2023.05.20.

PAMER 2001 — **Pamer Nóra**: *Magyar építészet a két világháború között*, Terc, Budapest, 2001.

PANE 2021 **Andrea Pane:** *Per una storia dei restauri a San Galgano: dall'abbandono ai primi interventi di Gino Chierici*, In: Quaderni dell'Istituto di Storia dell'Architettura., n.s. 73-74, 2021., Realtàdell'architettura fra materia e immagine., Per Giovanni Carbonara: studi e ricerche, II. kötet, Szerk.: Daniela Esposito, Valeria Montanari,« L'ERMA »di Bretschneider, Róma, 2021.

PARAPETTI **Roberto Parapetti**: *Insertion of the New into the Old: Restoration Theory and Practice from Rome to Jarash*, In: Studies in the History and Archaeology of Jordan XI., Department of Antiquities of Jordan, 2013., 679-701.o.
Letöltés helye:
http://publication.doa.gov.jo/Publications/ViewPublic/16
Utolsó letöltés: 2023.05.20.

PESARESI 2019 **Paola Pesaresi:** *The Role of Concrete in the Conservation of Herculaneum*, Conservation Perspectives – The GCI Newsletter, 2019/3.sz., 15-17.o.

PLESKOVICS 2017 **Pleskovics Viola:** *A tökéletes kompromisszum., Az esztergomi vár 1930-as évekbeli helyreállítása.*, In: Európai műemlékvédelmi tendenciák különös tekintettel a Kárpát-medencére: Nemzetközi tudományos konferencia I–II., Fehérvárcsurgó, 2017-2018., Szerk.: Raffay Endre, Tüskés Anna, PTE MK Művészettörténet Tanszék, Pécs, 2019, 73-90.o.

PLESKOVICS 2020/a **Pleskovics Viola:** *Külpolitika és műemlékvédelem: az olasz-magyar szövetség hatása a Trianon utáni örökségvédelemre*, In: Külügyi Műhely, 2020/2.sz., 249-266.o.

PLESKOVICS 2020/b **Pleskovics Viola:** *Stílszerű vagy újszerű. De időszerű? – Lux Kálmánra emlékezünk*, In: Építészfórum, 2020.,
Letöltés helye:
https://epiteszforum.hu/stilszeru-ujszeru-de-idoszeru-lux-kalmanra-emlekezunk
Utolsó letöltés: 2023.05.21.

PLESKOVICS 2021 **Pleskovics Viola:** *Építőkövek az államalapító korából – Az 1938-as jubileum székesfehérvári romkertje*, In: Építészfórum, 2021.
Letöltés helye: https://epiteszforum.hu/kovek-az-allamalapito-korabol--az-1938-as-jubileum-szekesfehervari-romkertje
Utolsó letöltés: 2023.05.21.

PLESKOVICS 2022/a **Pleskovics Viola:** *KOMPOZIT: a Lónyay–Hatvany-villa helyén épült új együttes*, In: Építészfórum, 2022.
Letöltés helye: https://epiteszforum.hu/kompozit-a-lonyay-hatvany-villa-helyen-epult-uj-egyuttes

Utolsó letöltés: 2023.05.21.

PLESKOVICS 2022/b **Pleskovics Viola:** *Lux Kálmán: modern és stilizálás között*, In: Építészfórum, 2022.
Letöltés helye: https://epiteszforum.hu/lux-kalman-modern-es-stilizalas-kozott
Utolsó letöltés: 2023.05.21.

PLESKOVICS 2022/c **Pleskovics Viola**: *Lux Kálmán és Géza: margitszigeti eszményi rekonstrukciók*, In: Építészfórum, 2022.
Letöltés helye: https://epiteszforum.hu/lux-kalman-es-geza-margitszigeti-eszmenyi-rekonstrukciok
Utolsó letöltés: 2023.05.21.

PLESKOVICS 2022/d **Pleskovics Viola:** *Additions to the history of Hungarian medieval royal centre rehabilitations in the interwar period*, In: Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, 2022/1.sz., 327-346.o.

PLESKOVICS 2023/a **Pleskovics Viola:** *Lux Kálmán és Visegrád*, In: Építészfórum, 2023.
Letöltés helye: https://epiteszforum.hu/lux-kalman-es-visegrad
Utolsó letöltés: 2023.05.21

PLESKOVICS 2023/b **Pleskovics Viola:** *Tökéletes rekonstrukció? Az esztergomi vár felfedezése és kiépítése*, In: Építészfórum, 2023.
Letöltés helye: https://epiteszforum.hu/tokeletes-rekonstrukcio-az-esztergomi-var-felfedezese-es-kiepitese
Utolsó letöltés: 2023.05.21

PLESKOVICS 2023/c **Pleskovics Viola:** *Buda vára: egy elméleti rekonstrukció a két világháború között*, In: Építészfórum, 2023.
Letöltés helye: https://epiteszforum.hu/buda-vara-egy-elmeleti-rekonstrukcio-a-ket-vilaghaboru-kozott
Utolsó letöltés: 2023.05.21

PLESKOVICS 2023/d **Pleskovics Viola:** *Utalás egy ősi kincsre – A Gellért-hegyi sziklatemplom*, In: Építészfórum, 2023. 05. 22.
Letöltés helye: https://epiteszforum.hu/buda-vara-egy-elmeleti-rekonstrukcio-a-ket-vilaghaboru-kozott
Utolsó letöltés: 2023.05.21

PROKOPP-VUKOV-WIERDL 2009 **Prokopp Mária, Vukov Konstantin, Wierdl Zsuzsanna**: *Botticelli., Az erények nyomában.*, Studiolo, Budapest, 2009.

PROKOPP-VUKOV-WIERDL 2014 **Prokopp Mária, Vukov Konstantin, Wierdl Zsuzsanna:** *A*

feltárástól az újjászületésig - Az esztergomi királyi várkápolna története., MNM, Esztergom, 2014.

P. SZŰCS 1997 — **P. Szűcs Julianna:** *A művészettörténész mint kultúrpolitikus., Gerevich Tibor vonzásai és választásai.*, In: Kritika, 1997/2. sz., 27-29.o.

RABB 1997 — **Rabb Péter**: *Esztergom megpróbáltatásai*, In: Országépítő, 1997/1.sz., 10-23.o**.**

RAFFAY 2009 — **Raffay Endre**: *Az esztergomi királyi palota bejárati homlokzata és az esztergomi stílusrétegek*, In: Omnis creatura significans: Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára, Szerk.: Tüskés Anna, Kerny Terézia, CentrArt Egyesület, Budapest, 2009., 49-54.o.

ROMSICS 2019 — **Romsics Ignác:** *A Horthy-korszak*, Helikon, Budapest, 2019.

ROSSINI 2012 — **Orietta Rossini:** *Ara Pacis, Electa*, Róma, 2012.

ROZMANN 2023 — **Rozmann Viktor:** *A műemlékvédelem átalakulása Magyarországon a 19. század. utolsó harmadában*, PhD értekezés, PPKE, Kézirat, Budapest, 2023.

SALASSA 1999 — **Chiara Maria Salassa:** *Le coperture di restauro a Pompei*, In: Rivista di Studi Pompeiani, 1999/10. sz., 91-115.o.

SANTORO 2014 — **Valentina Santoro:** *Image re-building., Anastylosis of Ancient Buildings Towards a Methodological Process innovation.*, Proceedings of the 2nd ICAUD International Conference in Architecture and Urban Design Epoka University, 2014, Paper No. 174., 1-10.o.
Letöltés helye:
http://dspace.epoka.edu.al/bitstream/handle/1/1029/174.pdf?sequence=1
Utolsó letöltés: 2023.05.20.

SCIBILIA 2017 — **Federica Scibilia:** *Earthquake-resistant construction techniques in Italy between 1880 and 1910: alternatives to reinforced concrete*, In: Construction History, International Journal of The Construction History Society, 2017/1.sz., 66.o.

SCOTTI 2014 — **Franca Maselli Scotti:** *Luisa Bertacchi e l'impresa del Foro*, In: Aquileia Nostra 85., 2014., 61-68.o.
Letöltés helye:
https://www.openstarts.units.it/bitstream/10077/30576/3/12_AqN_2014_85.pdf
Utolsó letöltés: 2023.05.20.

SEDLMAYR 1966 — **Sedlmayr János:** *Középkori várak helyreállítása*

Magyarországon, In: Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, Különlenyomat, 1966/1.sz., 21-38.o.

SEDLMAYR 1998 **Sedlmayr János:** *Szakál Ernő, a műemlékvédelem Európa-díjasa*, In: Soproni Szemle, 1998/3.sz., 263-268.o.

STUBBS 2009 **John H. Stubbs**: *Time honored., A global view of architectural conservation.*, John Wiley & Sons, New York, 2009.

STUMM 2017 **Alexander Stumm:** *Architektonische Konzepte der Rekonstruktion*, Birkhauser Architecture, Basel, 2017.

SZAKÁCS 2002 **Szakács Béla Zsolt**: *Gerevich Tibor (1882-1954)*, In:" Emberek, és nem frakkok"., A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai., Tudománytörténeti esszégyűjtemény., I. kötet., Enigma 2002/47.sz., 178-204.o.

SZAKÁCS 2006 **Szakács Béla Zsolt:** *A középkori műemlékek védelme: két-, három- és négydimenziós romok konzerválása*, In: Műemlékvédelem, 2016/1-2. sz., 79-86. o.

SZEBENI-VÉGH 2002 **Szebeni Andrea, Végh András:** *A budavári volt helyőrségi templom*, In: Budapest Régiségei, 35/2., 2002, 427-457.o.

SZEGŐ 2003 **Szegő György:** *A Budavári Helyőrségi Főtemplom terve,* In: Magyar Építőművészet, Utóirat, 2003/6.sz., 7-9.o.

SZEKÉR 2015 **Szekér György**: *A diósgyőri belső vár helyreállítási koncepciójának elméleti rekonstrukciós alapjai*, In: Országépítő, 2015/1.sz., 9-16.o.

SZIM KÖZLEMÉNYEI 2016 *Szent István király bazilikájának utóélete., A Középkori Romkert 1938-tól napjainkig.*, Szerk.: Gärtner Petra, SZIM közleményei, B. sorozat 56., SZIM, Székesfehérvár, 2016.

TOMASELLI 2013 *La prima Carta italiana del restauro, ovvero il Decreto ministeriale Sui Restauri degli edifizi monumentali del 21 luglio 1882 e la Circolare n. 683 bis, contenente le Disposizioni relative ai restauri degli edifizi monumental*, In: RESTAURO ANNO ZERO., Il varo della prima Carta italiana del restauro nel 1882 a seguito delle protesteinternazionali contro la falsificazione della Basilica di San Marco a Venezia., Szerk.: Francesco Tomaselli, Aracne, Róma, 2013., 175-184.o.

TURCO 2016 **Maria Grazia Turco:** *L' Associazione Artistica fra i Cultori di Architettura a Roma, Battaglie, iniziative, proposte*, In:

Bollettino del centro di studi per la storia dell'Architettura, N. 45-52: numero Unico – Anni 2008-2015., La Casa dei Crescenzi Storia e Restauri a cura di Marina Docci e Maria Grazia Turco, 2016., 165-198.o.

UJVÁRY 1996 **Ujváry Gábor:** *Tudományszervezés - történetkutatás - forráskritika., Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet.,* Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 1996.

UJVÁRY 2008/a **Ujváry Gábor***: Amikor a kultúra a politika fölé kerekedett…, Gerevich Tibor és a Római Magyar Akadémia*., In: Európai Utas, 2008/2-3.sz., 74-82.o

UJVÁRY 2008/b **Ujváry Gábor:** *Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában és a magyar hivatalokban., Gerevich Tibor és a római Magyar Akadémia.,* In: Történelmi Szemle, L, 2008/2.sz., 195-223.o.

UJVÁRY 2011 **Ujváry Gábor:** *Két dudás egy csárdában., Hóman Bálint és Gerevich Tibor barátságának első évei.,* In: Történeti átértékelés., Hóman Bálint, a történész és a politikus., Szerk.: Ujváry Gábor, Csurgai Horváth József, Ráció, Budapest, 2011, 165-201.o.

UJVÁRY 2013 **Ujváry Gábor:** *Klebelsberg, Hóman, Szekfű és Gerevich: Székesfehérvár és a magyar kultúrpolitika a 20.század első felében,* In: RUBICON, 2013/6. sz., 40-45.o.

UJVÁRY 2014 **Ujváry Gábor:** *„Egy európai formátumú államférfi": Klebelsberg Kuno (1875–1932)*, Kronosz Kiadó, Pécs, 2014.

VACHAROPOULOU 2006 **Kalliopi Vacharopoulou:** *Conservation of Classical Monuments: A Study of Anastylosis with Case Studies from Greece and Turkey Volume I.*, Institute of Archaeology University College, London, 2006.
Letöltés helye:
https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1445891/3/Vacharopoulou_thesis_U593215_combined_redacted_compressed.pdf
Utolsó letöltés: 2023.05.22.

VALTIERI 2005 **Simonetta Valtieri:** *I restauri della Loggia Papale di Viterbo., Conseguenze dell'uso di technologie „innovative" nelle architetture storiche*., In: Memoria e restauro dell'architettura: saggi in onore di Salvatore Boscarino, Szerk: Mario Dalla Costa, Giovanni Carbonara, FrancoAngeli s.r.l., Milánó, 2005., 281-290.o.

VILLANI 2012 **Luciano Villani**: *Le borgate del fascismo. Storia urbana, politica e sociale della periferia romana,* Ledizioni, Milánó, 2012.

VISEGRÁD RÉGÉSZETI MONOGRÁFIÁI 1994 — *A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete*, Szerk.: Buzás Gergely, Visegrád régészeti monográfiái 1., MKM, Visegrád, 1994.

VUKOV 1989 — **Vukov Konstantin:** *Ötven éve nyitották meg az esztergomi vár királyi palotájának kiásott és helyreállított termeit,* In: Műemlékvédelem, 1989/1.sz., 60-61.o.

VUKOV 1990 — **Vukov Konstantin:** *Az esztergomi vár XV. századi érseki palotájának rekonstrukciója*, In: Esztergom Évlapjai, Balassa Bálint Társaság, 1990., Esztergom, 78-97.o.

VUKOV 1991 — **Vukov Konstantin**: *Egy lépcső kórtörténete*, In: Pavilon, 1991/6.sz, 349-363.o.

VUKOV 1997 — **Vukov Konstantin**: *Az esztergomi palota rekonstrukciója*. In: Országépítő, 1997/1.sz., 23-29.o.

VUKOV 2001 — **Vukov Konstantin:** *A Vitéz János-studiolo belső tere., Az esztergomi vár lakótornyának részleges elméleti rekonstrukciója.,* In: Műemlékvédelmi Szemle 2001, KÖH, Budapest, 2001., 71-88.o.

VUKOV 2004 — **Vukov Konstantin:** *A középkori esztergomi palota épületei,* Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft., Budapest, 2004.

VUKOV 2009/a — **Vukov: Konstantin:** *A Studiolo feltárása és építészeti megjelenése*, In: Prokopp Mária, Vukov Konstantin, Wierdl Zsuzsanna: Botticelli., Az erények nyomában., Studiolo, Esztergom, 2009.

VUKOV 2009/b — **Vukov Konstantin:** *A festett architektúra építészeti vizsgálata,* In: Prokopp Mária, Vukov Konstantin, Wierdl Zsuzsanna: *Botticelli., Az erények nyomában*., Studiolo, Esztergom, 2009.

VUKOV 2014 — **Vukov Konstantin**: *Az esztergomi várkápolna feltárása és építészeti jelentősége,* In: Prokopp-Vukov-Wierdl: A feltárástól az újjászületésig., Az esztergomi királyi várkápolna története., MNM, Esztergom, 2014., 31-64.o.

WALCZ 1999 — **Walcz Amarylisz:** *A Római Magyar Akadémia Történetéhez,* In: Külügyi Szemle, 1999/4-5.sz., 209-227.o.

WATKIN 2012 — **David Watkin:** *The Roman Forum*, Harvard University Press, Cambridge, 2012.

WIERDL 2017 **Wierdl Zsuzsa:** *Töredékek a térben, tér a töredékekben., Az esztergomi királyi palota és várkápolna falképtöredékeinek és festett köveinek modern kutatása, restaurálása, technikai módszerek a falkép térrel való kapcsolatának meghatározására., A töredékek behelyezése és visszahatása a kápolnára, mint „bemutató térre”., Doktori* értekezés, PTE PMMIK, 2017.

ZOLNAY 1960 **Zolnay László:** *Az Esztergomi Vár, A Bazilika, a Vármúzeum és a Főszékesegyházi Kincstár leírásával*, Múzeumok Központi Propaganda irodája, 1960.

ZSEMBERY 2009/a **Zsembery Ákos:** *Középkori építészeti emlékek védelme., Módszertani javaslat holt műemlékek bemutatásának elemzéséhez.*, PhD értekezés, BME, Budapest, 2009.

ZSEMBERY 2009/b **Zsembery Ákos:** *Elmélet és gyakorlat viszonya a mai itáliai műemlékvédelemben,* In: Műemlékvédelem, 2009/4.sz., 223-230.o.

Forrásként használt irodalom:

BALLERIO 1938 **Brescia Mario Ballerio:** *Excavation and restoration work in the Roman area,* In: Palladio, 1938/5.sz., 187-190.o.

BOITO 1883 *III. Congresso degli Ingegneri e Architetti italiani., Rome, 1883*, Letöltés helye: http://www.adottaunoperadarte.it/la-via-italiana-al-restauro-la-carta-camillo-boito
Utolsó letöltés: 2023.05.21.

BOITO 1884 **Camillo Boito:** *I restauri*, Előadás a torinói világkiállításon, 1884. június 7-én, Másolat közölve: **Giuseppe La Monica:** *Ideologie e prassi del restauro con Antologia di testi*., Palermo: Libreria Nuova Presenza, 1974., 17-25.o.

BOITO 1893 **Camillo Boito:** *Questioni pratiche di Belle Arti, Restauri, Concorsi, Legislazione, Professione, Insegnamento,* Ulrico Hoepli, Editore Libraro della Real Casa, Milánó, 1893.

BRANDI 1964 **Cesare Brandi:** *Il nuovo sul vecchio,* In: La Fiera Letteraria, 1964. szeptember 27. lapszám, 6.o.

BRANDI 1967 **Cesare Brandi:** *Struttura e architettura*, Einaudi, Torino, 1967.

BUZÁROVITS 1935 *Árpád korabeli ásatások Esztergomban., Képfeliratok 4 nyelven.*, Buzárovits G. kiadványa, Esztergom, 1935.

CALLEGARI 1930 **Adolfo Callegari*:*** *Il museo di Torcello*, Zanetti, Velence, 1930.

CESCHI 1935 **Carlo Ceschi:** *La Cattedrale di Bari nel suo Nuovo Aspetto*, In: Bollettino d'Arte, 1935/3.sz., 120-139.o.

COLASANTI-GEREVICH 1912 **Arduino Colasanti, Gerevich Tibor:** *I quadri italiani nelle collezioni Pálffy del Conte Pálffy in Ungheria.,* In: Rassegna d'Arte, 1912/11. sz., 165-170. o.

DERCSÉNYI 1934 **Dercsényi Dezső:** *Hungarian medieval art under the Árpád dynasty*, Society of Hungarian Quarterly, Budapest, 1934.

DERCSÉNYI 1941/a **Dercsényi Dezső:** *Korszerű műemlékvédelem Olaszországban*, Instituto Italiano di Cultura per l'Ungheria, Budapest, 1941.

DERCSÉNYI 1941/b **Dercsényi Dezső:** *Visegrád Műemlékei*, Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest, 1951.

DERCSÉNYI 1943/a **Dercsényi Dezső**: *A székesfehérvári királyi bazilika*, MOB, Budapest, 1943.

DEERCSÉNYI 1943/b **Dercsényi Dezső:** *Művészi értékek restaurálása Olaszországban*, In: Szépművészet, 1943/4.sz., 24-28.o.

DERCSÉNYI 1951 **Dercsényi Dezső:** *Visegrád Műemlékei*, Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest, 1951.

DERCSÉNYI 1955 **Dercsényi Dezső:** *Tíz év műemlékvédelme,* In: Magyar Építőművészet, 1955/3-5.sz., 129-137.o.

DERCSÉNYI 1958 **Dercsényi Dezső:** *A középkori kőfaragványok védelme*, In: Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, 1958/3-4.sz., 469-476.o.

DERCSÉNYI 1965 1965. **Dercsényi Dezső:** *Le château royal d'Esztergom*, Budapest,

DERCSÉNYI 1969 **Dercsényi Dezső*:*** *Historical Monuments in Hungary, Protection and reservation*, Corvina, Budapest, 1969.

DERCSÉNYI 1972 **Dercsényi Dezső:** *Beziehungen der ungarischen Romanik, Actes CIHA*, 1972/1.sz., 291-301.o.

DERCSÉNYI 1975 **Dercsényi Dezső:** *Der königliche Palast von Esztergom*, Corvina, Budapest, 1975.

DERCSÉNYI 1980/a **Dercsényi Dezső:** *Gerevich Tibor (1882-1954)*, In: Életünk, 1980/12.sz, 1081-1090.o.

DERCSÉNYI 1980/b **Dercsényi Dezső:** *Gerevich Tibor születésének századik*

évfordulójára, In: Magyar Műemlékvédelem IX., Építésügyi Tájékoztató Központ, Budapest, 1984., 441-444.o.

DERCSÉNYI 1980/c **Dercsényi Dezső*:*** *Mai magyar műemlékvédelem*, Magvető, Budapest, 1980.

DERCSÉNYI 1984 **Dercsényi Dezső:** *Historical monuments and their protection in Hungary*, Corvina, Budapest, 1984.

DERCSÉNYI-ZOLNAY 1956 **Dercsényi Dezső, Zolnay László:** *Esztergom*, Képzőművészeti Alap, Budapest, 1956.

ERNYEY-LUX 1923 **Ernyey József, Lux Kálmán:** *A visegrádi vár*, MOB, Budapest, 1923.

FIORELLI 1873 **Giuseppe Fiorelli:** *Gli scavi di Pompei dal 1861 al 1872: relazione al Ministro della instruzione pubblica*, Tipografia italiana nel liceo V. Emanuele, Nápoly, 1873.

FIORELLI 1875 **Giuseppe Fiorelli:** *Descrizione di Pompei, Napoli Tiografia Italiana*, Liceo V. E. al Mercatello, Nápoly, 1875.

GEREVICH T. 1908 **Gerevich Tibor:** *A fénykép a múzeum szolgálatában*, In: Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1908/4.füzet, 188-191.o.

GEREVICH T. 1911 **Gerevich Tibor:** *L'amininistrazione delle antichitá e belle arti.*, In: Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1911/2-3.füzet, 202-206.o.

GEREVICH T. 1913 **Gerevich Tibor:** *Az olasz műemléki és ásatási felügyelők I. összejövetele*, In: Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1913/2-3.füzet, 205-210.o.

GEREVICH T. 1927 **Gerevich Tibor:** *A magyar művészet jelentősége*, In: Magyar Szemle, 1927/3.sz., 241-252.o.

GEREVICH T. 1934/a *Gótikus építészet, Gerevich Tibor egy. ny. r. tanár úr 1934/35. tanév előadásairól készült jegyzet*, kézirat, Szépművészeti Múzeum, 1934.

GEREVICH T. 1934/b **Gerevich Tibor:** *A magyar művészet szelleme és szerepe.*, In: Napkelet, 1934/12.sz., 691-697.o.

GEREVICH T. 1938/a **Gerevich Tibor:** *Mussolini*, In: Magyar Szemle, 1938/9-12.sz., 303-307. o.

GEREVICH T. 1938/b **Gerevich Tibor**: *Magyarország románkori emlékei*, MOB, Budapest, 1938.

GEREVICH T. 1939 **Gerevich Tibor:** *A magyar művészet szelleme,* In: Mi a magyar? Szerk.: Szekfű Gyula, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939.

GEREVICH T. 1943 **Gerevich Tibor:** *Műemlékeink védelme,* In: Szépművészet, 1943/1.sz., 1-5.o.

GERŐ 1959 **Gerő László:** *Építészeti műemlékek feltárása, helyreállítás és védelme,* Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1959.

GERŐ 1960 **Gerő László***: Dr. Lux Kálmán 80 éves,* In: Műemlékvédelem, 1960/4. sz., 246. o.

GERŐ 1980 **Gerő László:** *A helyreállított budai vár*, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1980.

GIOVANNONI 1913 **Gustavo Giovannoni:** *Ministero della Educazione Nazionale., Norme per il restauro dei monumenti.,* In: Bollettino d' Arte, 1913/1-2.sz., 1-42.o

GIOVANNONI 1932 **Gustavo Giovannoni:** *La Conferenza internazionale di Atene pel restauro dei monumenti*, In: Bollettino d'Arte, 1932/9.sz., 408-420.o.

LANCIANI 1890 **Rodolfo Lanciani:** *Ancient Rome in the Light of Recent Discoveries*, The Riverside Press, Boston, New York, 1890.

LEPOLD 1934 **Lepold Antal:** *Az esztergomi Várhegyen folyó régészeti ásatások történelmi vonatkozásai.,* In: Esztergom Évlapjai, Esztergom-Vidéki Régészeti és Történelmi Társulat, Esztergom, 1934/1-2.sz, 34-41.o.

LEPOLD 1935 **Lepold Antal:** *Az Esztergomban föltárt műemlékek ikonográfiája,* In: Katolikus Szemle, 1935/10.sz., 623-630.o.

LEPOLD 1938 **Lepold Antal:** *Szent István király születéshelye,* In: Esztergom Évlapjai, 1938./1-2.sz., Esztergom-Vidéki Régészeti és Történelmi Társulat, Esztergom, 1938., 1-37.o.

LEPOLD 1944 **Lepold Antal:** *Vitéz János esztergomi dolgozószobája,* In: Szépművészet, 1944/44.sz., 115-119.o.

LIPPAY 1938 **Dr. Lippay Lajos:** *Szent István jubileumi év Esztergomban,* In: Esztergom Évlapjai, 1938/1-2.sz., Esztergom-Vidéki Régészeti és Történelmi Társulat, Esztergom, 1938, 118-142.o.

LUX G. 1935 **Lux Géza:** *Barangolás Esztergomban…,* In: Turisták Lapja, 1935/1.sz., 84-90.o.

LUX G. 1939 **Lux Géza:** *A zsámbéki templomrom*, Szerzői kiadás, Budapest,

1940.

LUX G 1941/a **Lux Géza:** *A budavári helyőrségi templom tornya,* In: Építésze.t, A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet negyedévi szemléje., 1941/4.sz., 105-107.o.

LUX G. 1941/b **Lux Géza:** *A székesfehérvári Szent István bazilika ásatási területének rendezése*, In: Magyar Építőművészet, 1941/7.sz., 196-199.o.

LUX G. 1942/a **Lux Géza:** *Az esztergomi ásatások építészi feladatai,* Különlenyomat az „Építészet" 1942. évi 3. füzetéből., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942.

LUX G. 1942/b **Lux Géza:** *Szent Margitsziget törökhódoltság előtti építészeti emlékei,* In: Magyar Építőművészet, 1942/12.sz., 305-310.o.

LUX G. 1943 **Lux Géza:** *Műemlékek műszaki felvétele, In:* Szépművészet, 1943/1.sz., 12-14.o.

LUX K. 1914 **Lux Kálmán**: *A selmeczbányai Óvár,* Építészettörténeti tanulmány, Franklin-társulat, Budaest, 1914.

LUX K. 1916 **Lux Kálmán:** *A kecskeméti római katolikus nagytemplom.,* Pátria, Budapest, 1916.

LUX K. 1917 **Lux Kálmán:** *A budai királyi vár képe I. Mátyás korában,* In: Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye, 1917/30.sz., 273-281.o.

LUX K: 1920 **Lux Kálmán:** *A budai király várpalota Mátyás király korában,* Hornyánszky Nyomda, Budapest, 1920.

LUX K. 1924 **Lux Kálmán:** *A Halászbástya esztétikája*, In: Uj Idők, 1924/34.sz, 149-150.o.

LUX K. 1928 **Lux Kálmán:** Építőművészeti emlékeink helyreállítása, Technikai fejlődésünk története című kiadvány., Magyar Mérnök- és Építészegylet, Budapest, 1928.

LUX K. 1932 **Lux Kálmán**: *Visegrád vára,* MOB, Budapest, 1932.

LUX K. 1934 **Lux Kálmán:** *A budapesti belvárosi plébániatemplom,* Tanulmányok Budapest múltjából, II. Különlenyomat, Budapest Székesfőváros Kiadása, Budapest, 1934.

LUX K. 1936 **Lux Kálmán**: *Die königliche Burg Stephans des heiligen is Esztergom,* Der Burgwart, XXXVI., Marksburg, 1936., 29-35.o.

LUX K. 1938 **Lux Kálmán:** *Die Burg Visegrád (Blenden- oder Plintenburg)***,**

Marksburg, b. Braubach, Burgverlag, 1938.

LUX K. 1954 — **Lux Kálmán:** *Dercsényi Dezső, Visegrád Műemléki könyvének ismertetése*, In: Művészettörténeti Értesítő III., 1954, Akadémiai Kiadó, Budapest, 174-174.o.

MAROSI A. 1942 — **Marosi Arnold:** *Amiről a kövek beszélnek...,* In: Fehér Vár, A székesfehérvári Vörösmarty Társaság Évkönyve, Szerk.: Szarka Géza, Vörösmarty Társaság, Székesfehérvár, 1942., 27-32.o.

MUÑOZ 1935 — **Antonio Muñoz:** *La sistemazione del Mausoleo di Augusto,* In: Capitolium XI, 1935/5 sz., 251-255.o.

OLGYAY-OLGYAY 1942 — **Olgyay Aladár, Olgyay Viktor:** *Az olasz városrendezés tanulságai és az óbudai Via Antqua*, In: Olasz Szemle – Studi Italiani in Ungheria, 1942./1.sz., 105-116.o.

RUSKIN 1989 — **John Ruskin:** *The seven Lamps of Architecture*, Dover Publications, New York, 1989.

SCHULEK 1936 — **Schulek János**: *Visegrád problémái és feladatai*, Visegrádi Várbizottság, Budapest, 1936.

SCHULEK 1941/a — **Schulek János**: *A visegrádi Vízi bástya*, In: Magyar Építőművészet, 1941/9.sz., 294-295.o.

SCHULEK 1941/b — **Schulek János*:*** *Mátyás király visegrádi palotájának díszudvara,* In: Szépművészet, 1941/12.sz., 304-306.o.

SIKLÓSSY 1931 — **Siklóssy László**: *Hogyan épült Budapest? (1870-1930),* Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Budapest, 1931.

SINKA 1934 — **Sinka Ferenc Pál**: *Árpádkori királyi várpalota és kápolna Esztergomban,* In: Esztergom Évlapjai, 1934/1-2.sz., Esztergom-Vidéki Régészeti és Történelmi Társulat, Esztergom, 1934., 52-56.o.

SINKA 1936 — **Sinka István:** *Magyarország Árpád-kori fő- és székvárosa Esztergom*, In: Esztergom Évlapjai 1936/1-2.sz., Esztergom-Vidéki Régészeti és Történelmi Társulat, Esztergom, 1936., 1-48.o.

SOÓS 1926 — **Soós Elemér:** *Esztergom vára és ostromai*, In: Esztergom Évlapjai 1926/1-2.sz., Esztergom-Vidéki Régészeti és Történelmi Társulat, Esztergom, 1926., 17-25.o.

SOÓS 1934 — **Soós Elemér:** *Esztergom vára és ostromai*, In: Esztergom Évlapjai, 1934/1-2.sz., Esztergom-Vidéki Régészeti és Történelmi Társulat, Esztergom, 18-29.o.

TOUDOUZE 1904 **George Toudouze**: *L'impiété des restaurations'*, Le Musée, I., Párizs, 1904.

VÁRNAI 1972 **Várnai Dezső:** *Esztergomi vár, kéziratos beszámoló az 1934-38 közötti helyreállításról*, MÉM-MDK, Magyar Építészeti Múzeum, Várnai Dezső-hagyaték, ltsz. 363/5., 1972.

VÁRNAI 1974 **Várnai Dezső:** *Az esztergomi királyi palota építési szakaszai*, In: Magyar Műemlékvédelem VII., 1971-1972., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974., 75-102.o.

VERIDICUS 1943 **Veredicius:** *Magyar műemlékvédelem*, In: Magyar Szemle, 1946/1-6.sz., 23-28.o.

VIOLLET-LE-DUC 1866 **Eugène-Emmanuele Viollet-le-Duc:** *A restaurálás*., (Dictionnaire raisonnée de l'architecture francaise du XIe au XVIe siècle., Tome VIII., Paris, 1975., 14-34.o.), In: Magyar Műemlékvédelem IX., 1984., 377-389.o., Bőhm Endre fordítása.

Rövidítések

KMMSZ	Komárom Megyei Múzeumi Szervezet
KÖH	Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
MÉM-MDK	Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ
MKM	Visegrádi Mátyás Király Múzeum
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum
MOB	Műemlékek Országos Bizottsága
OMF	Országos Műemléki Felügyelőség
SZIM	Székesfehérvári Szent István Király Múzeum

Összefoglaló

A trianoni békeszerződést követően (1920), az ország középső területén maradt egykori középkori királyi központok helyettesíteni tudták azokat a „az elveszített műemlékeket”, amelyek a Magyarországtól elcsatolt részeken rekedtek. 1934-ben Gerevich Tibor, az olasz-magyar kulturális diplomácia kiemelkedő alakja lett kinevezve a Műemlékek Országos Bizottságának elnöki posztjára. Ez a szervezet Gerevich időszaka alatt három nagyon fontos munkát vezetett egyéb projektek között: a visegrádi királyi palota ásatását, a székesfehérvári koronázó bazilika romjainak konzerválását és romkertjének kiépítését, valamint az esztergomi királyi palota feltárását és bemutatását. Ebből kettő esetében sikerült az olaszországi helyreállítások korabeli modern elveit is adaptálni. E munkákig a helyreállítások és rekonstrukciók általában historizáló szellemben történtek hazánkban, a dolgozat pedig azt vizsgálja, hogy a szemléletbeli változás mennyire történt élesen vagy épp ellenkezőleg: a három projekt tervezési folyamatiban a historizáló és rekonstruáló szellem ugyanúgy megfigyelhető a modernebb szemlélettel megvalósuló gyakorlatokkal párhuzamosan.

A dolgozat e három jelentős királyi központ ásatása és felújítása alapján szeretne képet kapni egyfelől a kor szakmai nézeteiről, a műemlékvédelem és helyreállítás-építészettörténet 1930-as és 1940-es évek eleji mérföldkövéről, s arról, milyen elméleti és gyakorlati különbségekkel kezdtek közelíteni a romemlékekhez a 20. század első két évtizedéhez képest. A dolgozat azonban egy másik területet is górcső alá vesz. A Gerevich Tibor vezette műemléki éra híres volt arról, hogy diplomata lévén, az ő személye a műemlékvédelmet a kultúrpolitika fontos tényezőjévé is tette. Éppen ezért e három helyszín, három helyreállítási és ásatási munka szerepét ezen a téren is vizsgálom, kisebb mértékben pedig a műemlékekhez fűzött üzenetek külpolitikai szerepére is kitérek.

Ahhoz, hogy a műemlékvédelem elnyerje méltó helyét a közbeszédben, oktatása és kultúrpolitikára gyakorolt hatása fontos tényező. Ennek tanulmányozása egy olyan korszakban, amikor mindez igen magas szintet ért el – fontos a szakma jelenkori fejlődése szempontjából. A dolgozat ezen témák mellett emlékeztet arra, hogy napjainkhoz hasonlóan a historizáló módban történő rekonstrukció, avagy a neutrális, narratívan magyarázó beavatkozások közötti vita régen is tetten érhető volt, erre pedig születtek különböző válaszok az 1930-as és 1940-es években is. Mindezekből levonhatók tanulságok a jelen szakemberei számára. E vizsgált műemlékvédelmi korszakban, s szinte mindhárom munkánál vezető egyéniség volt Lux Kálmán építész, valamint fia és tanítványa Lux Géza és Várnai Dezső is, így a disszertáció az ő életművüknek is egy fontos fejezetet épít fel jövőbeli monográfiájuk számára.

Summary

After the Treaty of Trianon (1920) the long-destroyed medieval royal centres of Hungary could be used as sites to replace the "lost historic monuments" on the areas separated from Hungary. In 1934, the art historian Tibor Gerevich, a famed person in Italian-Hungarian cultural diplomacy became the Chairman of the National Committee of Historic Monuments. The Committee lead three iconic works among others during this era: the excavation of the medieval royal palace of Visegrád, the rehabilitation of the ruins of the medieval provostal church in Székesfehérvár, and the renovation of the medieval royal palace of Esztergom. The reconstructions of two of them could have been fulfilled, using the modernist style of the Italian restorations. Until these works, the reconstructions happened mainly with additions in historicistic styles. The study examines the transformation as a phenomenon which did not happen so sharply. During the planning processes, the attitude of historicistic way of seeing can be also observed in these modern architectural renovation practices.

Based on the excavations and restoration works of these three important royal centres, the paper aims to provide an overview on the milestones in the history of monument conservation between the 1930s and early 1940s. It also aims to survey the theoretical and practical changes of architectural interventions in ruins that were beginning to emerge in the first two decades of the 20th century. However, the dissertation also looks at an another area. This monument era led by Tibor Gerevich was famous for monument protection could be an important factor in cultural policy. The writing examines the role of the three sites in this point of veiw, but in a lesser extent their part in foreign policy also got analyzed in the pages.

To take the restorations' rightful place in the public discourse, their education and their impacts on cultural policy should be important factors. Studying this at a time when it has reached a very high level is very significant for the present processes. In addition to these issues, the paper will also argue the debate between the historicist reconstructions and the neutral extensions. This debate was evident in the past, when different responses were come into being during the 1930s and 1940s. The architect Kálmán Lux, his son Géza Lux and Dezső Várnai were leading figures in this period of monument conservations, so this dissertation will also provide an important chapter for their future monographs.

Nyilatkozat

Kijelentem, hogy jelen munkát önállóan készítettem, és semmilyen más segédeszközt nem használtam a feltüntetetteken kívül. Az értekezést saját szellemi termékemnek tekintem.

Budapest, 2024. 04. 21.

Pleskovics Viola Júlia

Képmelléklet

1.kép – Gerevich Tibor (1882-1954) a Római Magyar Akadémián, 1930-as évek eleje. Forrás: Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei, In: Gerevich-Kopteff Éva: GEREVICH TIBOR ÉS A CSALÁD, Forrás: Enigma 2018/95.sz., II. kötet, 57.o.

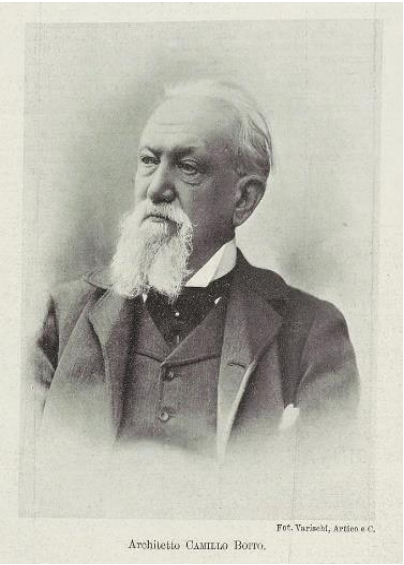

2.kép – Camillo Boito (1836-1914), Forrás: Wikimedia Commons, Varischi, Artico e C.

3. kép – Ettore Tito: Ritratto di Corrado Ricci, 1913., Forrás: Wikimedia Commons, Felhasználó és forrás: bbcc.ibc.reginone.emilia-romagna

4. kép – Lux Kálmán (1880-1961), Forrás – Bardoly István, Haris Andrea: A magyar műemlékvédelem korszakai, Tanulmányok, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996., 155.o., MNM, neg.sz.76.700

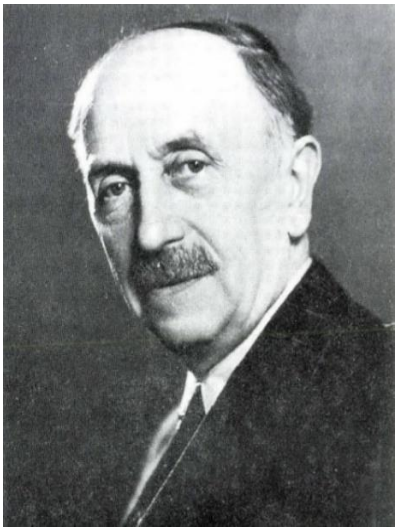

5.kép – Lux Géza (1910-1945) az álló sorban, bal szélen, Forrás: Budapest, 2010/4.sz., 33.o.

6.kép – Várnai Dezső (1910-1975), Forrás: www.icomos.hu

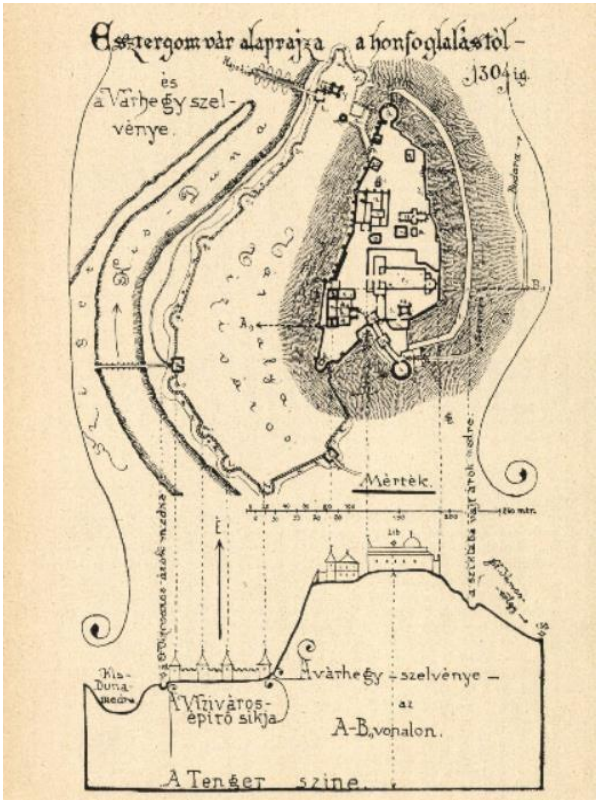

7.kép – Az esztergomi királyi palota kiterjedése Soós Elemér szerint, Forrás: Esztergom Évlapjai II., 1926., 21-22.o

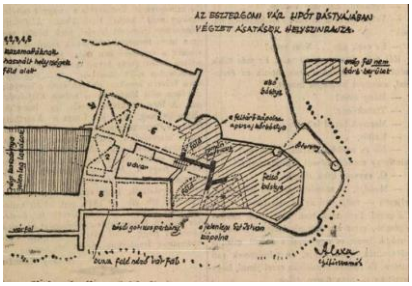

8.kép – Alexa Kálmán felmérési rajza a feltárásról, Forrás: Magyarság, 1934/212.sz., 5.o.

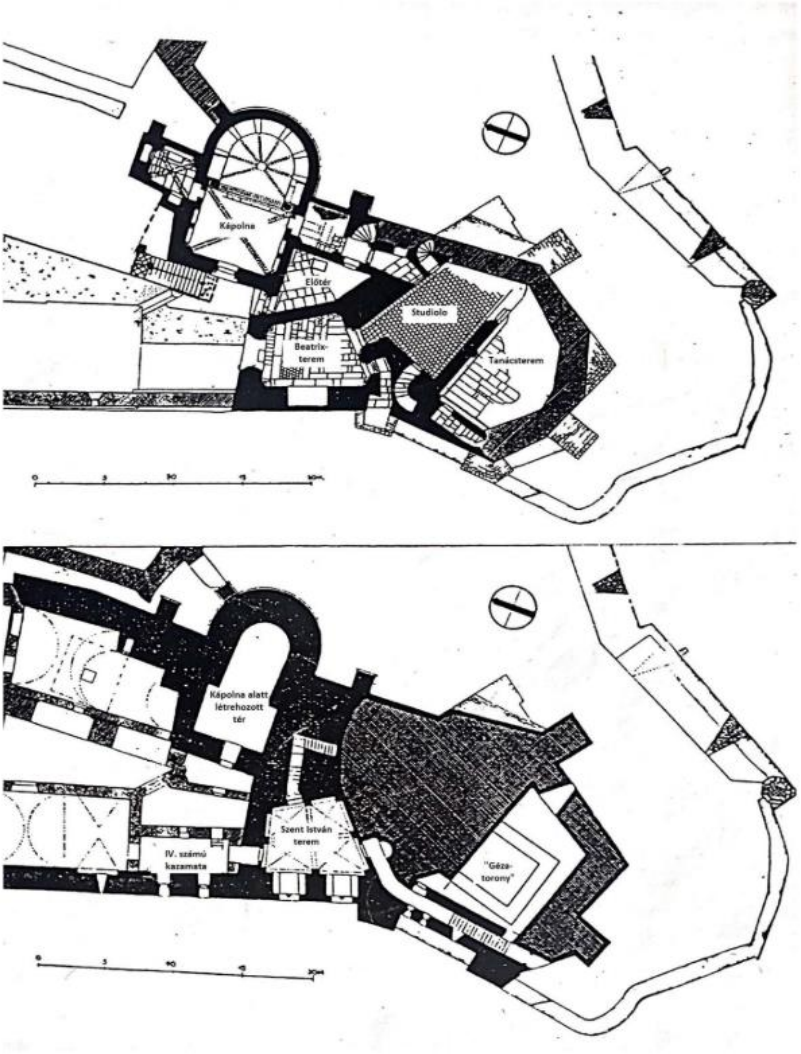

9.kép – A palota egyes tereinek sajátos megnevezése, Alap forrása – Dr. Lux Géza: Az esztergomi ásatások építészi feladatai, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1942, 10-11.o.

10.kép – Az ásatás területe, Forrás: Élet, 1935/27.sz., 557.o.

11.kép – Lux Géza rajza az esztergomi kápolna elméleti rekonstrukciójához, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03811

12.kép – A kápolna egyik fűrészíves átjárója a helyreállítás után, Forrás: Magyar Építőművészet, 1941/3.sz., 66.o.

13.kép – Az esztergomi kápolna boltmezőinek műemlékes téglával történő kiegészítése, Forrás – Gerő László: Építészeti műemlékek feltárása, helyreállítása és védelme, Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1959., 328.o.

14.kép – A boltmezők műemlékes téglaszövete, rajta a megtalált freskótöredékek némelyikével, Forrás – Gerő László: Építészeti műemlékek feltárása, helyreállítása és védelme, Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1959., 328.o.

15.kép – Az esztergomi palota felmérési rajza, Forrás: a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének Építészettörténeti rajztára, ltsz. 105805

16.kép – Az esztergomi kápolna melletti, északi bejárat, Forrás – Nagy Emese: Az esztergomi királyi palota., Az 1934-1969 között végzett régészeti kutatások eredményei., kézirat, Budapest, 1986., 11. tábla

17.kép – A Beatrix-terem északi homlokzata a tégla-szövettel, Forrás: saját fotó, 2016.

18.kép – A kápolna északi homlokzatára helyezett árkádív-sor, Forrás: saját fotó, 2022.

19.kép – A palota udvarának keleti homlokzatára helyezett árkádív-sor, Forrás: saját fotó, 2022.

20.kép – A esztergomi kápolna fellelt díszítő ívsorai, Forrás – Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei, MOB, Bp., 1938., 86.o.

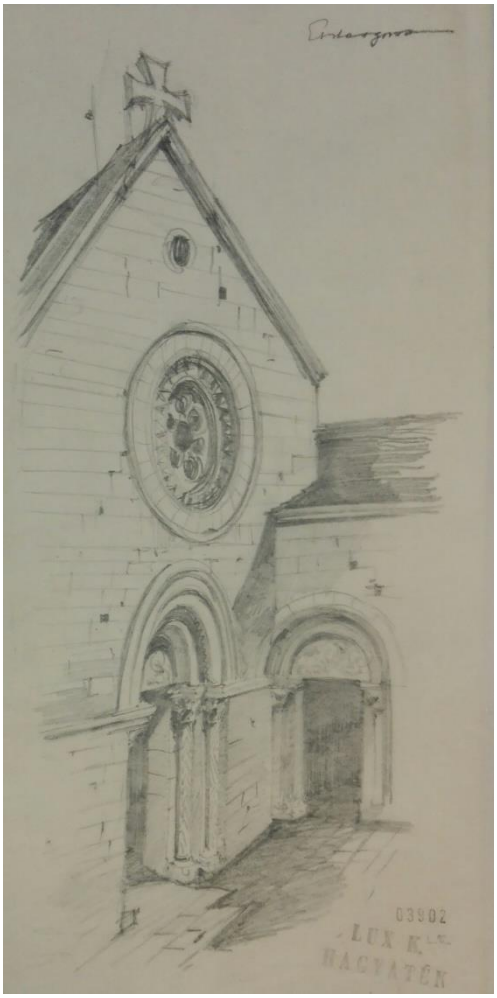

21.kép – Az esztergomi kápolna homlokzatának elméleti rajza, MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03902

22.kép – Az esztergomi kápolna homlokzatának elméleti rajza, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03813

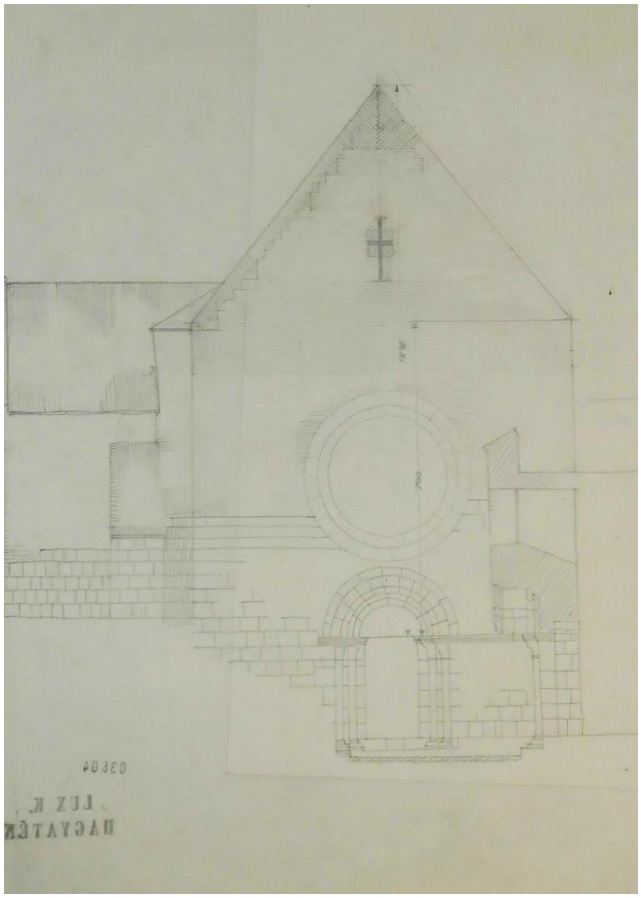

23.kép – Az esztergomi kápolna homlokzatának kiépítési terve, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03804

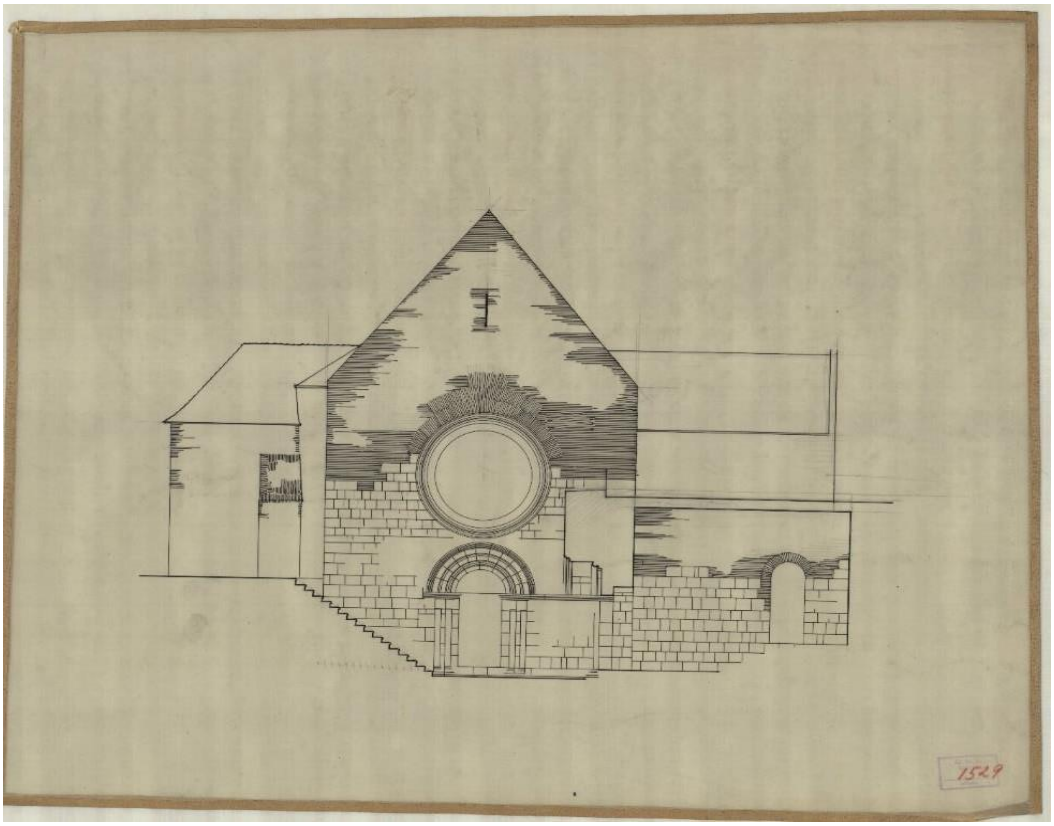

24.kép – Tervváltozat az esztergomi királyi kápolna helyreállítására és bővítésére, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R.1529

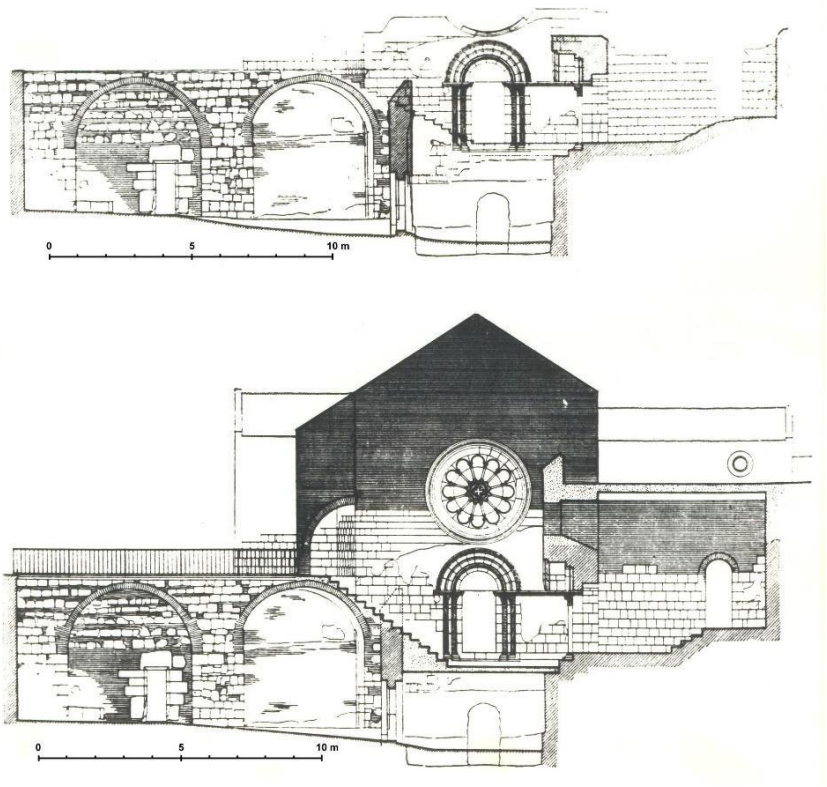

25.kép – A kápolna bővítésének végleges terve, Forrás – Nagy Emese: Az esztergomi királyi palota., Az 1934-1969 között végzett régészeti kutatások eredményei., kézirat, Budapest, 1986., 41.tábla

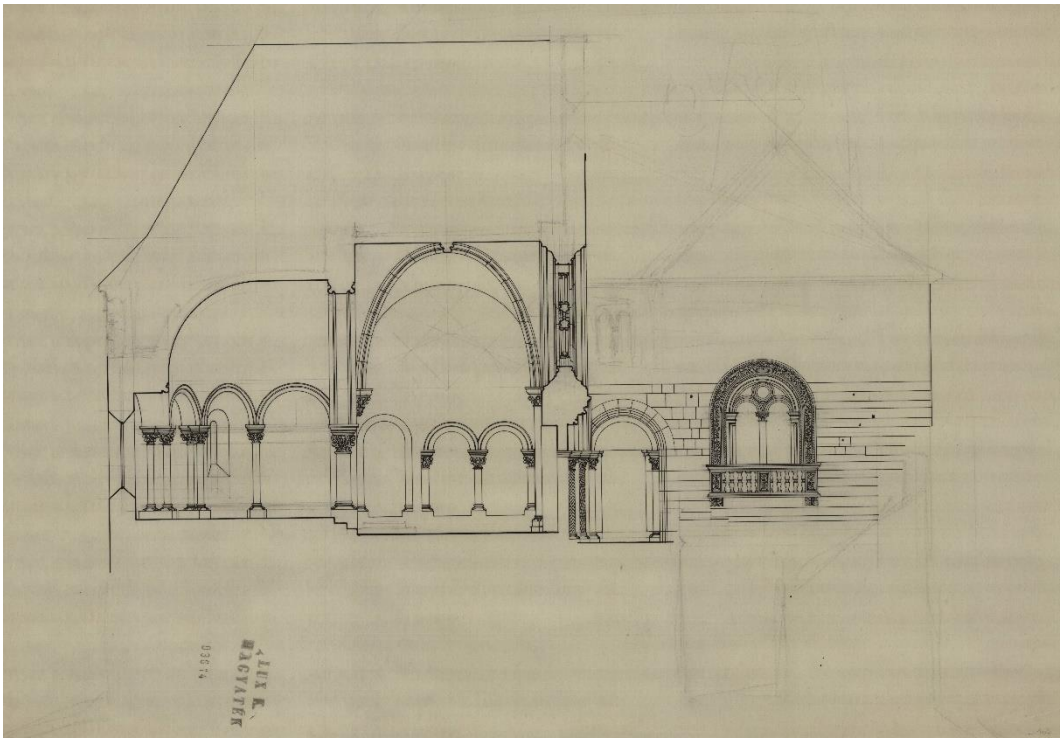

26.kép – A Fehér-torony északi homlokzatára tervezett vendramin ablak, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03814

27.kép – A Fehér-torony északi homlokzatára applikált reneszánsz ablakkeret, Forrás: MÉM-MDK, Fotótár, Várnai-hagyaték, Esztergom, ltsz. F 102

28.kép – A Fehér-torony északi homlokzatára tervezett modernebb nyílás és kiegészítés, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 15623

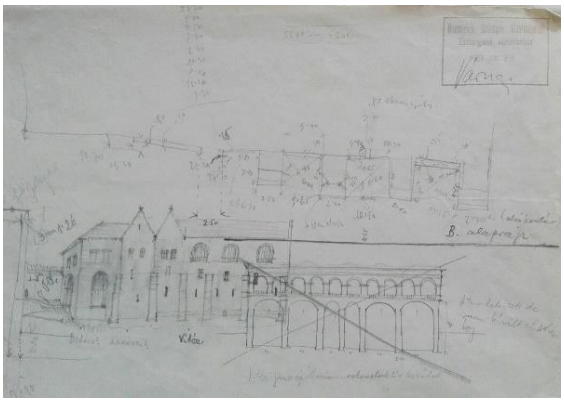

29.kép – Vázlat a palota lehetséges nyugati homlokzatáról, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03958

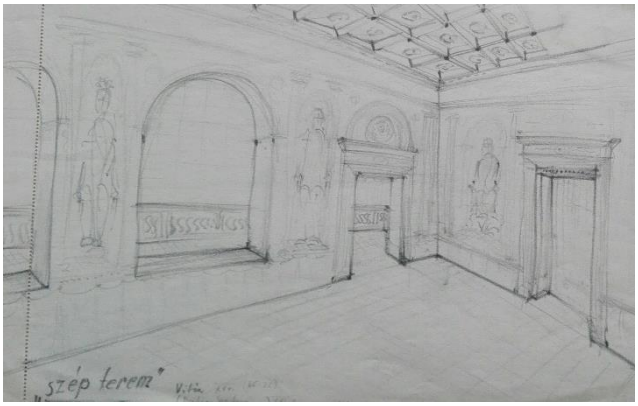

30.kép – A Szép terem belső terének rajza a nyugati palotaszárnyból, Forrás: MÉM-MDK, Lux-hagyaték, ltsz. R 03952

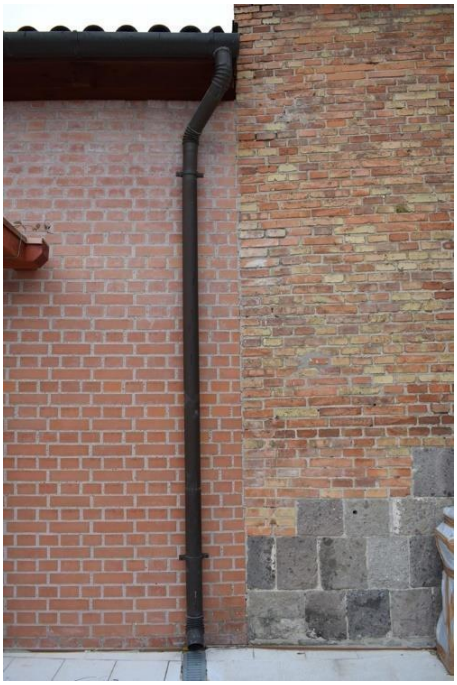

31.kép – Az 1930-as évekbeli téglaszövet összehasonlítása a millenniumi helyreállítás falszerkezetével, Forrás: saját fotó, 2016.

32.kép – A Várnai-féle előtető a faragványok számára, Forrás – Nagy Emese: Az esztergomi királyi palota., Az 1934-1969 között végzett régészeti kutatások eredményei., kézirat, Budapest, 1986., 129.tábla

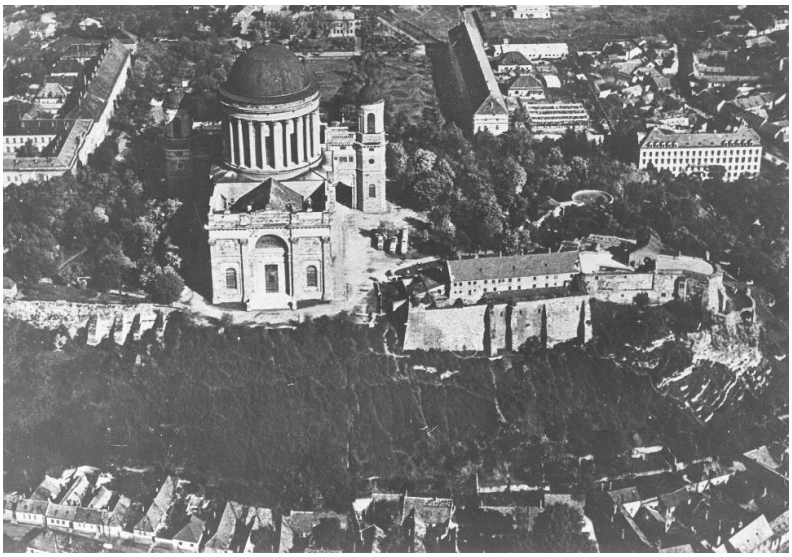

33.kép – A felújított vár látképe, Forrás – Nagy Emese: Az esztergomi királyi palota., Az 1934-1969 között végzett régészeti kutatások eredményei., kézirat, Budapest, 1986., 71.tábla

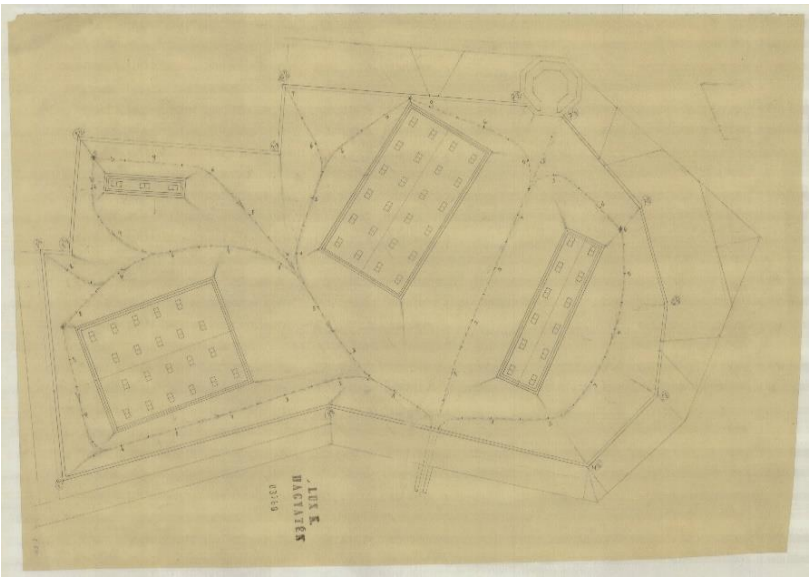

34.kép – Terv a Fehér-torony lefedésére, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03768

35.kép – A bordás vasbeton födém látványa, Forrás – Dercsényi Dezső, Zolnay László: Esztergom, Képzőművészeti Alap, Bp., 1956., 29. kép

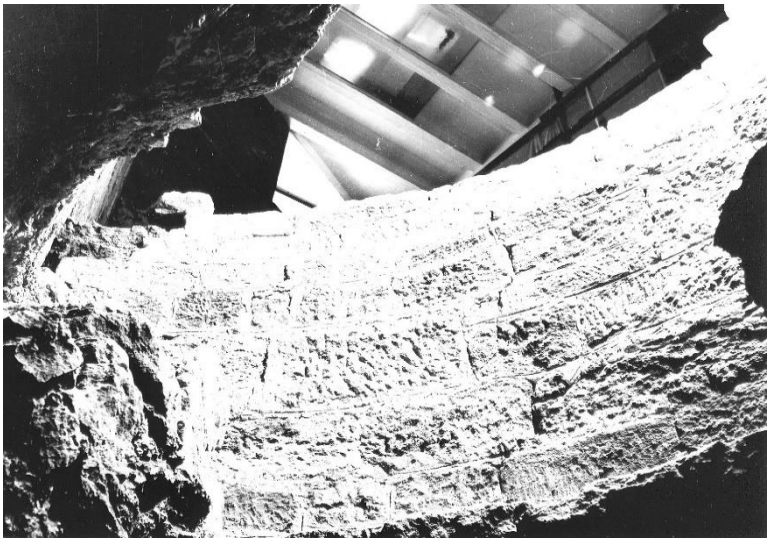

36.kép – A Géza-torony szintjén lévő ásatás Nagy Emese munkálatai alatt, az itteni födém elbontásával láthatóvá vált a felső szint bordás vasbeton mennyezete, Forrás – Nagy Emese: Az esztergomi királyi palota., Az 1934-1969 között végzett régészeti kutatások eredményei., kézirat, Budapest, 1986., 80. tábla

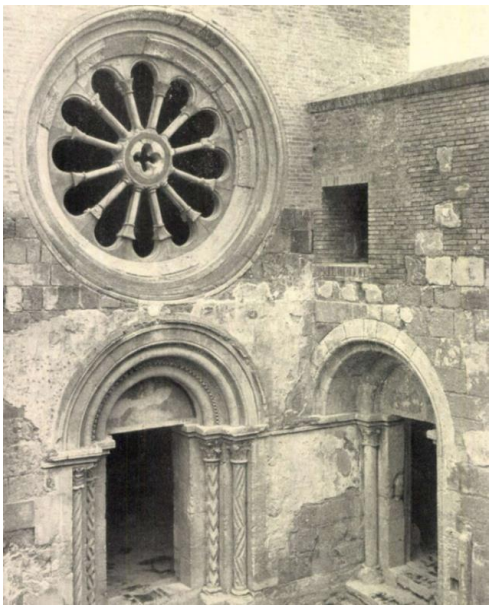

37.kép – A palota előterének és kápolnájának bővítése, Forrás – Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei, MOB, Bp.,1938., 84.o.

38.kép – A palota előterének bővítésén kialakított, később résablakká szűkített nyílás, Forrás: saját fotó, 2022.

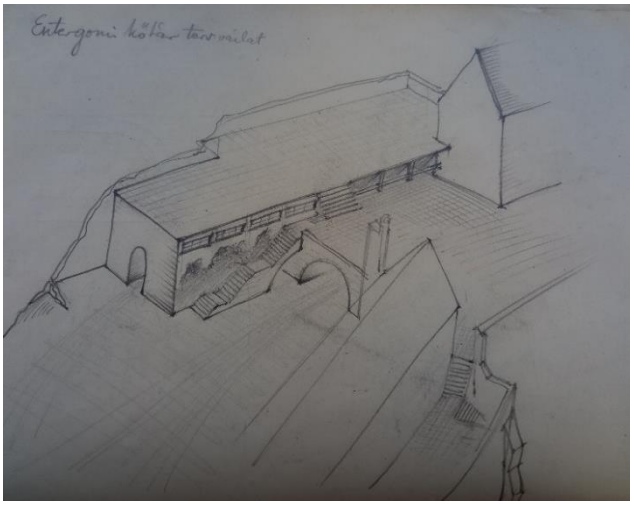

39.kép – Vázlat a keleti palotarész romjainak kiépítésére, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03893

40.kép – Terv a keleti palotarész romjainak kiépítésére, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. K 324

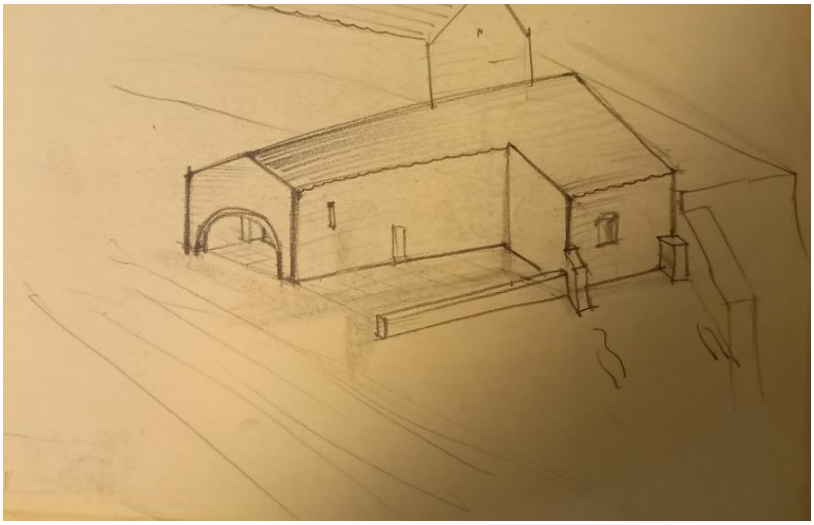

41.kép – Várnai Dezső vázlata a kis román palota kiépítéséhez, Forrás: MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5, Rekonstruktív helyreállítási tervek elnevezésű mappa

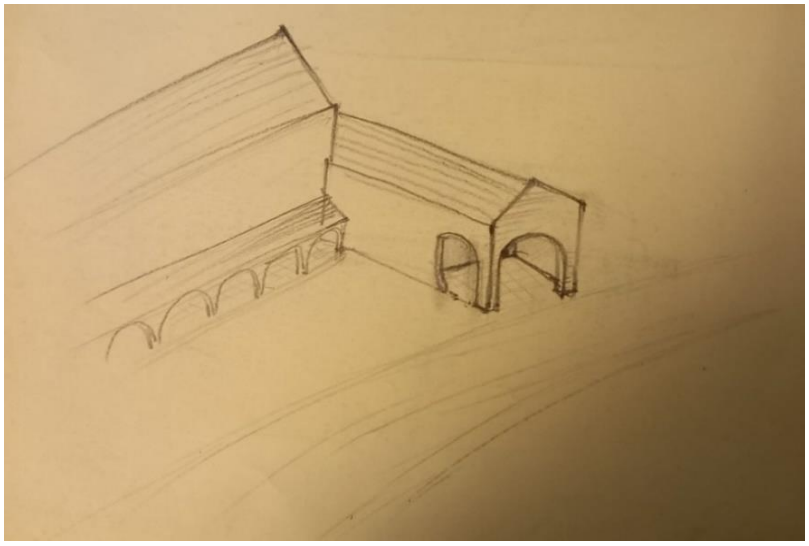

42.kép – Várnai Dezső vázlata a kis román palota kiépítéséhez, Forrás: MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5, Rekonstruktív helyreállítási tervek elnevezésű mappa

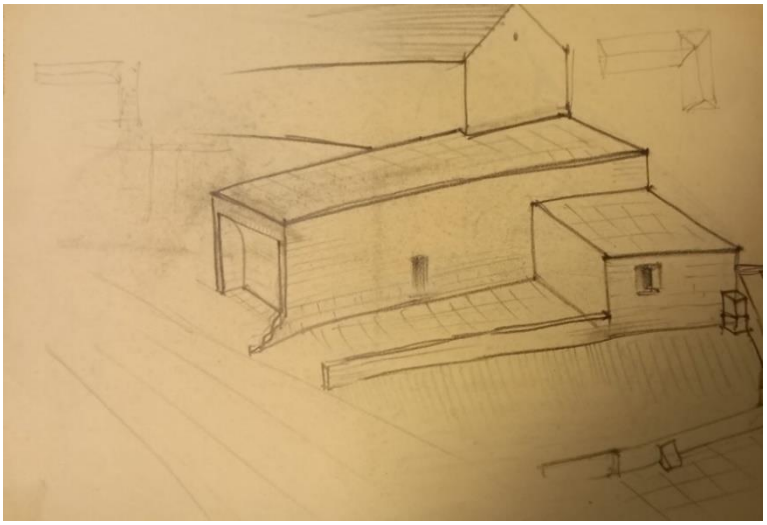

43.kép – Várnai Dezső vázlata a kis román palota kiépítéséhez, Forrás: MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5, Rekonstruktív helyreállítási tervek elnevezésű mappa

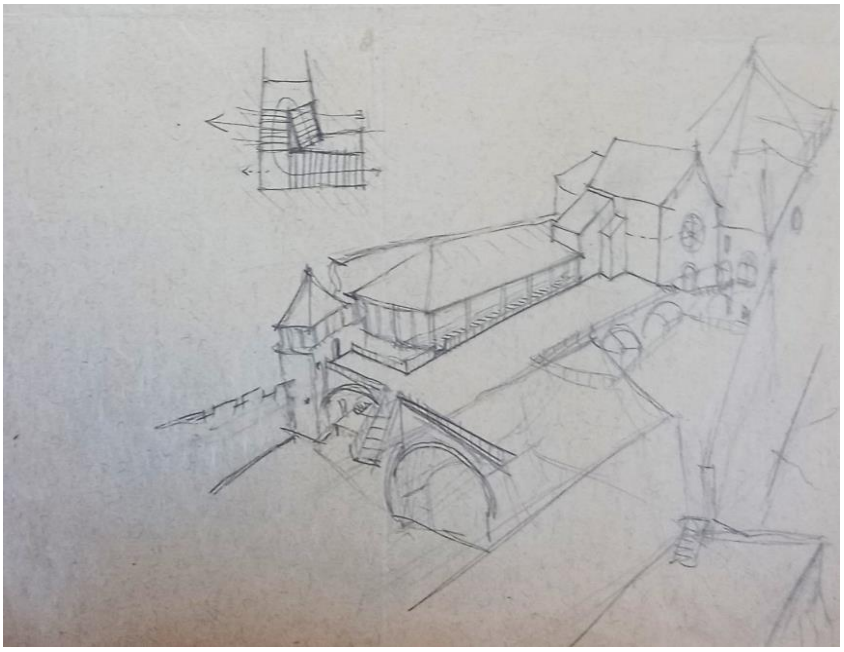

44.kép – Skicc a palotáról, rajta a keleti szárny kiépítése és rajta látszik a torony továbbítésének víziója is, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 04949

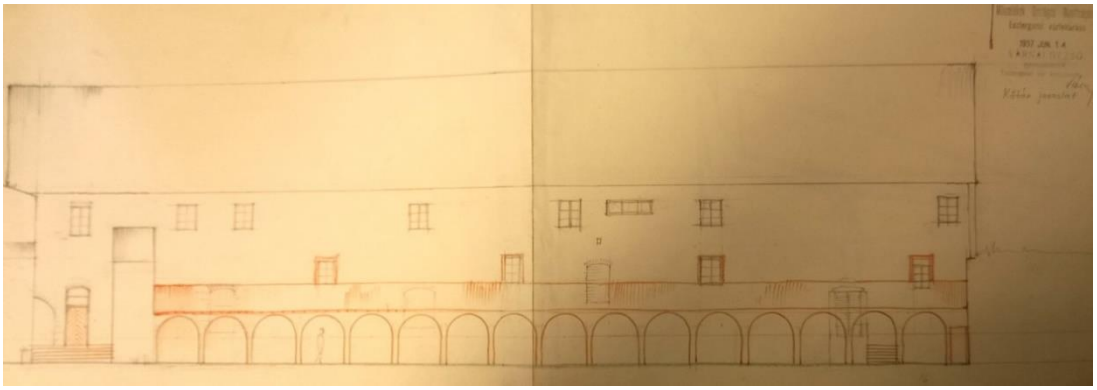

45.kép – Kőtár terve Esztergomban, Forrás: MÉM-MDK, MÉM, Várnai-hagyaték, Gy.sz. 363/5, *Kaszárnya elé tervezett kőtár, 1937* elnevezésű mappa

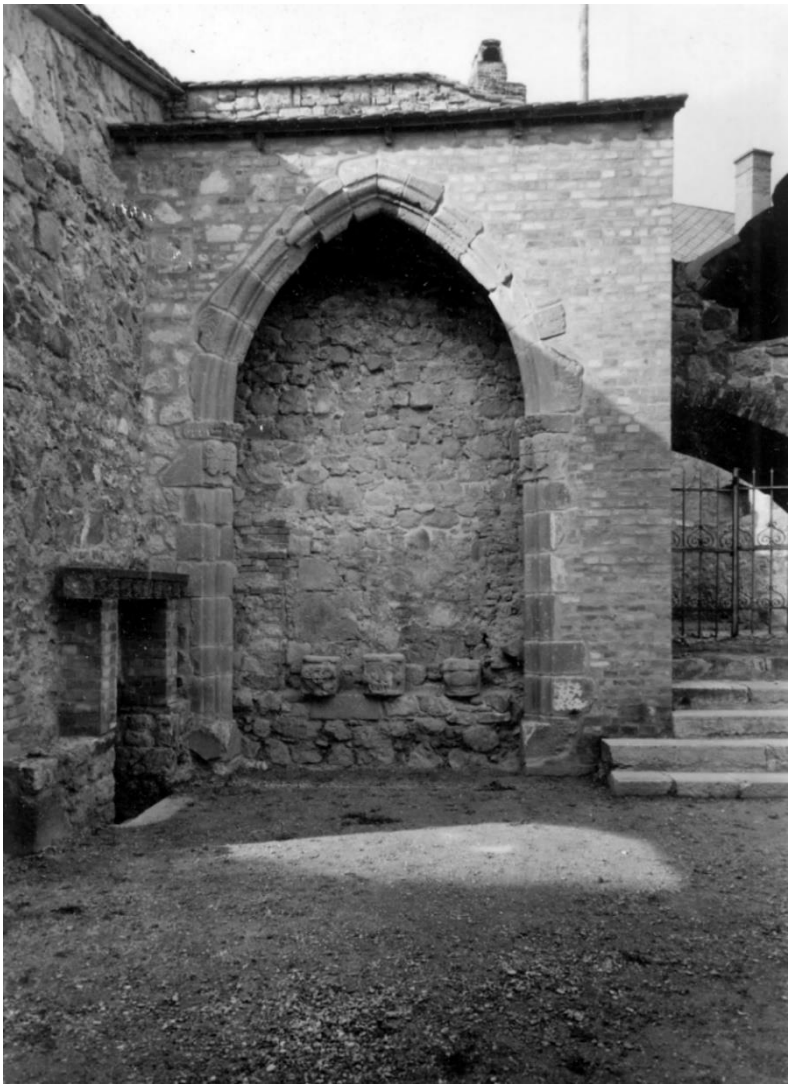

46.kép – A Szentei-ív befordított változata nyugat felé, Forrás: MÉM-MDK, Fotótár, Várnai-hagyaték, ltsz. 20710

47.kép – A keleti palotaszárnynál kialakított román kőtár az átrendezés előtt, Forrás: MÉM-MDK, Fotótár, Várnai-hagyaték, ltsz. 106577

48.kép – A keleti palotaszárnynál kialakított román kőtár az átrendezés után, Forrás: MÉM-MDK, Fotótár, Várnai-hagyaték, ltsz. 20712

49.kép – A Szent Adalbert székesegyház rajza, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03700

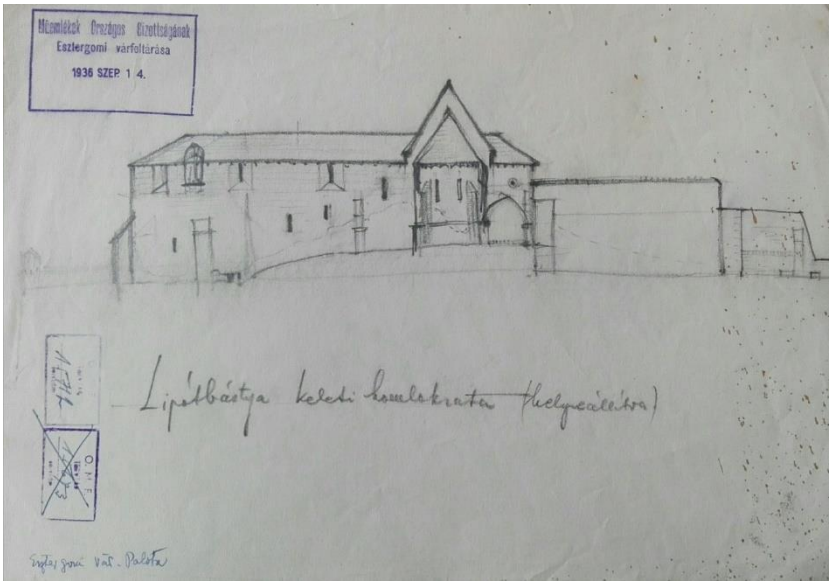

50.kép – Skicc az esztergomi kápolna szentélynézetéről, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 15712

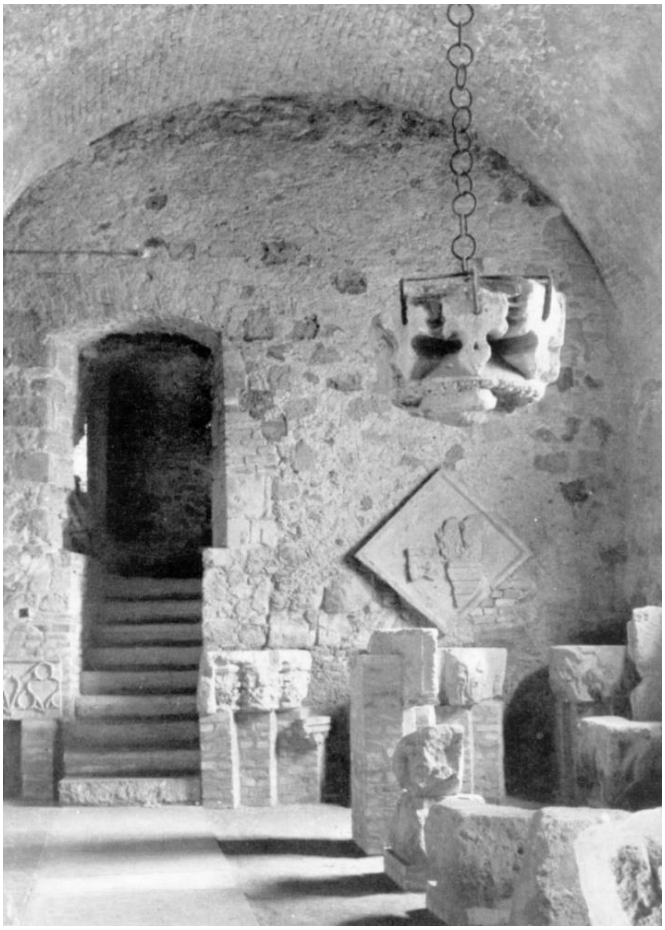

51.kép – A Gótikus terem kiállítása, Forrás – Dercsényi Dezső, Zolnay László: Esztergom, Képzőművészeti Alap, Bp., 1956., 8a tábla, 21. kép

52.kép – A Curia Iulia épülete Rómában, Forrás: Wikimedia Commons, Felhasználó: Jensens

53.kép – Aquileia, A Forum Romanum egyik oszlopának téglával kiegészített rekonstrukciója, Forrás: Wikimedia Commons, Felhasználó: Rino Porrovecchio

54.kép – Az athéni propülaia Balanos-féle helyreállítása, Forrás: Gustavo Giovannoni – La Conferenza internazionale di Atene pel restauro dei monumenti, In: Bollettino d'Arte, 1932/9.sz., 409.o.

55.kép – Viterbo, a pápai palota loggia rekonstruált állapota anastylosis eljárással, Forrás: Wikimedia Commons, Felhasználó: Sailko

56.kép – Az Ara Pacis Augustae összeállítása és a köré épített védőépület 1938-ban, Forrás: https://arapacis.it/

57.kép – Az Ara Pacis Augustae összeállítása köré épített védőépület 1938-ban, Forrás: https://www.reed.edu/, Eredeti fotó: American Academy in Rome, FU 22926

58.kép – A székesfehérvári bazilika ásatása 1862-ben, Forrás – Dercsényi Dezső: A székesfehérvári királyi bazilika, MOB, Bp., 1943., 3.o.

59.kép – Hóman Bálint a jelképes, miniszteri kapavágáson 1936. április 16-án, Forrás: Képes Pesti Hírlap, 1936/99.sz., 1.o.

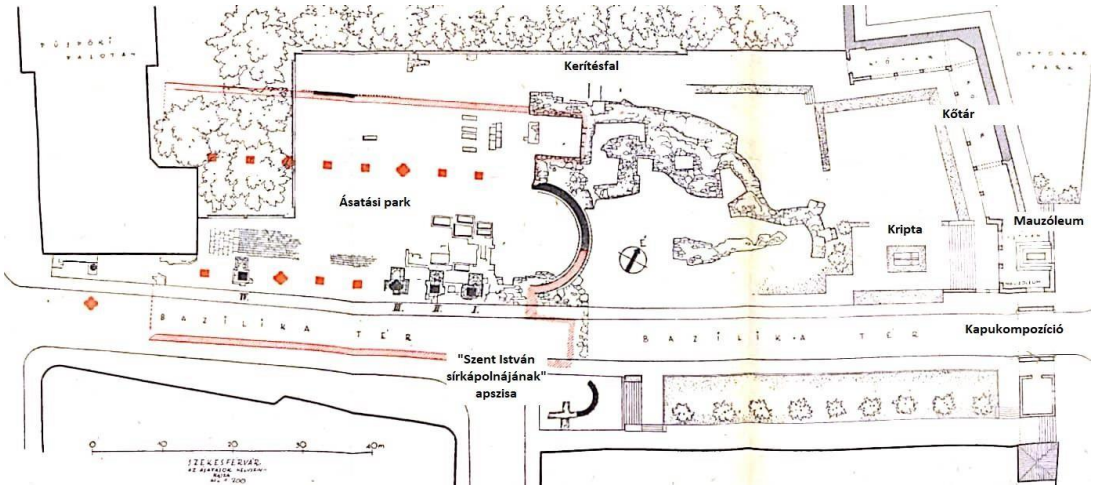

60.kép – A Romkert disszertációban taglalt részei., Forrás: Magyar Építőművészet, 1941/7.sz., 196.o.

61.kép – Légifelvétel az ásatási területről 1936-ban, Forrás: Magyar Építőművészet, 1941/7.sz., 197.o.

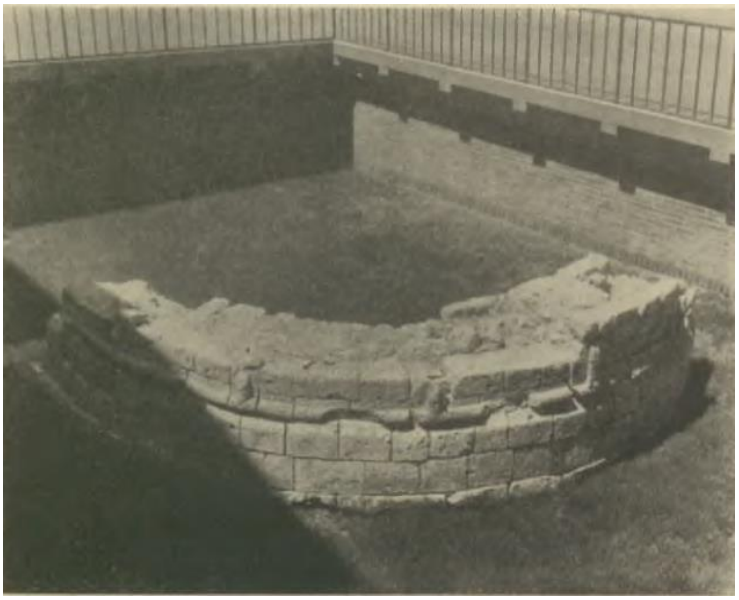

62.kép – A székesfehérvári ásatás során felfedezett apszis, Forrás – Dercsényi Dezső: A székesfehérvári királyi bazilika, MOB, Bp., 1943., 35.o.

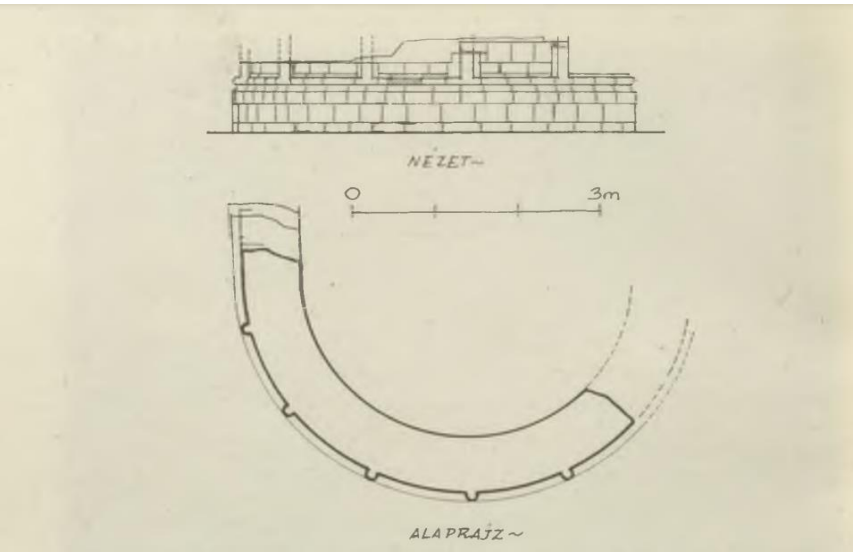

63.kép – A székesfehérvári ásatás során felfedezett apszis, Forrás – Dercsényi Dezső: A székesfehérvári királyi bazilika, MOB, Bp., 1943., 36.o.

64.kép – A székesfehérvári romok köré tervezett kőtár és kegyhely korai tervváltozata, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03472

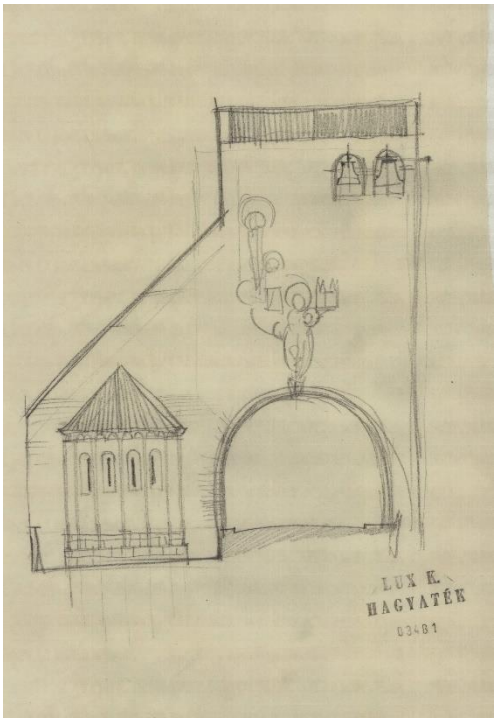

65.kép – Terv a székesfehérvári déli kápolna apszis kiegészítésére és bővítésére, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03481

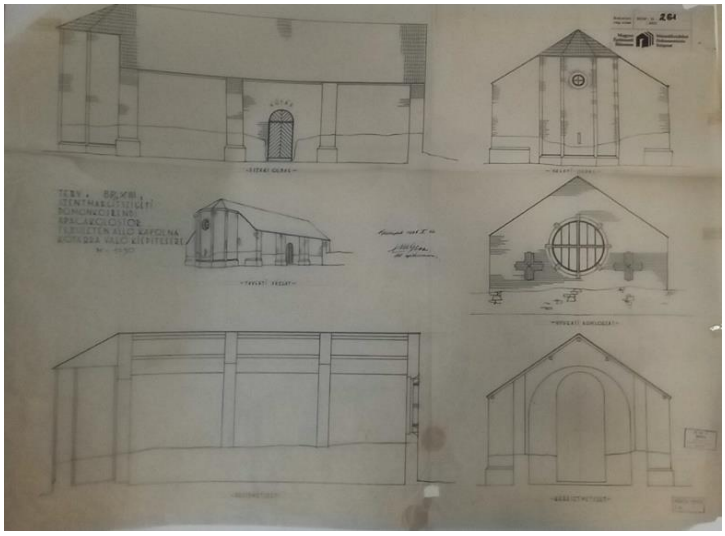

66.kép – A margitszigeti domonkos kolostor kápolnájának kőtárrá alakítási terve, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 11357

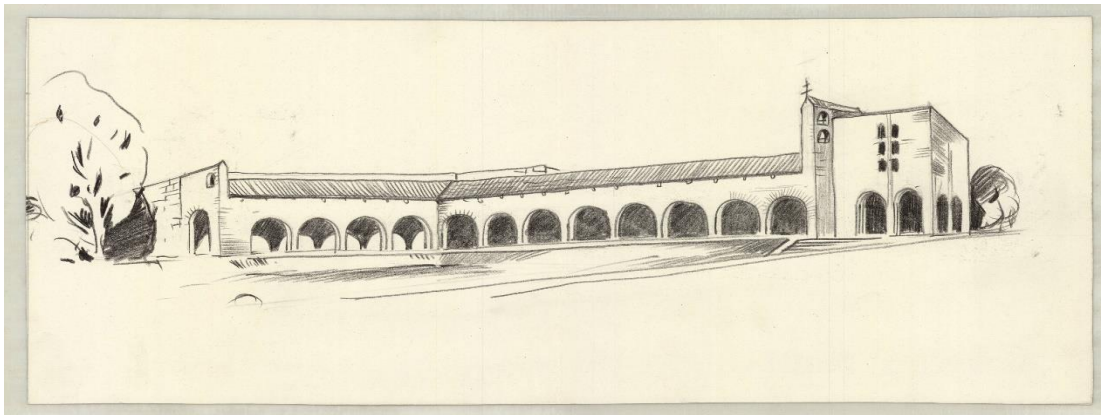

67.kép – Egy tervvázlat a Székesfehérvári Romkert épületére, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, R 84559

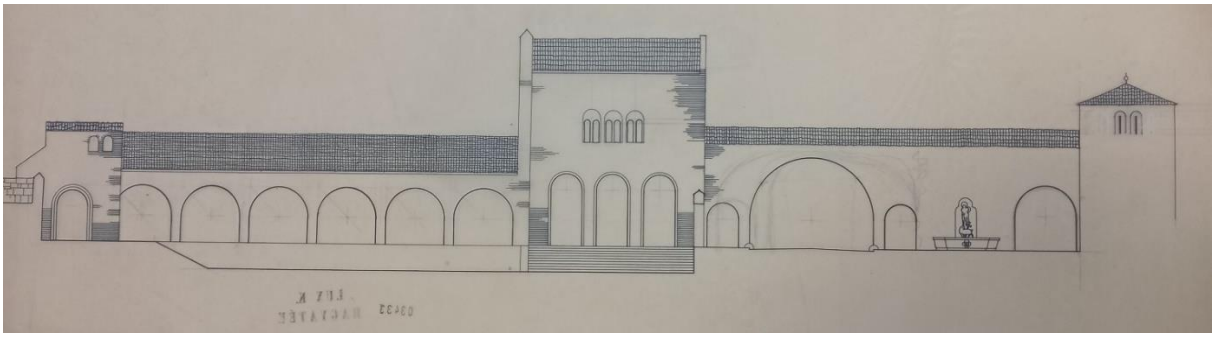

68.kép – A Székesfehérvári Romkert tervváltozata, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03433

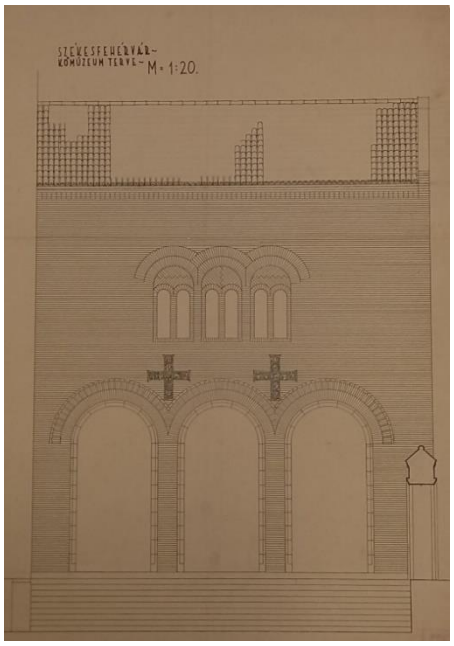

69.kép – A székesfehérvári mauzóleum nyugati homlokzatának tervváltozata, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7316

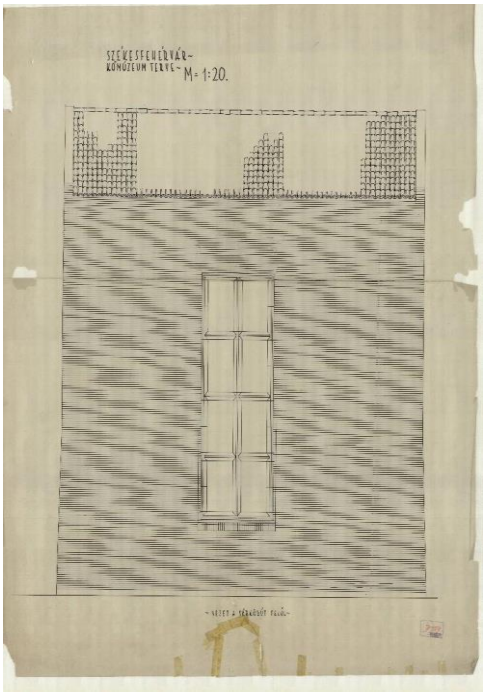

70.kép – A székesfehérvári mauzóleum keleti homlokzata, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux- hagyaték, ltsz. R 7319

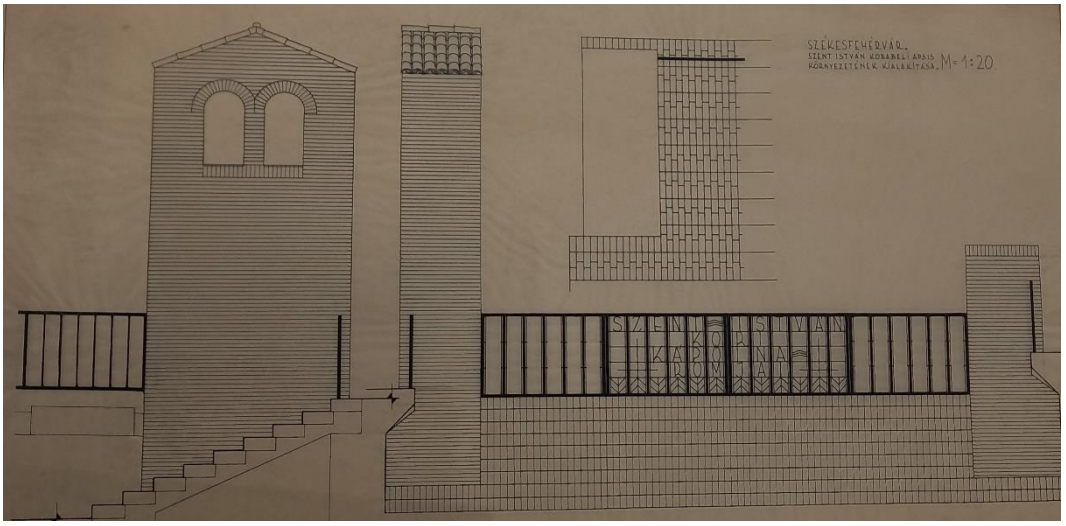

71.kép – A székesfehérvári déli apszis-maradvány köré tervezett rendezési terv részlete, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 7411

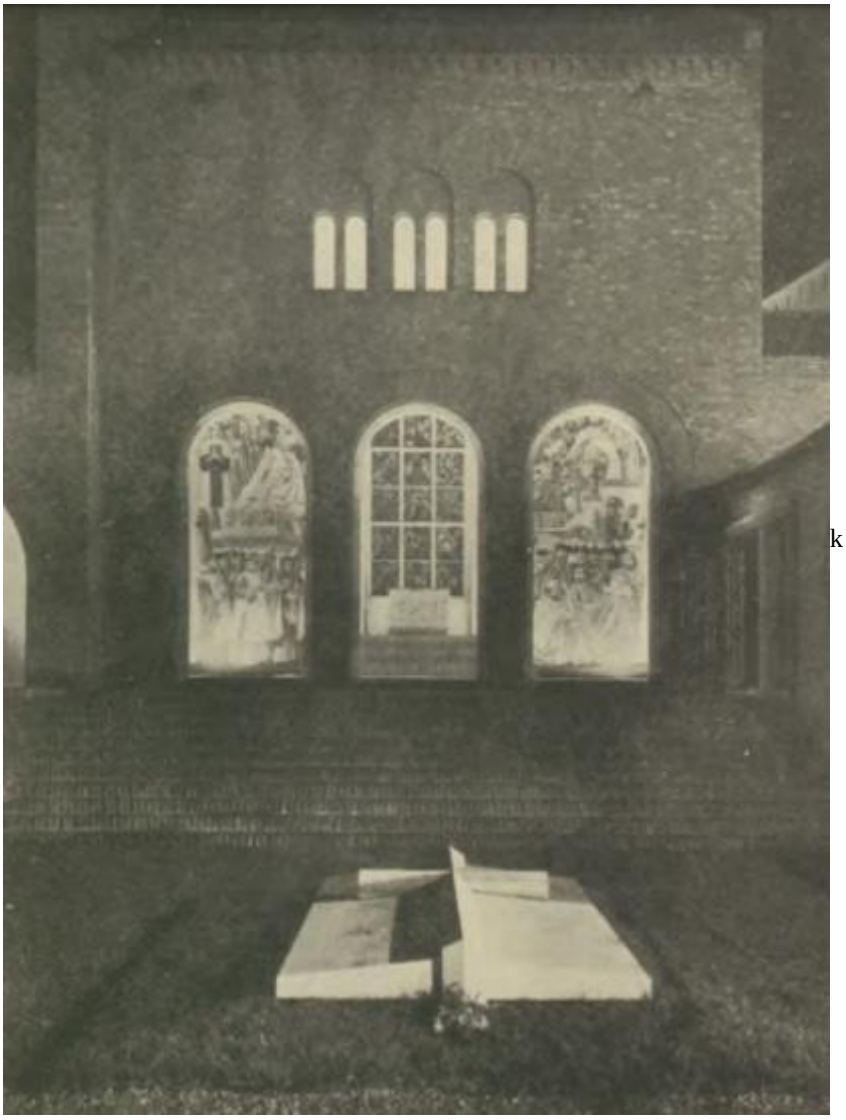

k

72.kép – A bazilika esti kivilágításban, Forrás – Dercsényi Dezső: A székesfehérvári királyi bazilika, MOB, Bp., 1943., 67.o.

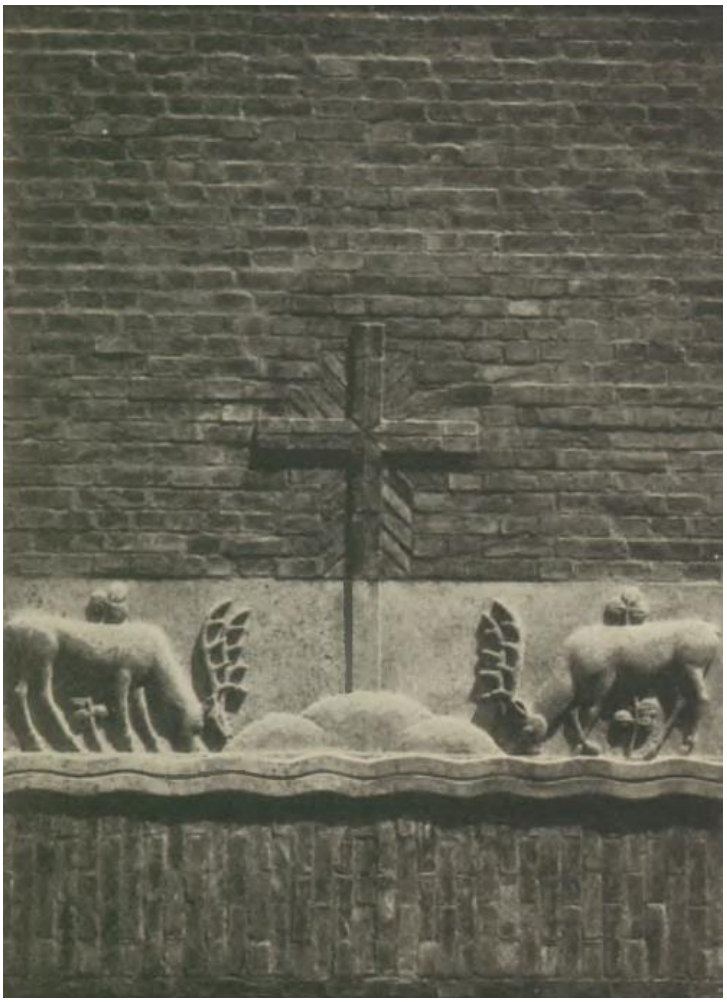

73.kép – A raktár nyugati homlokzatát díszítő relief, Madarassy Walter szobrász munkája Lux Géza terve nyomán, Forrás – Dercsényi Dezső: A székesfehérvári királyi bazilika, MOB, Bp., 1943., 73.o.

74.kép – A mauzóleum belső kialakítása, 1942., Forrás: Fortepan, Adományozó: Klenner Aladár

75.kép – A romkert látványa, jobbra a Szent István sírkápolnájához kötött apszis, Forrás: Fortepan, Adományozó: Klenner Aladár

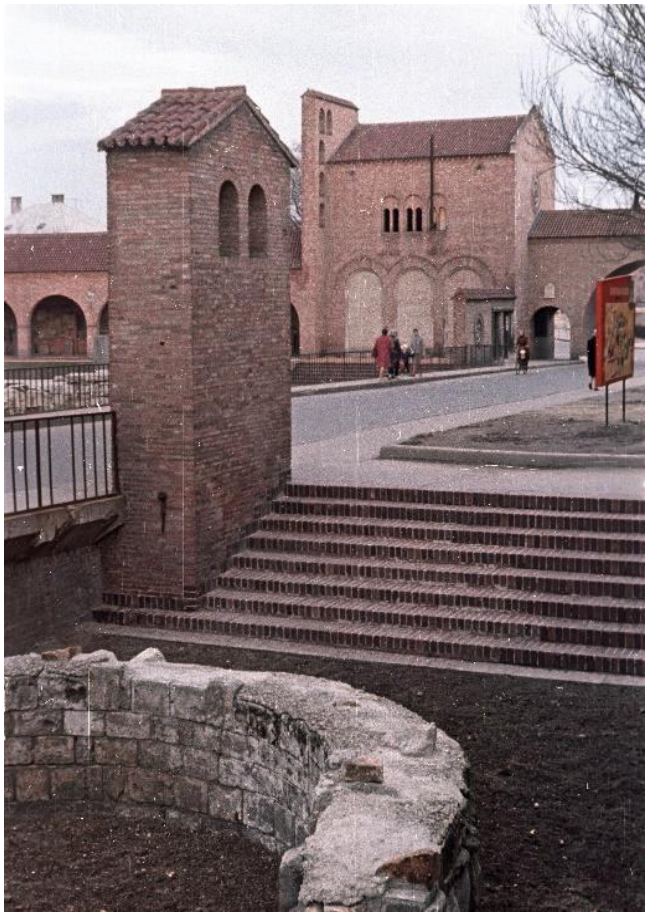

76.kép – A mauzóleum, előtérben az apszis területrendezése és a kis campanile, 1963., Forrás: Fortepan, Adományozó: Nagy Gyula

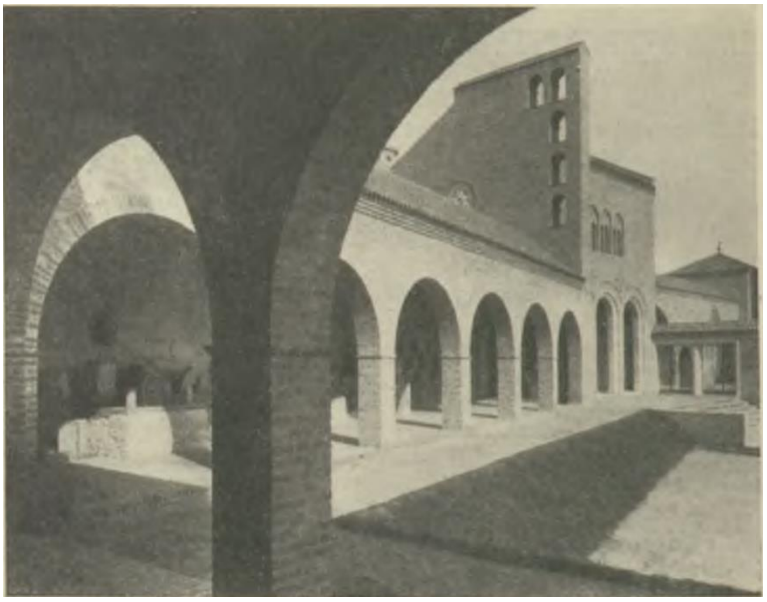

77.kép – A kőtár látványa a mauzóleum irányába, Forrás – Dercsényi Dezső: A székesfehérvári királyi bazilika, MOB, Bp., 1943., 66.o.

78.kép – A kőtár belülről, Forrás – Dercsényi Dezső: A székesfehérvári királyi bazilika, MOB, Bp., 1943., 75.o.

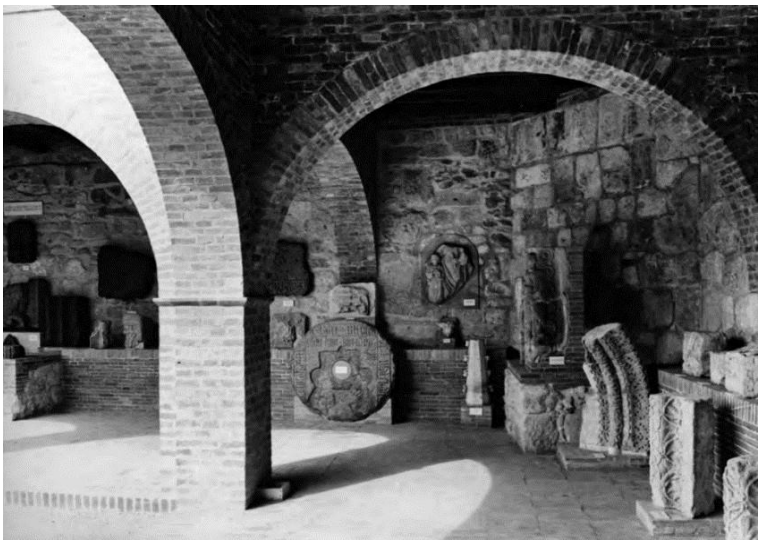

79.kép – A látványkőtár kialakítása, Forrás – Mentényi Klára: Pauer János és Henszlmann Imre., “Kőgyűjtés” Székesfehérváron a 19. században., In: Ars Hungarica, 2017/1.sz., 46.o., Eredeti kép: Petrás István, 1941.

80.kép – A mauzóleum nyugati homlokzata, Forrás: saját fotó, 2017.

81.kép – Az öt haranghely a kőtár rész és a mauzóleum tömege között, Forrás: saját fotó, 2017.

82.kép – A kapu a Rákóczi utca felől, Forrás: saját fotó, 2017.

83.kép – Az arezzo-i Santa Maria della Pieve harangtornya, Forrás: Wikimedia Commons, Felhasználó: Sailko

84.kép – Terv a türjei templom előcsarnokára, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 01645

85.kép – A Chiesa di Santa Maria és harangfala, Assergi, Forrás: asassergiracconta.altervista.org

86.kép – A székesfehérvári kerítésfal, amelyen szintén látványkőtárat alakítottak ki, 1965., Forrás: Fortepan, Felhasználó: Vozárik Edit

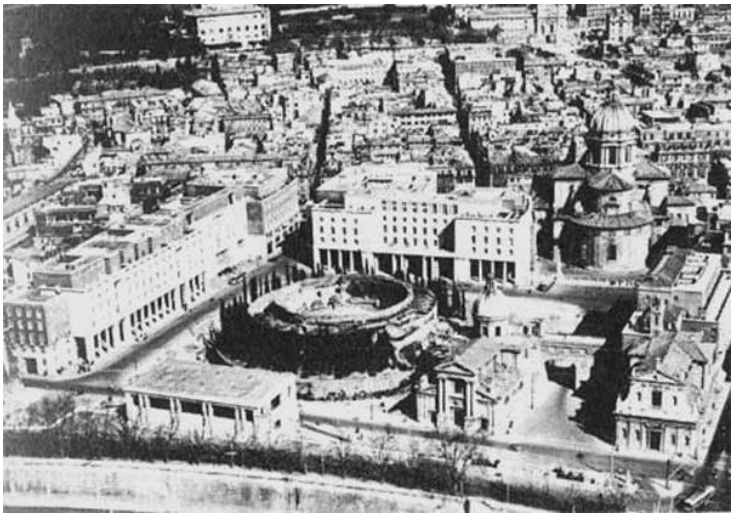

87.kép – A római Piazza Augusto Imperatore 1937-ben, Forrás: Wikimedia Commons, Felhasználó: Jipre

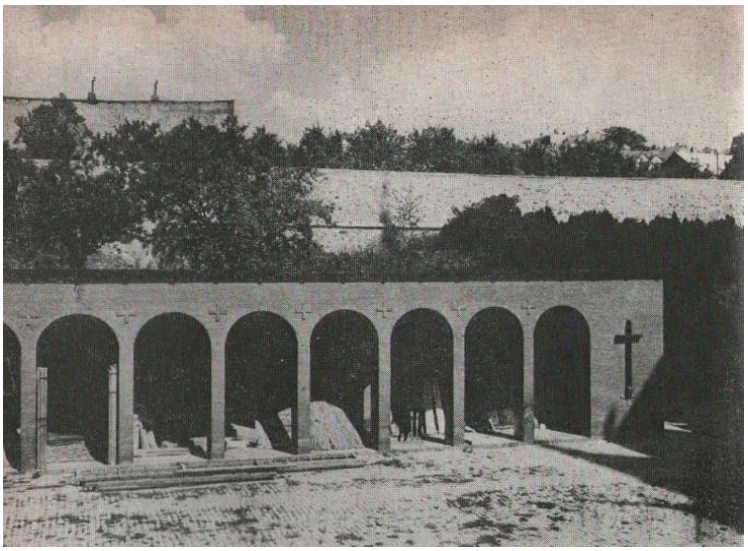

88.kép – A pécsi kőtár, Tervező: Lux Kálmán, Forrás – 120 éve alapították a Dóm Kőtárat, Szerk.: Dr. Schmelczer-Pohánka Éva, https://pecsiegyhazmegye.hu

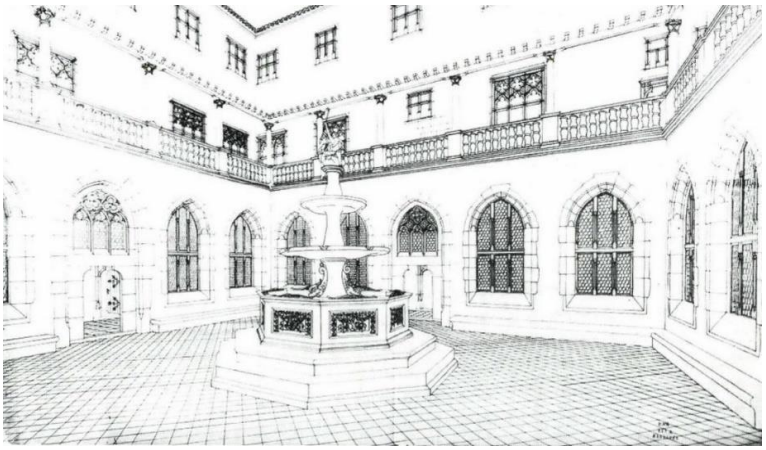

89.kép – A díszudvar elméleti rekonstrukciója Lux Kálmán szerint, Forrás – Bozóki Lajos: Politika és tudomány., A Műemlékek Országos Bizottságának megújulása Gerevich Tibor irányítása alatt (1934-1945)., In: A Magyar Műemlékvédelem korszakai., Tanulmányok, Szerk.: Bardoly István, Haris Andrea, Országos Műemlékvédelmi Hivatal., Bp., 1996., 179.o.

90.kép – Schulek János egy róla készült riport illusztrációjaként, Forrás: Buvár, 1941/12.sz., 523.o.

91.kép – Lux Kálmán a visegrádi ásatás helyszínén, Forrás: Dunakanyar, 1980/4.sz., 54.o.

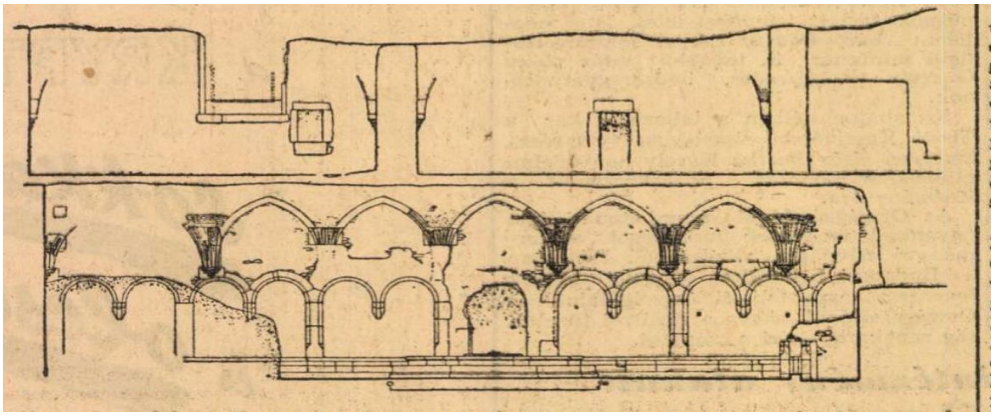

92.kép – A díszudvar keleti falának felmérési rajza, Forrás – Dr. Ujlaki Andor: Mátyás király palotájának újabb maradványai kerültek elő Visegrádon., Zsitvay Tibor nyilatkozata az ásatások folytatásának fontosságáról., In: Nemzeti Ujság, 1941/280.sz., 4.o.

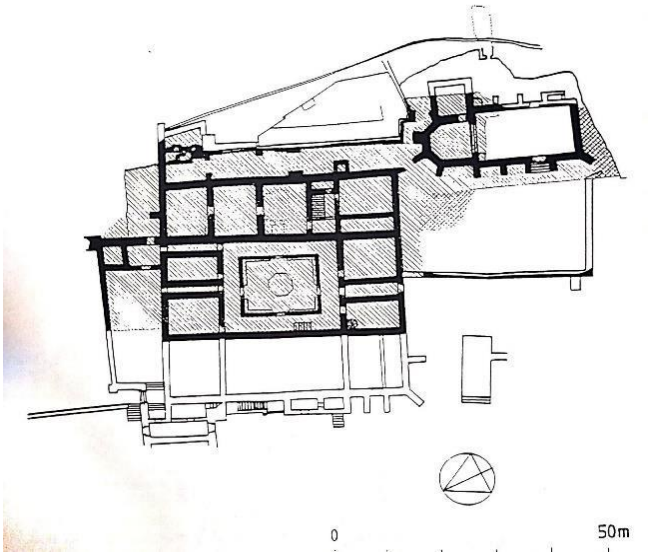

93.kép – A palota kiterjedése az 1944-es ásatási állapotoknál, rajta az északkeleti palotarész a díszudvarral, valamint a kápolna, Forrás – Ifj. Balla Árpád: Palota a föld alatt: a visegrádi királyi palota ásatása, 1934-1944., Mátyás Király Múzeum, Visegrád, 1993., 9. ábra

94.kép – Balra Zsitvay Tibor és Lux Kálmán a megtalált vörösmárványlapok bemutatásánál, 1941. október 2-án., Forrás – Gróf Péter: Zsitvay Tibor, Visegrád mecénása, In: Archaeologia - Altum Castrum Online, 2020.; MÉM-MDK, Tudományos Irattár, ltsz. 1660/25

95.kép – Balra Zsitvay Tibor, jobbra Schulek János 1941-ben, Forrás – Gróf Péter: Zsitvay Tibor, Visegrád mecénása, In: Archaeologia - Altum Castrum Online, 2020.

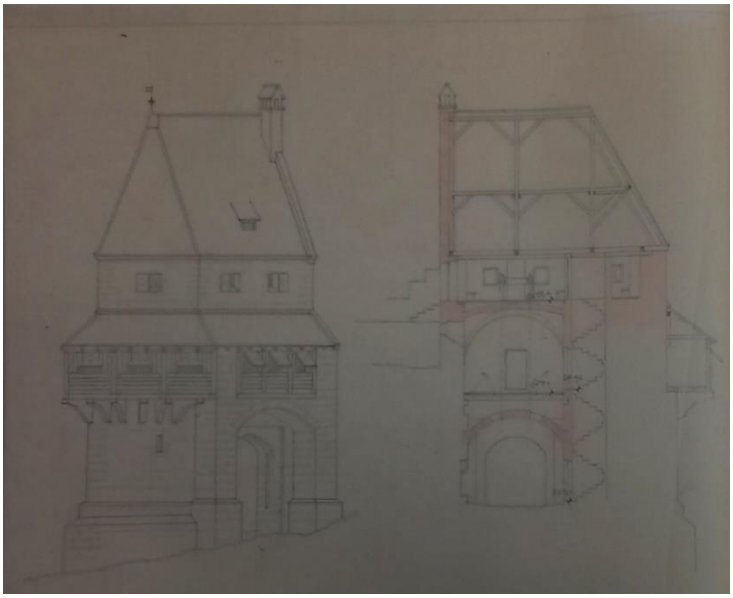

96.kép – Schulek János terve a visegrádi fellegvár helyreállításához, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03654

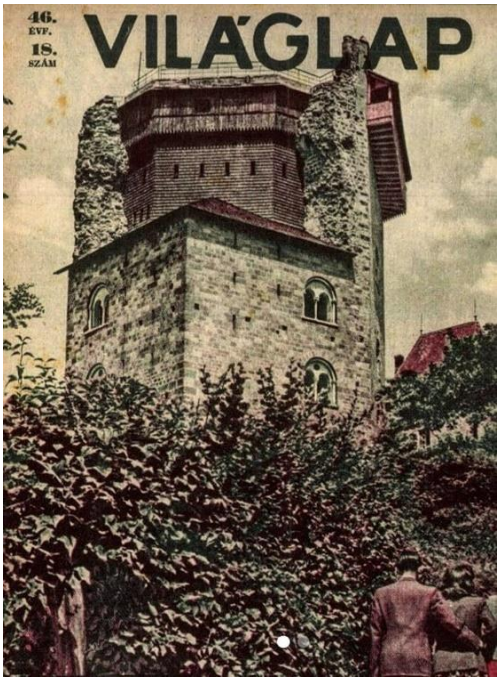

97.kép – Az 1932-re a gyilokjárókkal együtt is elkészült, faszerkezetes bővítés a Salamon-tornyon, Forrás: Világlap, 1932/18.sz.

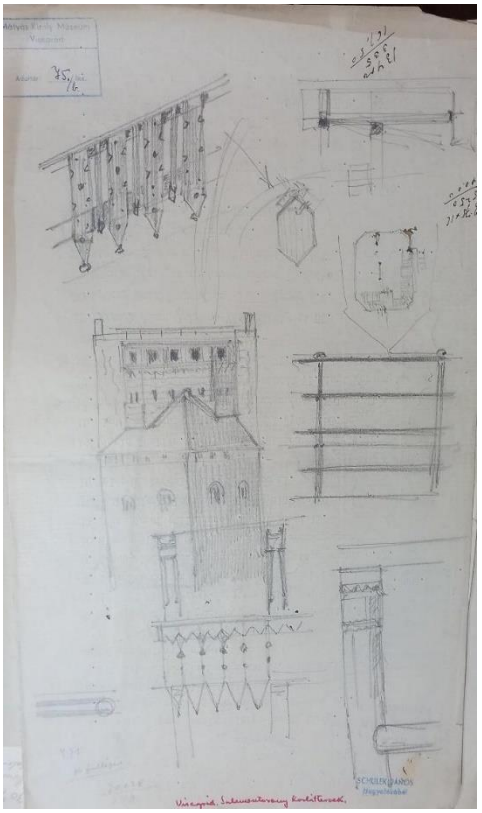

98-99.kép – A Salamon-torony fakorlátjainak díszítési terve, Forrás: MKM Adattár, Schulek János-hagyaték, ltsz. 1927/75/b

100.kép – Elméleti rekonstrukciós rajz a Salamon-toronyról, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 03516

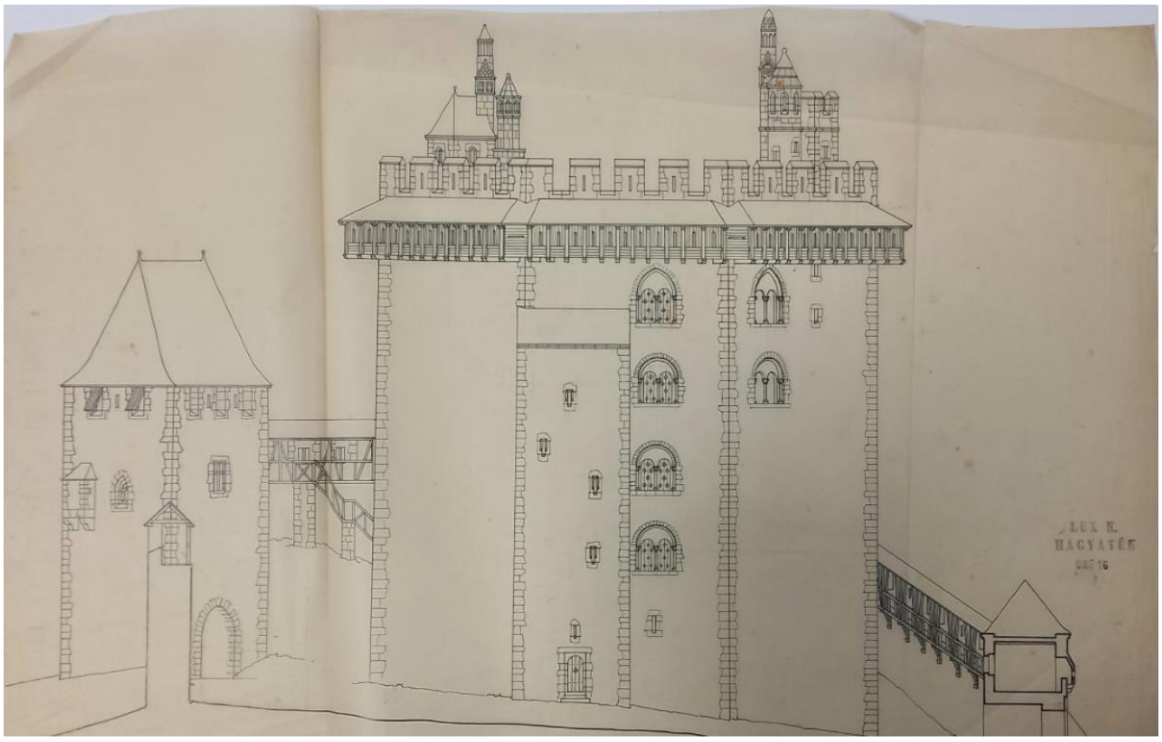

101.kép – A konzolosan lebegő vasbeton födém, amelyet Lux Kálmán tervezett, 1950., Forrás: Fortepan, Adományozó: Bauer Sándor

102.kép – A Vízi bástya az országzászlóval és a Városkapu, előtérben IV. Béla szobra (Krasznai Lajos, 1939.), 1939., Forrás: Fortepan, Adományozó: Közösségi Szociális Szövetkezet

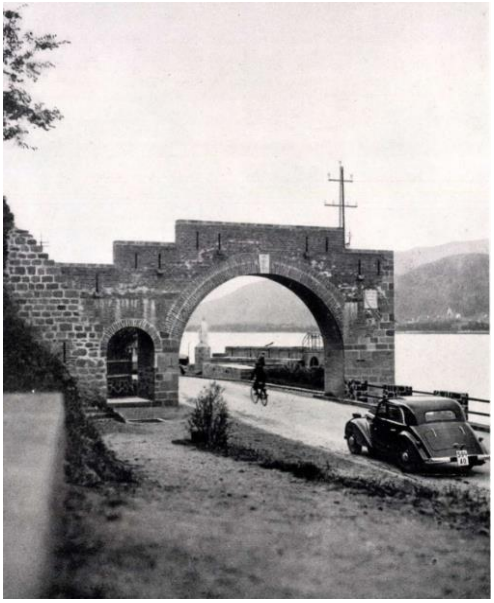

103.kép – A Vízi bástya helyreállítása mellé tervezett Városkapu, Forrás – Schulek János: A visegrádi Vízi bástya, In: Magyar Építőművészet, 1941/9.sz., 295.o.

104.kép – A Vízi bástya a Dunáról nézve, Forrás – Schulek János: A visegrádi Vízi bástya, In: Magyar Építőművészet, 1941/9.sz., 294.o.

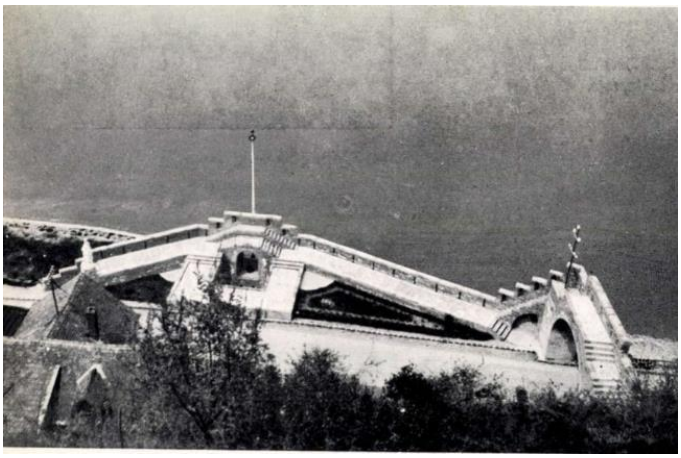

105.kép – A Vízi bástya helyreállítása, Forrás – Schulek János: A visegrádi Vízi bástya, In:
Magyar Építőművészet, 1941/9.sz., 294.o.

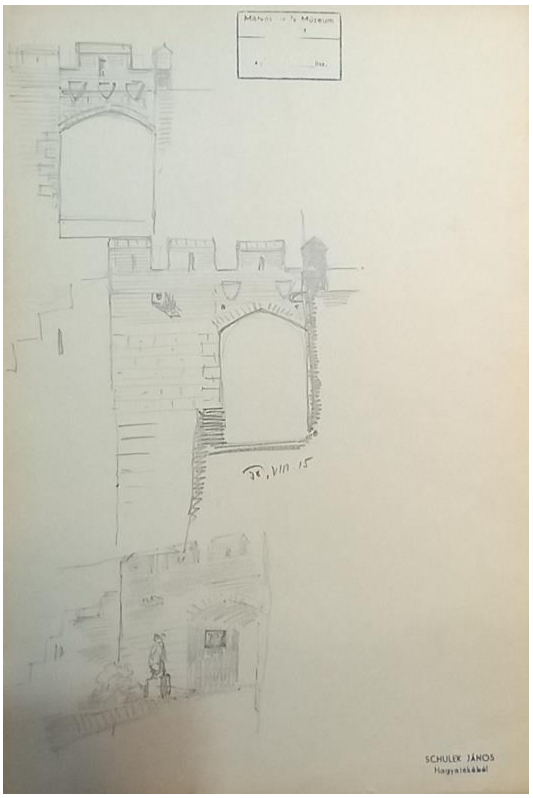

106.kép – Vázlatok a Budapesti kapu bővítésére és helyreállítására, Forrás: MKM, ltsz. 1941.120.8.a.

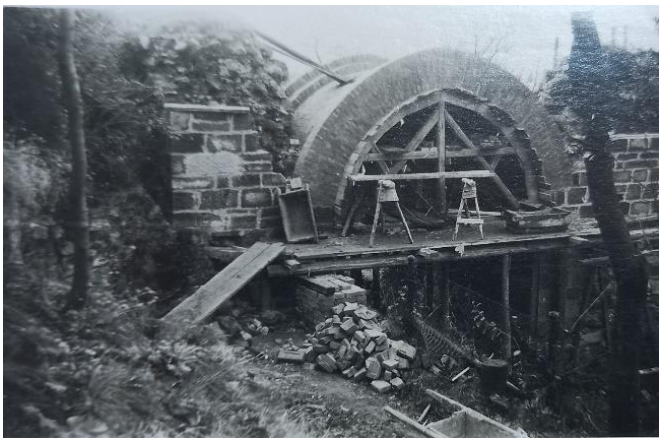

107.kép – A Budapesti kapu építés közben, Forrás: MKM, ltsz. 1944.86. mappa

108.kép – Az elkészült Budapesti kapu, Forrás: MKM, ltsz. 1944.86 mappa

109.kép – Az elkészült Budapesti kapu, Forrás: MKM, ltsz.1944.86. mappa

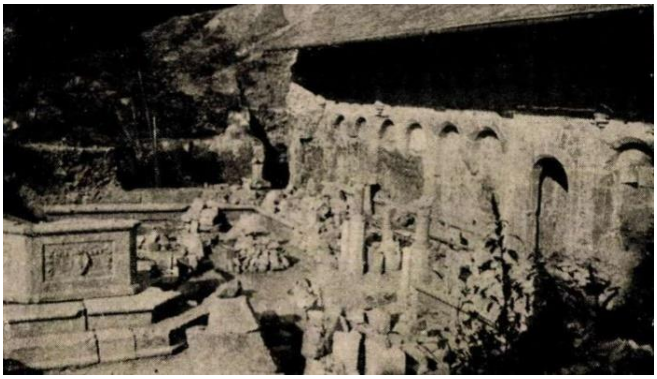

110.kép – A keleti folyosórész felé épített ideiglenes védőtető, Forrás: Buvár, 1941/12.sz., 524.o.

111.kép – Az ideiglenes védőtető szerkezete északkeleti irányból, Forrás: Delta, 1975/3.sz., 22.o.

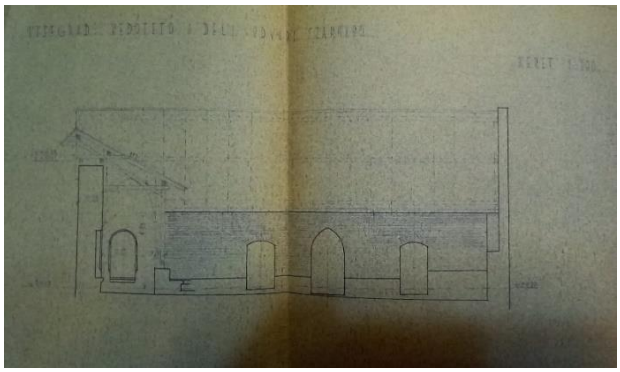

112.kép – A díszudvar déli szárnyának bővítési terve, Forrás: MKM, ltsz. 1943.114

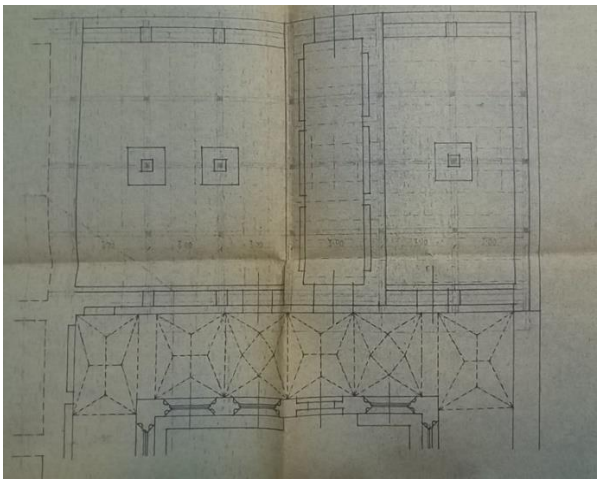

113.kép – A díszudvar déli szárnyának bővítési terve, Forrás: MKM, ltsz. 1943.114

114.kép – A szombathelyi romkertbe épített védőépület oldalhomlokzata, Forrás: Wikimedia Commons, Felhasználó: PanPeter12

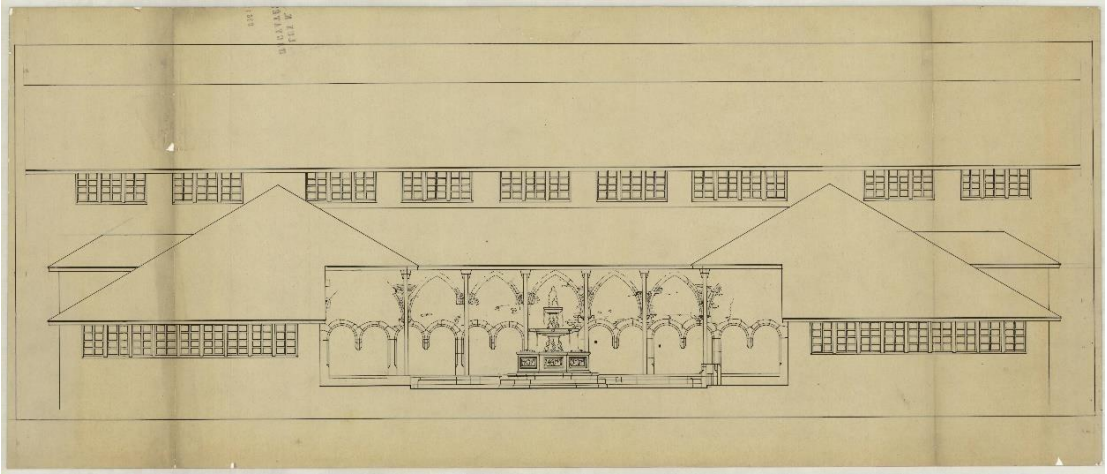

115.kép – Terv a visegrádi palota díszudvarának bővítésére, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 3611

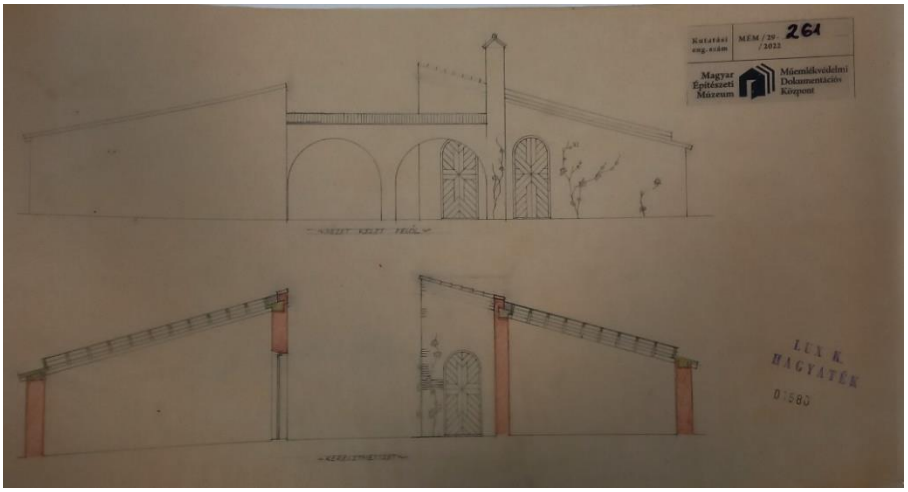

116.kép – Terv a szombathelyi kőtár kialakításához, Forrás: MÉM-MDK, Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz. R 01580

117.kép – A ballusztersor egy ponton modern korlátként folytatódik a visegrádi bővítésen, 1953., Forrás: Fortepan, Adományozó: Morvay Kinga

118.kép – A boltozatok visszaállítása Visegrádon építés közben, Forrás – Gerő László: Építészeti műemlékek feltárása, helyreállítása és védelme, Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1959, 373.o.

119.kép – A helyreállított keleti folyosó belülről, 1960., Forrás: Fortepan, Adományozó: Horváth József

120.kép – Lux Kálmán elméleti rekonstrukciója a budai vár Mátyás-korabeli állapotáról, 1940-ből, Forrás: Képes Vasárnap, 1940/7.sz.

121.kép – A sziklatemplom beltere az 1930-as években, Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár - Budapest Képarchívum

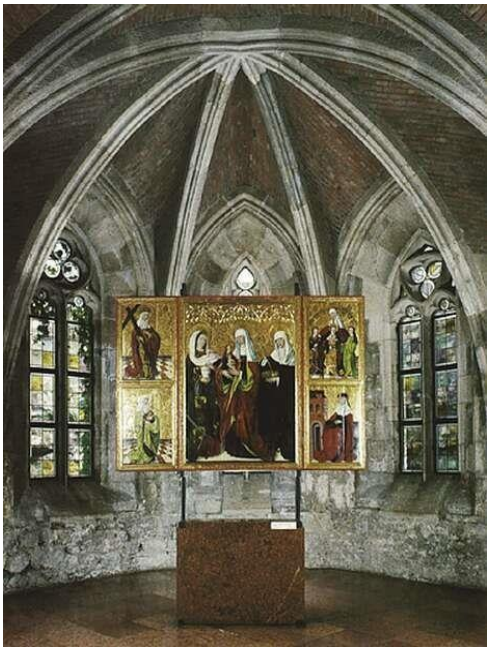

122.kép – A budavári palota várkápolnája, Forrás: mek.oszk.hu

123.kép – A váraszói kápolna és az 1964-es helyreállítás tégla-kiegészítései, Forrás – Vukoszávlyev Zorán: A váraszói románkori templom 1964. évi helyreállítása, In: Műemlékvédelem, 2018/6.